

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2020

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК А. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2020

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- BRUIAKO I. V. Specifics of Trade-Economic Relations Within the North-Western Black Sea Region in the Antiquity
- GRECHKO D. S. About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe
- АКСЬОНОВ В. С. Вогняні ритуали у аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця (за матеріалами катакомбних могильників)
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. Про верхню межу використання київських гривень

Articles

- 5 BRUIAKO I. V. Specifics of Trade-Economic Relations Within the North-Western Black Sea Region in the Antiquity
- 12 GRECHKO D. S. About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe
- 28 AKSIONOV V. S. Fiery Rituals Among the Alani- an Population of the Saltov Culture of the Sever- sky Donets Basin (Based on Materials From Cata- comb Cemeteries)
- 39 KOZUBOVSKIY H. A. About the Upper Border of the Kyiv Grivnas Usage

Публікації археологічного матеріалу

- ЄВДОКИМОВ Г. Л. †, ДАНИЛКО Н. М., ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Кургани біля с. Качка- рівка
- ІВАНОВ М. С. Поширення донецьких кубків серед поховань інгульської катакомбної куль- тури
- КРАВЧЕНКО Е. А. Керамічна посудина із кур- гану біля с. Зольне у Криму
- СЕРГЄЄВА М. С., ЖИГОЛА В. С. Художня різьблена кістка із с. Зарічне

Publication of Archaeological Material

- 49 YEVDOKIMOV H. L. †, DANYLKO N. M., PUS- TOVALOV S. Zh. Burial Mounds Near Kachkarov- ka Village
- 65 IVANOV M. S. Distribution of the Donetsk Type Beakers Among the Inhul Catacomb Culture Bu- rials
- 73 KRAVCHENKO E. A. Ceramic Vessel From Mound Near Zolne Village in the Crimea
- 82 SERHEIEVA M. S., ZHYHOLA V. S. Artistic Carved Bone From Zarichne Village

Київські старожитності

- КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Ювелірні виробничі осередки Київського дитинця

Antiquities of Kyiv

- 90 KRYZHANOVSKIY V. O. Jewellery Focuses of Kyiv Dytynets

До історії стародавнього виробництва

СУШКО А. О. Технологія виготовлення керамічних полив'яних писанок за археологічними матеріалами Києва

105

МИРОНЕНКО Л. В. Кахляна піч з будинку В. Кочубея в Батурині

113

КОРОХІНА А. В., БЕЛЬСЬКИЙ В. М. Сировинно-технологічний аналіз формувальних мас двох кахлів із Батурина (*Додаток*)

123

To the History of Ancient Crafts

SUSHKO A. A. Ceramic Glazed Painted Eggs Production Technology Based on Kyiv Archaeological Materials

MYRONENKO L. V. The Ornamented Tile-Stove From the V. Kochubei's House in Baturyn

KOROKHINA A. V., BELSKYI V. M. Raw Material and Technological Analysis of Molding Masses of Two Tiles From Baturyn (*Appendix*)

Історія науки

ПОПЕЛЬНИЦЬКА О. О. Листи археолога В. Є. Козловської до краєзнавця С. Л. Дроздова (за матеріалами архіву Національного музею історії України)

128

History of Science

POPELNYTSKA O. O. Letters of the Archaeologist V. Ye. Kozlovska to the Regional Researcher S. L. Drozdov (According to the Archive of the National Museum of History of Ukraine)

Рецензії

ТОМАСHEВСЬКИЙ А. П. Рец.: Олег Сухобок, Світлана Юренко. Давній Путивль

138

Book Review

TOMASHEVSKYI A. P. Review: Oleh Sukhobokov, Svitlana Yurenko. Ancient Putyvl

Хроніка

Всеукраїнська археологічна конференція «Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження)»

143

К. К. Марченко та українська археологія

145

News Review

The All-Ukrainian Archaeological Conference "Illinska Varvara Andriivna — an Outstanding Researcher of Scythia (to the 100th Anniversary of Her Birth)"

K. K. Marchenko and Ukrainian archaeology

Нові видання

LILLIE M., POTEKHINA I. (eds.). Prehistoric Ukraine: From the First Hunters to the First Farmers

146

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2020 р.

148

New publications

LILLIE M., POTEKHINA I. (eds.). Prehistoric Ukraine: From the First Hunters to the First Farmers

Index of Publications in "Arhaeology" Journal in 2020

I. V. Bruiako *

SPECIFICS OF TRADE-ECONOMIC RELATIONS WITHIN THE NORTH-WESTERN BLACK SEA REGION IN THE ANTIQUITY¹

In the article the specifics of coins circulation and the role of money in the trade-economic relations in the North-Western Black Sea Region in the antiquity are analyzed. Some coins distinctions in the ancient Greek period and Roman time are noted.

Key words: coins, hoards, North-Western Black Sea Region, Scythians, Thracians, Tyras, Kartal.

The area that we call the North-Western Black Sea region is not fully defined in geographical and historiographical ways. The actual term “North-Western Black Sea region” was created in the second half of the 20th century. There was a rapid increase in the newly identified archaeological sources. Archaeologists needed to systematize the data based on its geographic origins. So, they started to use the term “North-Western Black Sea region”.

Like most of the historical and geographic areas, the North-Western Black Sea region cannot be always defined by the linear boundaries. Some parts of it form the so-called “in-depth” boundaries, known to the specialists in the history of Early Medieval Europe as “die Mark” in German (Шеп-вуд 1988, с. 120). The littoral line stretching from the Dnieper — Bug (Borysthenes — Hypanis) Bay to the Danube Estuary serves as a natural linear boundary for the region. The other boundary of the region is not clearly defined. It lies somewhere along the landscape boundary of the Steppe and the Forest-Steppe.

* BRUIAKO Ihor V. — D.Sc. in History, Director of the Odesa archaeological museum, ORCID 0000-0001-6359-2806, ibruyako@yandex.ru

¹ The article is based on a report made at the international conference “Money on the Margins: Coinage, Forms and Strategies of Intercultural Commerce on the Black Sea Shore in the Classical and Hellenistic Eras”, June 18—22, 2017, Zichron Yaakov, Israel.

© I. V. BRUIAKO, 2020

It is widely acknowledged that the North-Western Black Sea was the scene of the cultural interaction between the antique Greek city-states and the local indigenous populations (the Barbarians). In the Pre-Roman time the Barbarian population comprised of the northern Thracians, known as the tribes of Getae, and the Scythians (Hdt. IV, 118). The Scythians, for their part, were an ethnic and cultural mix of the original nomadic people joined by the local agricultural settlers inhabiting the Forest-Steppe area of modern Ukraine (Fig. 1). In the Roman time, the Barbaricum areas of the North-Western Black Sea Region were populated by numerous Sarmatian tribes as well as by the agricultural sedentary population associated with the Late Scythian culture. The local population of that period also included the tribes of the Etulia culture, which is a part of the historic Veneti (Гудкова 1999, с. 271, 378—379).

We recently carried out a research to establish the leading economic activities in the region during the antique period (VII c. BC — III c. AD) and to determine how the Greek and the Barbarian technologies influenced each other. The interinfluence appeared to be quite limited in economic activities; it was more pronounced in the craftwork. Overall, the interaction was unilateral, with the antique civilization influencing the Barbarians and not the other way round. It appeared that the trade was the main factor stimulating the cross-cultural interaction. Namely the trade and not farming or craftsmanship gave an impetus to the economic advancement within the Barbarian societies of the hinterland. The trade encouraged the native population to engage in both direct and indirect market relations with the Inner Pontic Area and as far as the whole Mediterranean region. The market basket of this period included, on the one hand, certain technologically produced goods of the agrarian sector, such as wine and oils and the

Fig. 1. North-Western Black Sea Region

craft production, while on the other hand it was the raw farm products, mainly grain (Бруйко, Секерская 2016, с. 201—202).

This apparently high level of trade between the Hellenes and the Barbarians raises a question of what was used as a trading equivalent. It is obvious that the Greek-Barbarian trade relations appeared to be a typical barter system of exchange as they did not use any monetary medium of exchange. Findings of coins in the Lower Dniester basin, which was one of the main centers of colonization in the North-Western Black Sea region, are mainly concentrated in the location of Tyras and Nikonion, two antique poleis, or the city-states. Findings of coins are exceptionally rare at the rural settlements in the same region and so far no more than ten coins have been found there overall².

In the hinterland settlements of the Barbarians, for example, in the Thracian lands, modern Bessarabia, and at the sites of the Getae culture, or the so-called “Getica”, the findings of coins are also rare (Нудельман 1976). The polis of Tyras holds the first place in a rather modest list of findings (Fig. 2).

² This number may be increased several-fold due to the active usage in the last 20 years of metal detectors and because of the illegal and truly astonishing in its scale activities of the so-called “black archaeologists”. Even though, it will not change our understanding that the regional trade during all antique period was barter-like in its nature.

At the same time, a number of significant treasure hoards was discovered in the North-Western Black Sea region. The treasures contained either coins or a mix of coins and valuable objects. They were found on the Barbarian lands. The coins were mainly made of precious metals and it may suggest that the treasures most likely belonged to the local elite of the time. All the treasures are dated by the Hellenistic period (Fig. 2)³.

List of treasures⁴

1. The treasure from *Olănești* (Сергеев 1966). It includes valuable objects and is traditionally dated by the time of Zopyrion’s military campaign in the North-Western Black Sea Region (against Olbia) ca. 330 BC.

2. The treasure from *Stolniceni* (coins — silver Histria, Philipp II imitations, type Huși-Vovriești) dated by the second half of the 4 c. BC, or middle — second half of the 3 c. BC (Levinschi 1997).

3. The treasure from *Lărguța* — mixed, valuable items and gold Macedonian coins. It is dated by the time of Zopyrion’s invasion, though alongside

³ To this day some researchers assume that the coin treasures including those with coins made of precious metals are evident of the commodity-money exchange in certain areas even though the findings of the small copper coins are almost non-existent (Топал, Чореф, Синика 2017, с. 135).

⁴ Numbered as indicated on the map (Fig. 2).

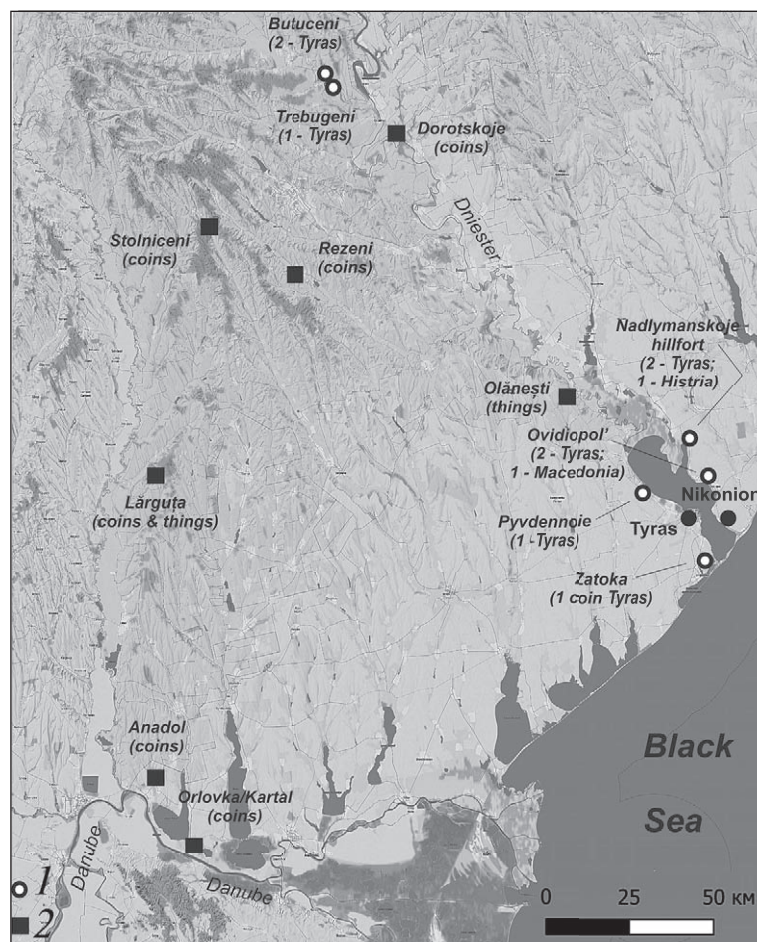

Fig. 2. North-Western Black Sea Region in IVth c. BC. Coin finds:
1 — settlements; 2 — treasures

the staters minted by Philipp II and Alexander III, there was found a coin minted by Philipp III Arrhidaeus (Нудельман 1969).

4. The treasure from *Dorotskoje* (silver coins of Tyras and Histria); 330 BC (Нудельман 1969a; Загинайло, Нудельман 1971).

5. *Orlovka/Kartal* (the famous treasure of Cyzicus staters), dated ca. 330 BC and associated with the time of Zopyrion's invasion (Булатович 1970).

6. The treasure from *Anadol* (modern Dolynske) — coins, staters of Macedonia, dated by 228—220 BC and associated with the time of the invasion of Bastarnae (Придик 1902; Seyrig 1969).

7. The treasure from *Rezeni* — coins, (silver drachmas of Histria), dated ca. 300 BC⁵.

⁵ Research paper on the treasure gives a later date — 250—225 BC (Топал, Чореф, Синика 2017, с. 132—133), where the dating is based on another research (Dima 2013, p. 7—72), rather than on the research of C. Preda (1998), Gh. Poenaru-Bordea (Rențea E., Poenaru-Bordea Gh. 2003), A. Нудельман (1985), A. Загинайло (Загинайло, Гребенкин 1984).

It is obvious that the cache of four out of seven treasures coincides in time with the ill-fated invasion attempt by Zopyrion, one of the Alexander the Great governors.

The settlement of Kartal/Orlovka, where one of the treasure hoards was discovered, is a place of a special historic significance and is widely known for its strategically important location. Perching on the bank of the river Danube it has been called “the Danube Lock” for a reason, as throughout thousands of years the inhabitants of the settlement had a full control over the only safe crossing of the Lower Danube that is available from the point where the Pruth River joins the Danube and to the end point where the latter empties into the Black Sea. It is not a surprise that the coins found in the area are different from those found in other places. Below is the list of coins found at Kartal/Orlovka during archaeological excavations.

— Histria — four coins, three of them are silver and one bronze coin;

— Macedonia — three coins, one of them is a gold stater and two bronze coins;

— Kallatis — one bronze coin;

Fig. 3. Location of Koshary and Luzanovka

— Cyzicus (or Kyzikos) — hoard of electrum staters.

It is evident that findings of coins are very rare even though the area was of strategic importance and most likely held some seasonal trade events (market, fair). The eastern part of the region, with Koshary settlement, scores better.

Koshary is another local settlement that stands aside, archaeologically speaking, from the settlements of the region. Koshary is located in the of the Tygulyk Estuary — a small steppe river (Fig. 3)⁶. During the site excavations about 50 coins were found in Koshary, most of which are Olbian “Borysthenes”. Several coins were from Tyras and Histria. Koshary is an unusual and even unique settlement for this region, because judging by the archaeological findings, it was an agricultural place, set as a farmstead. Archaeological evidence shows that the land near the settlement had been divided in orthogonal way (Бруйко, Назарова, Петренко 1991, с. 42, рис. 4; Бруйко, Секерская 2016, с. 122, рис. 35). So far it is the only such example in the whole North-Western Black Sea region. All another sites, including large centres (Olbia, Nikonion) had an irregular system of land usage (Бруйко, Секерская 2016, с. 120).

There is a strong possibility that Koshary had its own harbour. Koshary, or Ordess/ Odessos as mentioned by the antique authors such as Arrian and Ps. Arrian (Arr. PPE. 31; Ps.-Arr. 87), is considered to be a part of the greater Olbian polis, and the ultimate point of the its western frontier (Диамант 1978).

The Luzanovka settlement is another place where more than average amount of coins was found. There are in total fifteen coins, though thirteen of them were found in a cache. All of them are Olbian denominations (Зорпаф 1957). Luzanovka

was one of the several antique settlements that were set in the Odessa Bay and held, at least in the 4th c. BC, under the Olbian polis auspices.

* * *

The Roman period appears to bring little change to the life of the region. Not many coins were found during the excavations of the long-established rural settlements or “chora” of the Greek poleis. Moreover, the overall number of settlements of Tyras and Nikonion’s “chorai” decreases. As compared to the Hellenistic period and Roman time, especially of the 2nd c. AD, there are more findings of single coins and those are randomly dispersed throughout the area, concentrating roughly in two areas. One of the areas lies near the Lower Dniester, which is explained by the economic presence of Tyras polis. The other area is located near the Lower Danube, which is where the Romans established their border defence system *Limes Transalutanus* and set a number of military camps.

As before Orlovka/Kartal hill-fort played an outstanding role in the Roman time with the Roman fortifications (the so-called “Castel”) constructed there. The military legions were posted to Castel from *Legio I (prima) Italicum*, to *V (quinto) Macedonicum*, *XI (undecim) Clavdium* and *Classis Flavia Moesia*. This is reflected in the high number of coins found in Orlovka/Kartal with more than 80 coins found during the official excavations (Бондарь, Булатович 2001—2002) and more than 1,600 found outside the official excavations⁷. More coins belonging to this period were found on the Left Bank of Lower Danube. Analysis of the Roman coin distribution in the Danube-Dniester area in the 1st c. AD shows a certain trend that is typical for the whole region of the Roman period. It appears that the coins found in Tyras are of the similar denominations and types as the ones found in Orlovka/Kartal, all of them dating to the Julio-Claudian dynasty (Носова 2014, с. 321 сн. 17). Considering that both Tyras and Orlovka/Kartal at the time hosted the Roman troops, this is the evidence that money was sent to both places at the same time.

To summarize the key findings, the scarcity of the coins in the North-Western Black Sea region for the Hellenistic and Roman periods is a direct evidence that at that time the trade relations in the area did not yet conform to the goods-monetary exchange model. The standard commercial model where the goods and commodities are exchanged

⁶ General information and references in: Редина 2013, с. 583 и сл.

⁷ Private, non-official information.

for money became prevalent in the region not earlier than the 4th c. AD when it was used in both internal and external market. The upgrade from barter to monetary trade relations happened due to the expansion of the Chernyakhov culture. The new-comers settled all over the territory of the modern Budzhak steppes. They had more than 200 settlements. Apart from the modern history there was only one other period when the North-Western Black Sea region became as densely populated, — the Late Bronze Age.

- Бондарь, Р. Д., Булатович, С. А. 2001-2002. Орловское городище в памятниках нумизматики. *Stratum plus*, 6, с. 171-182.
- Бруяко, И. В., Назарова, Н. П., Петренко, В. Г. 1991. Древние культурные ландшафты на юге Тилигуло-Днестровского междуречья по данным аэрофотосъёмки. В: Ванчугов, В. П. (отв. ред.) *Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур*. Киев: Наукова думка, с. 37-44.
- Бруяко, И. В., Секерская, Е. П. 2016. *Очерки экономики населения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху*. Одесса: Ирбис.
- Булатович, С. А. 1970. Клад кизикинов из Орловки. *Вестник древней истории*, 2, с. 73-86.
- Гудкова, А. В. 1999. I—IV вв. В Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения). *Stratum plus*, 4, с. 235-404.
- Диамант, Э. И. 1978. Монетные находки Кошарского поселения (к вопросу о западной границе ольвийского полиса). В: Карышковский, П. О. (отв. ред.) *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 241-249.
- Загинайло, А. Г., Нудельман, А. А. 1971. Дороцкий клад древнегреческих серебряных монет IV в. до н. э. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 122-124.
- Загинайло, А. Г., Гребёнкин, В. Н. 1984. Классификация ранних серебряных монет Истрии. *Нумизматика и эпиграфика*, XIV, с. 23-39.

- Зограф, А. Н. 1957. Монеты Ольвии из раскопок в Лузановке 1939 года. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 1, с. 97-101.
- Носова, Л. В. 2014. Тира середины I в.н.э.: политическая история по нумизматическим данным. *Stratum plus*, 6, с. 315-326.
- Нудельман, А. А. 1969. Античный клад из с. Лэргуца. *Труды Государственного историко-краеведческого музея* (Кишинев), II, с. 129-134.
- Нудельман, А. А. 1969а. Монеты Истрии и Тире из с. Дороцкое. *Труды Государственного историко-краеведческого музея* (Кишинев), II, с. 121-128.
- Нудельман, А. А. 1976. Топография кладов и находок единичных монет. *Археологическая карта Молдавии*, 8, с. 117-132.
- Нудельман, А. А. 1985. *Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе*. Кишинев: Штиинца.
- Придик, Е. М. 1902. Анадолийский клад золотых статеров. *Известия Археологической Комиссии*, 3, с. 58-92.
- Редина, Е. Ф. 2013. Кошары. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ.
- Сергеев, Г. П. 1966. Оланештский античный клад. *Вестник древней истории*, 2, с. 132-142.
- Топал, Д. А., Чореф, М. М., Синика, В. С. 2017. Клад серебряных истрийских монет из Резен. *Stratum plus*, 3, с. 129-138.
- Шервуд, Е. А. 1988. *От англо-саксов к англичанам*. Москва: Наука.
- Dima, M. 2013. Monedele de argint ale cetății Istros în epoca elenistică. *SCN, s.n.*, IV (XVI), p. 7-72.
- Levinschi, A. 1997. Un tezaur monetar de la Stolniceni (considerații preliminare). *Tyragetia*, IV-V, p. 319-324.
- Preda, C. 1998. *Istoria monedei în Dacia preromană*. București: Editura Enciclopedică.
- Rentea, E., Poenaru-Bordea, Gh. 2003. Un important tezaur de monede de argint istriene și tetradrachme postume Filip II, originali și imitații fidile. In: Eugen Nicolae (red. resp.) *Simpozion de numismatică: Dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României*, Chișinău, 24-26 septembrie 2002. București: Editura Enciclopedică, p. 9-31.
- Seyrig, H. 1969. Date et circonstances du trésor d'Anadol. *RN*, 11, 40-45.

Received 01.11.2020

Igor V. Bruyako

Доктор історичних наук, директор Одеського археологічного музею НАН України,
ORCID 0000-0001-6359-2806, ibruyako@yandex.ru

СПЕЦИФІКА ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І В АНТИЧНУ ЕПОХУ

Статистика нумізматичних знахідок на археологічних пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я (Рис. 1) античного періоду (Рис. 2) дозволяє зробити висновок, згідно з яким протягом майже всієї цієї епохи грошового обігу в регіоні практично не існувало. Якщо не брати до уваги полісні центри (Тіра, Никоній), то на всіх інших поселеннях число монетних знахідок мінімальне — найчастіше, 1—2 монети. Подібна ситуація характерна не тільки для поселень далекого Барбарікума, але навіть для тих населених пунктів, які знаходилися в безпосередній близькості до полісу і входили в його сільську округу. Причому, сільські поселення округи Никонія і Тіри, де були виявлені монети, складають мізерно мале число (Рис. 2). Відносно велике число монет знайдено в Кошарах. Всі вони викарбувані в Ольвії. Даний феномен пояснюється по-перше, суто аграрною господарською орієнтацією цього селища, а, по-друге, його приналежністю до ольвійського полісу.

Разом з тим, в регіоні відомі знахідки щодо великих монетних скарбів, а також скарбів, змішаного, монетно-речового типу. Цікаво, що всі вони датуються доримським часом. І, приблизно половина з них пов'язується з

конкретною історичною подією — походом Зопіріона. Незважаючи на те, що до цих пір існує думка згідно з яким, грошові скарби можуть бути використані як доказ розвитку товарно-грошових відносин, все ж слід визнати, що в даному випадку, швидше можна стверджувати зворотне. Всі монети входили до складу цих скарбів були зроблені з дорогоцінних металів. І, таким чином, ці збори представляли собою по суті зібрання скарбів, або свого роду валютний депозитарій, який можна було використовувати для конвертації і грошових операцій тільки у великому античному центрі. Про початок повноцінного грошового обігу в північно-західному Причорномор'ї можна говорити тільки стосовно пізнього античного періоду, не раніше IV ст. до н. е.

Ключові слова: монети, клади, Північно-Західне Причорномор'я, скифи, фракійці, Тира, Карпат.

И. В. Бруяко

*Доктор исторических наук, директор Одесского археологического музея НАН Украины,
ORCID 0000-0001-6359-2806, ibruyako@yandex.ru*

СПЕЦИФИКА ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

Статистика нумизматических находок на археологических памятниках Северо-Западного Причерноморья (Рис. 1) античного периода (Рис. 2) позволяет сделать вывод, согласно которому на протяжении почти всей этой эпохи денежного обращения в регионе практически не существовало. Если не принимать во внимание полисные центры (Тира, Никоний), то на всех остальных поселениях число монетных находок минимальное — чаще всего, 1—2 монеты. Подобная ситуация характерна не только для поселений дальнего Барбарикума, но даже для тех населённых пунктов, которые находились в непосредственной близости к полису и входили в его сельскую округу. Причём, сельские поселения округи Никония и Тиры, где были обнаружены монеты, составляют ничтожно малое число (Рис. 2). Относительно большое число монет найдено в Кошарах. Все они отчеканены в Ольвии. Данный феномен объясняется, во-первых, сугубо аграрной хозяйственной ориентацией этого поселка, а, во-вторых, его принадлежностью к ольвийскому полису.

Вместе с тем, в регионе известны находки относительно крупных монетных кладов, а также кладов, смешанного, монетно-вещевого типа. Любопытно, что все они датируются доримским временем. И, примерно половина из них связывается с конкретным историческим событием — походом Зопириона. Несмотря на то, что до сих пор бытует мнение согласно которому, денежные кладов могут быть использованы как доказательство развития товарно-денежных отношений, всё же следует признать, что в данном случае, скорее можно утверждать обратное. Все монеты, входившие в состав этих кладов, были сделаны из драгоценных металлов. И, таким образом, эти собрания представляли собой по сути собрания сокровищ, или своего рода валютный депозитарий, который можно было использовать для конвертации и денежных операций только в крупном античном центре. О начале полноценного денежного обращения в Северо-Западном Причерноморье можно говорить только применительно к позднему античному периоду, не ранее IV в. до н. э.

Ключевые слова: монеты, кладов, Северо-Западное Причерноморье, скифы, фракийцы, Тира, Карпат.

References

- Bondar', R. D., Bulatovič, S. A. 2001-2002. Orlovskoe gorodišče v pamjatnikakh numismatiki. *Stratum plus*, 6, p. 171-182.
- Bruyako, I. V., Nazarova, N. P., Petrenko, V. G. 1991. Drevnie kulturnye landshafty na jube Tiligulo-Dnestrovskogo mezhdurechja po dannym aerofotosiemki. In: Vančugov, V. P. (ed.) *Severo-Zapadnoe Prichernomorie - kontaktnaja zona drevnikh kultur (North-Western Black Sea Region - Contact Zone of the Ancient Cultures)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 37-44.
- Bruyako, I. V., Sekerskaja, E. P. 2016. *Očerki ekonomiki naselenija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja v antičnuju epochu*. Odessa: Irbis.
- Bulatovič, S.A. 1970. Klad kizikinov iz Orlovki. *Vestnil Drevnej Istorii*, 2, p. 73-86.
- Diamant, E. I. 1978. Monetnye nakhodki Kosharskogo poselenija (K voprosu o zapadnoi granice olvijskogo polisa). In: Karyshkovskij, P. O. (ed.) *Arkheologičeskie issledovanija Severo-Zapadnogo Prichernomoriia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 241-249.
- Gudkova, A. V. 1999. I-IV vv. v Severo-Zapadnom Prichernomorie (kultura osedlogo naselenija). *Stratum plus*, 4, p. 235-404.
- Nosova, L. V. 2014. Tira serediny I v. n. e.: polytičeskaja istorija po numizmatičeskim dannym. *Stratum plus*, 6, p. 315-326.
- Nudelman, A. A. 1969. Antičnyi klad iz s. Lärğaŭa. *Trudy Gosudarstvennogo istoriko-kraevedčeskogo muzeja (Kishinev)*, II, p. 129-134.
- Nudelman, A. A. 1969a. Monety Istrii i Tiry iz s.Dorotskoe. *Trudy Gosudarstvennogo istoriko-kraevedčeskogo muzeja (Kishinev)*, II, p. 121-128.
- Nudelman, A. A. 1976. Topographija kladov i nakhodok edinichnykh monet. *Arkheologičeskaja karta Moldavii*, 8, p. 117-132.
- Nudelman, A. A. 1985. *Očerki istorii monetnogo obraščeniia v Dnestrovsko-Prutskom regione*. Kishinev: Štiinta.
- Pridik, E. M. 1902. Anadolskij klad zolotykh staterov. *Izvestija Arkheologičeskoi Komissii*, 3, p. 58-92.
- Redina, E. F. 2013. Koshary. In: Bruyako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.) *Drevnie kulturnye Severo-Zapadnogo Prichernomoriia*. Odessa: SMIL, p. 583-596.

- Sergeev, G. P. 1966. Olaneshtskij antichnyi klad. *Vestnil Drevnej Istorii*, 2, p. 132-142.
- Šervud, E. A. 1988. *Ot anglo-saksov k angličanam*. Moskva: Nauka
- Topal, D. A., Čoref, M. M., Sinika, V. S. 2017. Klad serebrjanykh istrijskich monet iz Rezen. *Stratum plus*, 3, p. 129-138.
- Zaginailo, A. G., Nudelman, A. A. 1971. Dorotskij klad drenegrečeskikh serebrjanykh monet IV v. do n. e. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomor'ja*, 7, p. 122-124.
- Zaginajlo, A. G., Grebenkin, V. N. 1984. Klassifikacija rannich serebrjanykh monet Istrii. *Numizmatika i epigraphika*, XIV, p. 23-39.
- Zograf, A. N. 1957. Monety Ol'vii iz raskopok v Luzanovke 1939 goda. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomor'ja*, 1, p. 97-101.
- Dima, M. 2013. Monedele de argint ale cetății Istros în epoca elenistică. *SCN*, s.n., IV (XVI), p. 7-72.
- Levinschi, A. 1997. Un tezaur monetar de la Stolniceni (considerații preliminare). *Tyrageia*, IV-V, p. 319-324.
- Preda, C. 1998. *Istoria monedei în Dacia preromană*. București: Editura Enciclopedică.
- Rențea, E., Poenaru-Bordea, Gh. 2003. Un important tezaur de monede de argint istriene și tetradrachme postume Filip II, originali și imitații fidile. In: Eugen Nicolae (red. resp.) *Simpozion de numismatică: Dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României*, Chișinău, 24-26 septembrie 2002. București: Editura Enciclopedică, p. 9-31.
- Seyrig, H. 1969. Date et circonstances du trésor d'Anadol. *RN*, 11, 40-45.

D. S. Grechko *

ABOUT THE DATING OF THE SCYTHIAN TYPE ARROWHEADS OF THE LATE HALLSTATT PERIOD FROM CENTRAL EUROPE

The article deals with the problem of the arrowheads of the Scythian type dating from Central Europe of the Late Hallstatt period.

Key words: Central Europe, Late Hallstatt, HaD, nomads, campaign, arrowheads, fibulae.

Introduction

Traces of “Scythian raids” in Central Europe are well-known (Bukowski 1977; Скорый 1990; Хохоровски 1994; Chochorowski 2014; Бруяко 2005, с. 293—306). In recent years, the number of sites, at which traces of the assault were recorded, has grown. Their number has replenished: Trakhtemyriv hillfort in the Middle Dnieper (Фіалко, Болтрик 2003), Dédestapolcsány–Verebce-bérc in North-Eastern Hungary (Szabó, Czajlik, Reményi 2014) and Provodov–Ludkovice “Rysov” in Moravia (Novak 2017). These materials, as markers of the crossing the Dnieper by nomads, crossing the Carpathians, and the beginning of the campaign to the Lusatian lands, are important for finding out the direction of nomads movement and dating destructions in Central Europe ¹.

Unfortunately, the events of the first half of the VI c. BC were not described in written sources. In recent years, a transitional period between the Archaic and Classical Scythians was distinguished (Могилев 2008; Гречко 2012; 2016). It is associated with the appearance of new nomads in the Northern Pontic Region from Ciscaucasia and more eastern regions

after 580 BC. This period is characterized by the disappearance of Early Scythian material culture and the occurrence of new types of weapons (arrowheads, daggers etc.), horse bridle (the emergence and spread of two-hole cheek-pieces), cross-shaped plaques.

Until now, the nature of nomadic penetration to the west, the chronology of these events, the particular number of invasions and their routes are being actively discussed. Recently, several works dealing with the new Scythian type finds in Central Europe and analysis of old materials have appeared (Парциггер 1998, с. 104—115; Hellmuth 2006; Chochorowski 2014) (Tab. 1). The researchers assumed two Scythian campaigns into Central Europe in the VI c. BC and have seen different reasons of the fortifications destruction in Central Europe (Chochorowski 2014, s. 37). Anna Hellmuth made these events half a century older (Hellmuth 2006, S. 156—157). Analysis of these articles showed that the researchers did not date quite correctly materials of the Eastern origin and could not correctly identify the aggressors.

The aim of this work is to clarify the dating of the materials of eastern provenance from Central Europe of the Late Hallstatt period and a variant of the correlation of Scythian and Hallstatt chronological schemes.

The arrowheads of the Scythian type from the fortifications in Central Europe of the Late Hallstatt period

The arrowheads of the so-called Scythian type are important for dating the destruction of fortifications in Central Europe.

Smolenice-Molpir (Kalendberg culture). Traces of destruction are well-known from the site Smolenice-Molpir (South-Western Slovakia). The fortification controlled a convenient passage through the Small Carpathians in this section of the Amber Road (Fig. 1). A significant part of the researchers at the moment date the destruction

* GRECHKO Denys S. — PhD, Senior Researcher of the Department of the Early Iron Age archaeology, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-3613-795X, ukrspadshi-na@ukr.net

¹ The findings of arrowheads, which were typical for the Vekerzug culture will not be analyzed in the article. They belong to the next chronological horizon and mark the military activity of the carriers of this culture.

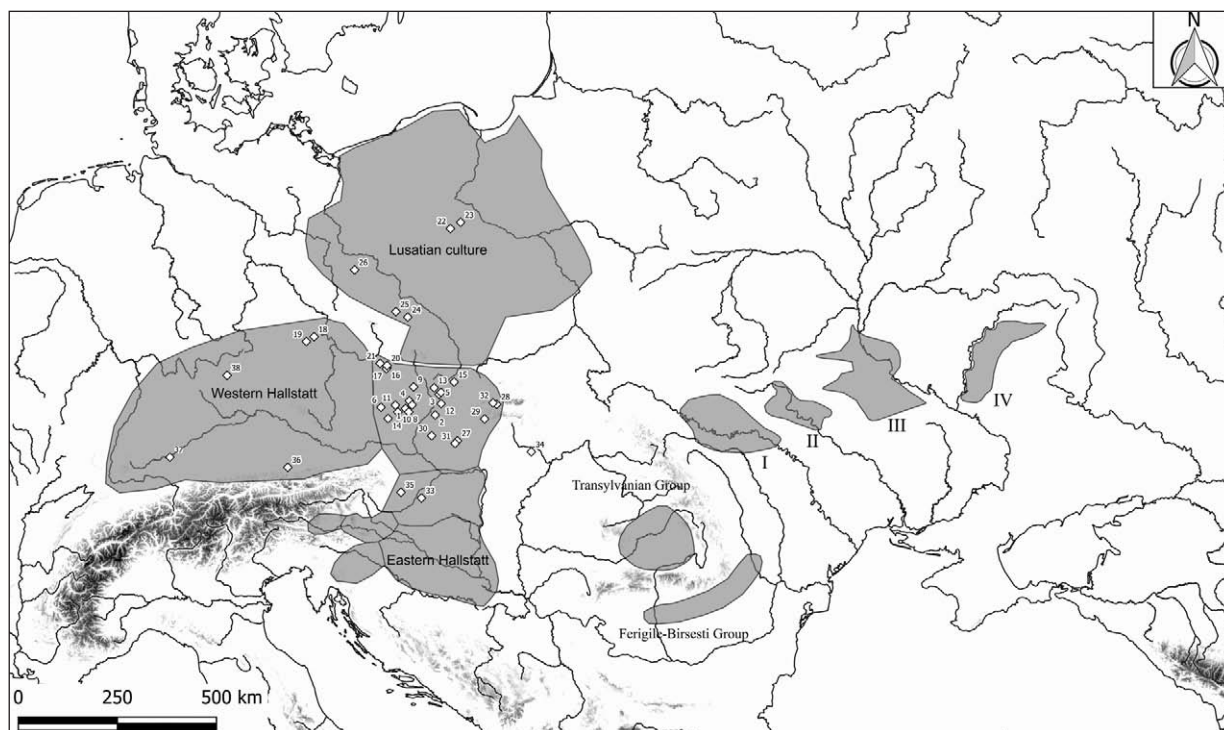

Fig. 1. Traces of the nomad raids in Central and Eastern Europe and arrowheads of the transitional period (the turn of the Ha D1/HaD2). 1. Findings of arrowheads of the Scythian type (1 — Blučina; 2 — Boršice u Blatnice; 3 — Brusné; 4 — Horákov; 5 — Chvalčov; 6 — Jaroměřice nad Rokytnou; 7 — Křenovice; 8 — Křepice; 9 — Malé Hradisko; 10 — Olbramovice; 11 — Oslavany; 12 — Provodov-Ludkovice “Rysov”; 13 — Radslavice; 14 — Suchohrdly; 15 — Štramberk Kotouč; 16 — Doly Rabouň; 17 — Lhota; 18 — Měrunice; 19 — Minice; 20 — Pěšice; 21 — Topol “Na skale”; 22 — Kamiennec; 23 — Kruszwica; 24 — Sobótka “Śleza”; 25 — Strzegom; 26 — Wicina; 27 — Kostolany pod Tribečom; 28 — Liptovská Sielnica; 29 — Prasnic; 30 — Smolenice-Molpir; 31 — Štitáre; 32 — Vyšný Kubín; 33 — Celldömölk; 34 — Dédestapolcsány; 35 — Velem; 36 — Hellbrunnerberg; 37 — Heuneburg; 38 — Kirchehrenbach

of the settlement near the turn of the VII—VI c. BC (Parzinger—Stegmann-Rajtár 1988, S. 175—178; Chochorowski 2014, s. 37; Брыяко 2005, с. 299). Such dating is based on the synchronization of arrowhead sets from Central Europe with Repiakhuvata Mohyla, burial No. 2 and the Kelermes period in the Eastern Europe (Hellmuth 2006; Chochorowski 2014, s. 37; Брыяко 2005, с. 299—301). This event occurred before the appearance of the monuments of the Vekerzug culture in South-Western Slovakia (Parzinger—Stegmann-Rajtár 1988, S. 175—178).

The site has materials from the Eneolithic to the Middle Ages (Barta et al. 2017, p. 528). Unfortunately, the materials, which obtained by Mikuláš Dushek were not correlated with certain layers and poorly documented. Attempts to systematize materials have been made in recent years (Stegmann-Rajtár 2005; Muller 2012).

The most detailed set of arrows (373 items) from Smolenice-Molpir was studied by Anna Hellmuth. Traditionally, arrowheads have been divided into four classical groups (two-, three-

Table 1. Opinions of scientists about the time and causes of the fortifications destruction in Central Europe in the Late Hallstatt period

	Smolenice-Molpir destruction	Wicina destruction	The reasons
Chochorowski J. (2014, s. 37)	Late 7 th — early 6 th c. BC	520/510 BC	Transylvanian and West-Podolian nomads aggression (2013, c. 67)
Parzinger H. (1998, c. 110—114)	Late 7 th —early 6 th c. BC	near 500 BC	Intra-European strife, cultural influences, borrowing
Hellmuth A. (2006, S. 156—157)	Second half of the 7 th c. BC		It was a part of significant historical processes, and not intra-tribal conflicts of the Central European tribes

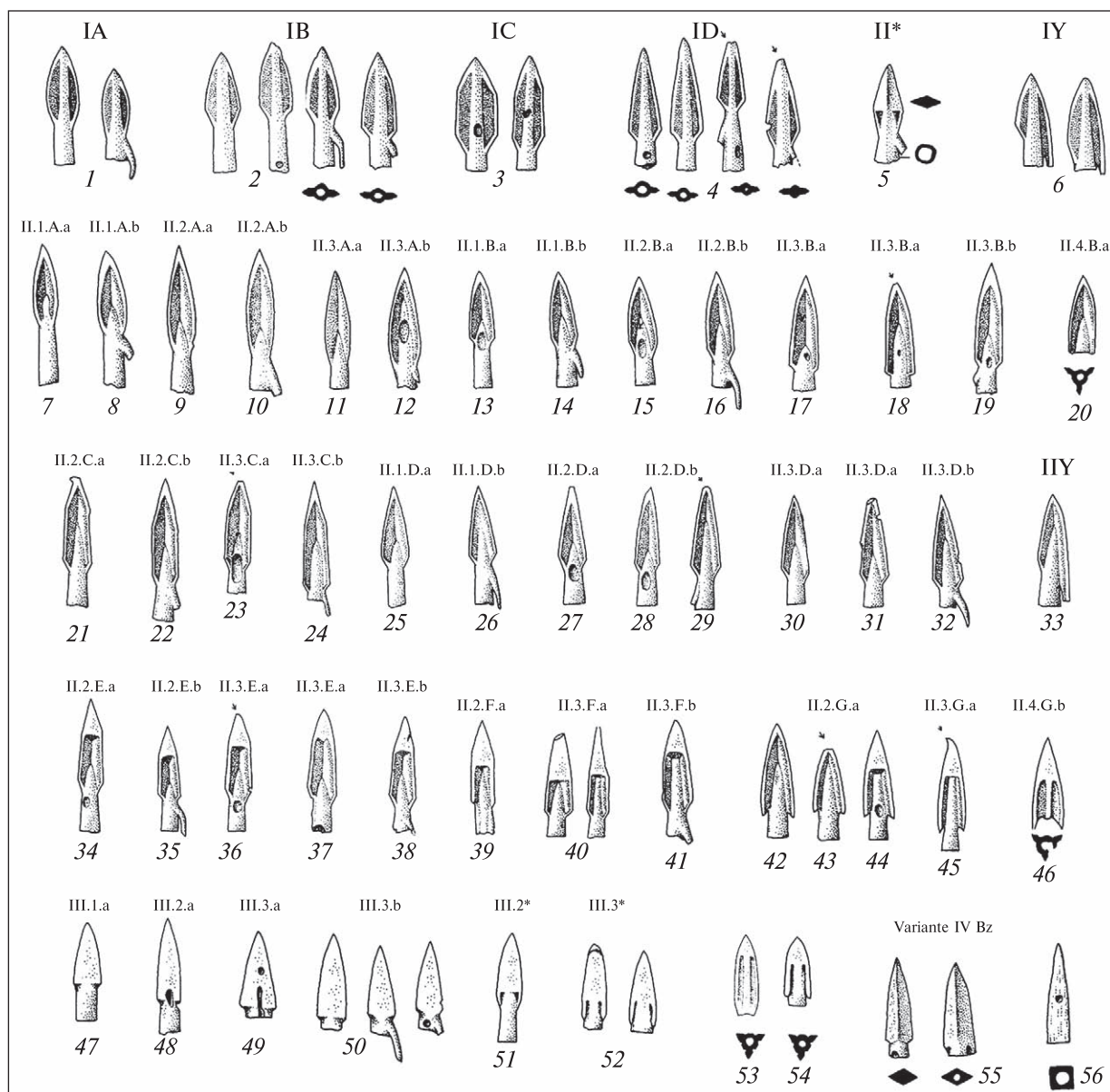

Fig. 2. Arrowheads from Smolenice—Molpir (after: Hellmuth 2006)

winged, trihedral and tetrahedral) (Hellmuth 2006, S. 26—27). To determine the origin of the aggressors, data about arrowheads from Poland, the Czech Republic, Slovakia, Hungary, Romania, Slovenia and parts of Austria were collected. Anticipated analysis pointed to a single group in Central Europe, where burials of nomads from the middle of the VII to the first quarter of the VI c. BC are known — Transylvanian². Let us consider in more detail the types and variants of arrowheads, which A. Hellmuth singled out, as well as on her some important conclusions.

² Nevertheless, Anna Hellmuth notes that, in addition to the Transylvanian population, groups outside the analyzed region could also have taken part in the aggression (Hellmuth 2006, S. 157).

Groups IA and IB³ are the classical two-winged types of the Kelermes period (mid-VII — first quarter of the VI c. BC) (Fig. 2: 1—2). In small amount, they continue to be used during the transitional period (Гречко 2016, с. 43). Group IY with a wing-thorn is also well-known in the complexes of the second half of the VII — first half of the VI c. BC (Fig. 2: 6) (Гречко 2012; 2016, с. 43).

Group IC is more rare and unknown in Transylvanian complexes⁴ (Fig. 2: 3). Arrowheads of this type were found in the complexes in the south

³ Differ only in the angle of sharpening at the base of the wings.

⁴ The arrowhead from Posmus is different from this type. The wings of the one expand closer to the socket (shaft), and are not parallel. The arrowheads from this complex are not drawn very accurately (Vulpe 1990, Taf. 42: A2).

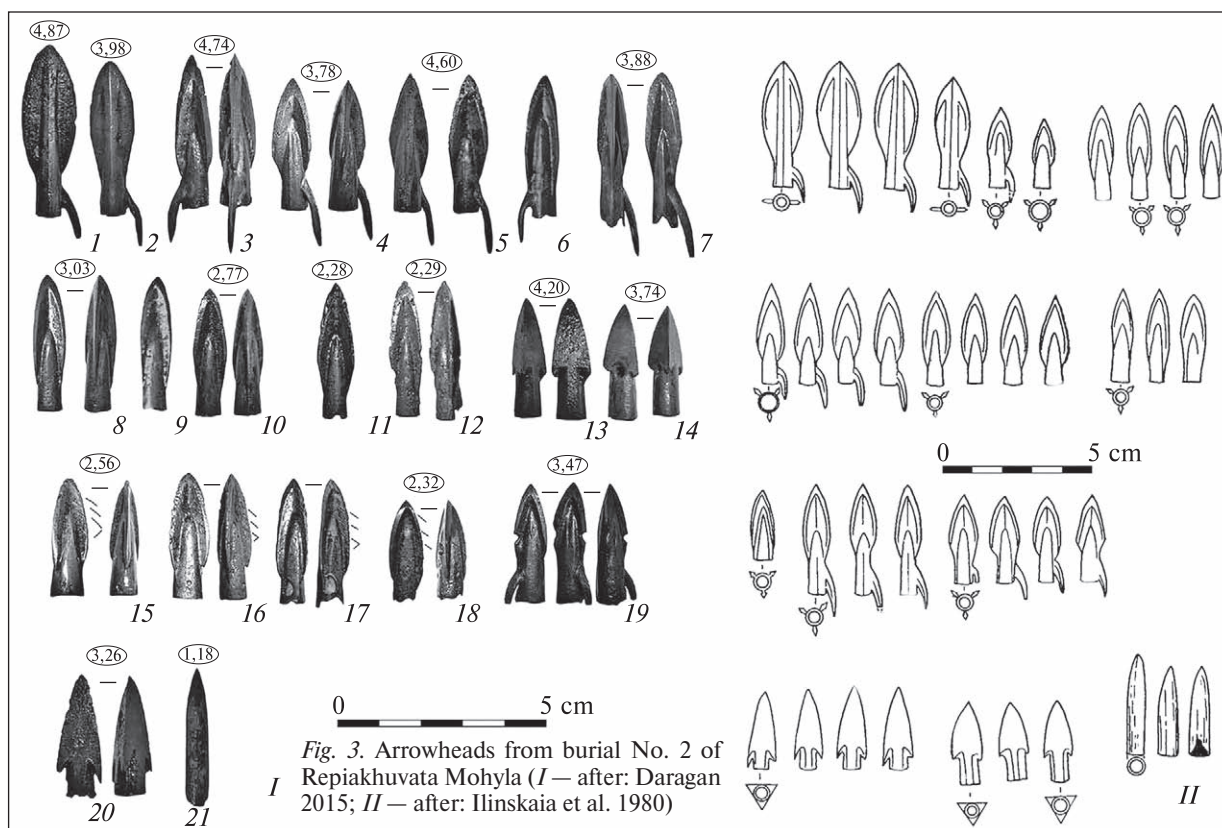

Fig. 3. Arrowheads from burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla (I — after: Daragan 2015; II — after: Ilinskaia et al. 1980)

of Eastern Europe and belong to the transitional period (Гречко 2016, с. 43).

Tetrahedral arrowhead (variant I I/I*) from the house No. 44 was associated with the Zhabotyń two-winged arrows (Hellmuth 2006, S. 50—51), which is unacceptable (Fig. 2: 5). The closest well-dated find is the one from Novoaleksandrovka, barrow No. 7, burial No. 8 (Hellmuth 2006, Taf. 3: 1).

Three-winged arrowheads dominate among those which were found in Smolenice-Molpire. Groups II A, B, D (II. 1. D. a and b)⁵ are represented by the classic three-winged arrowheads of the Kelermes type (second half of the VII — first half of the VI c. BC) (Fig. 2: 7—15, 25—31). They are well-known in the Transylvanian group and more eastern regions.

Variant II 4.V.a. is unique among the Smolenice-Molpir collection (Fig. 2: 20). If it were not for Anna Hellmuth's visual acquaintance with the find, one would have thought that this was a fragment of an arrowhead of type II A or B. This variant is typical for the quiver sets of the following chronological horizon (the Vekerzug culture and Vitova Mohyla horizon) (Hellmuth 2006, S. 85, Abb. 60, Taf. 56).

Groups II C, E, F are represented by three-winged arrowheads with a tower-shaped head

(Fig. 2: 19, 21, 34—41). Such a shape is unknown among the graves of the burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla horizon. Groups refer to the transitional period (Гречко 2016, с. 44—45). The Anna Hellmuth's maps clearly show that these arrows are associated with nomads who were outside the territory which was analyzed by A. Hellmuth. They are unknown in the Transylvanian group (Hellmuth 2006, S. 98: Abb. 67; S. 110: 80; S. 115: Abb. 86). This group of arrows, together with types I C and II D⁶, is important for dating the events which are considered in the work. Groups I A, I B, I Y, II A, B and D⁷ are "background" and indicate chronological proximity to the burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla horizon.

Group II G as a whole is known among the finds in the complexes of the middle VII — first quarter of the VI c. BC in Transylvania (Fig. 2: 42—44). Exceptions are only arrowheads that belong to the transitional period (Hellmuth 2006, Taf. 16: 3, 4, 5)⁸ (Fig. 2: 45—46).

Anna Hellmuth identified two types II E and II F that are unknown in the Eastern Europe (Hellmuth

⁵ Variants II. 2.D.a, II. 2.D.b, and especially II. 3.D.a, II. 3. D.b. refer to the transitional period.

⁶ Variants II.2.D.b, II. 3. D.a, II. 3. D.b. find analogies in Perebykivtsi (Fig. 4: B) and are unknown in the burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla horizon (Fig. 3).

⁷ Variants II.2.D.b, II.3.D.a, II.3.D.b. are unknown in the burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla horizon (Fig. 3).

⁸ They are typical for the horizon of the next period.

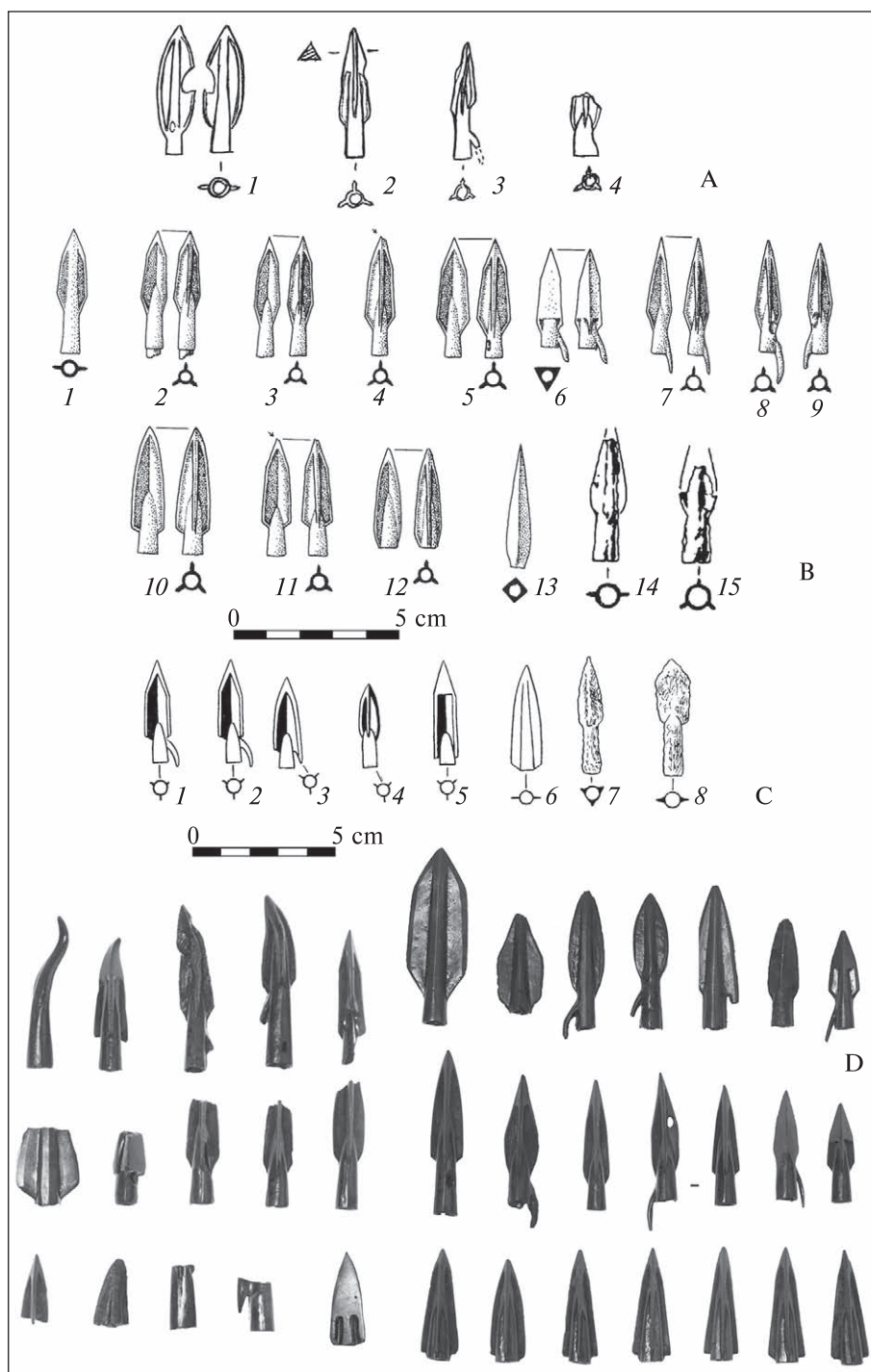

Fig. 4. Arrowhead sets of the transitional period. *A* — Hlybochok; *B* — Perebykivtsi (burial No. 2); *C* — Natran, burial No. 5; *D* — Dédestapolcsány-Verebce-bérc (Smirnova 1979; Batchaev 1985; Szabó, Czajlik, Reményi 2014; Bandrivskyi 2014)

2006, S. 157). These groups are similar in shape of the head to the Group II C. Arrowheads of this type are known among the finds in the mounds near the village Hlybochok on the Middle Dniester (Fig. 4: A, 2) (Бандрівський 2014, с. 316, рис. 159: 7) and mound No. 5 of the Nartan burial ground in Northern Caucasus (Fig. 4: C, 5) (Батчаев 1985, табл. 19, 25). Interestingly, such arrows are also

encountered in the complexes of the transitional period at the Volga (Pokrovsk (Engels) burial No. 5/3, Wiesenmiller burial No. 3/3 (Смирнов 1964, рис. 7, 6a, 11, 4).

There are also interesting three-winged arrowheads with one wing-thorn (group II Y) (Fig. 2: 33) (Hellmuth 2006, S. 119: Abb. 89). Arrows from the burial No. 6/1909 from Olbia

	Slovakia	Moravia	Dolenska group Slovenia	Lusatian culture	West Hallstatt
Ha C2					
Ha D1					
Ha D2					

Fig. 5. Fibulae of Central Europe of the Late Hallstatt period (Gedl 2004; Hvala 2012; Mansfeld 1973; Novotná 2001; Říhovský 1993; Romsauer 1996) *

*The numbers correspond with the numbers in the catalogs (Říhovský 1993; Novotná 2001; Gedl 2004)

are not analogies (Hellmuth 2006, S. 120). This group is really rare. The analogies could be found again in the Northern Caucasus (burial No. 5 of the Nartan necropolis) (Fig. 4: C, 3) (Батчаев 1985, табл. 19, 23).

Trihedral arrowheads are widely known among the sets of the early Scythian time. Similar arrows, but with a tower-shaped head belong to the transitional period (Гречко 2016, с. 44—45) and are widely represented in the layers of the fortifications destruction.

To the above mentioned important clarifications, it is worth adding underestimated dating of the main complexes to the table 110 (Hellmuth 2006, S. 142). Burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla and, what is more significant, the complexes from Perebykivtsi (burial No. 2) and Novoaleksandrovka were dated by the second half of the VII c. BC. The last two burials occupy the next chronological level after the burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla⁹. Consequently, these complexes should have been

⁹ Now burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla can be dated no earlier than the very end of the VII till the first quarter of the VI c. BC (Гречко 2012, с. 79).

located in the empty column of the first half of the VI c. BC in the table of Anna Hellmuth and not allow her to make the assault of the Smolenice-Molpir so old. This situation emphasizes the need for close cooperation of European specialists in studying problems that concern the regions with their own chronological schemes.

Anna Hellmuth rightly notes that the destruction of Smolenice-Molpir was a part of significant historical processes, and not internal conflicts of the period. The researcher relates this event to the time of the transition from Ha C2 to Ha D1 (second half of the VII c. BC) (Hellmuth 2006, S. 157).

For objective reasons, Anna Hellmuth could not get acquainted with the work of Anna Melukova, which was published in the same year (Мелюкова 2006). The leading researcher of Scythian weapons quite rightly pointed out several crucial moments.

Firstly, what is of fundamental importance, the set of arrowheads from Smolenice-Molpir and Wicina differs significantly from the burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla and the classical Kelermes complexes that are synchronous to it.

Secondly, the researcher pointed to analogies in mound No. 2 in Perebykivtsi, agreeing with

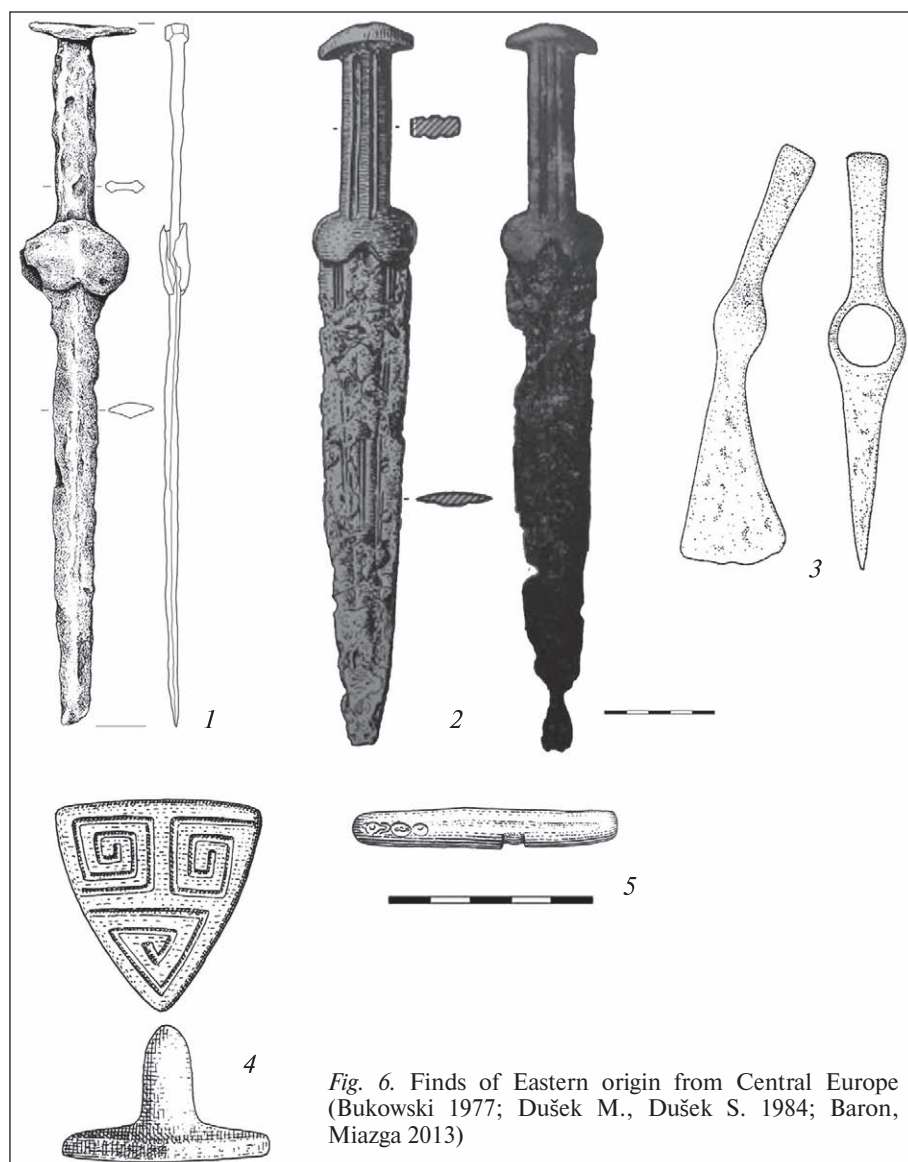

Fig. 6. Finds of Eastern origin from Central Europe (Bukowski 1977; Dušek M., Dušek S. 1984; Baron, Miazga 2013)

the dating of the complex by G. Smirnova to the second quarter-mid-VI c. BC (Смирнова 1993, c. 115—116).

Thirdly, that is extremely important, A. Melukova considered that the sets of arrows indicate that the destruction of the sites of ancient settlements in Wicina and Smolenice-Molpir in the first half of the VI c. BC was almost synchronous, assuming that it could be closer to the middle of the century (Мелюкова 2006, c. 28—29).

In addition, the researcher agreed with the release of two waves of Scythian expansion, but the gap was much smaller, as indicated by the identity of the sets of arrows from Wicina and Smolenice-Molpir. The first wave (the destruction of Smolenice-Molpir) could not be associated with the formation of the Transylvanian group, since it arose no later than the middle of the VII c. BC. The second wave, according to A. Melukova, is not

related to the formation of the Vekerzug culture, since it does not include synchronous arrowheads to those which were found in Wicina (Мелюкова 2006).

A little differently sees the situation I. Bruiako. The researcher relates the first wave to the formation of the Transylvanian group around the middle of the VII c. BC, and the second¹⁰ coincides with the formation of the Vekerzug culture in Alföld (Брюяко 2005, c. 299). This approach is more consistent with archaeological data.

For reasons that are not completely clear to me, at the moment most of the researchers attribute the complexes of arrowheads from the layers of destruction in Central Europe to the chronological horizon of the burial No. 2 of Repiakhuvata Mohyla (Парциггер 1998, c. 104—115; Hellmuth

¹⁰ It began with the destruction of Smolenice-Molpir.

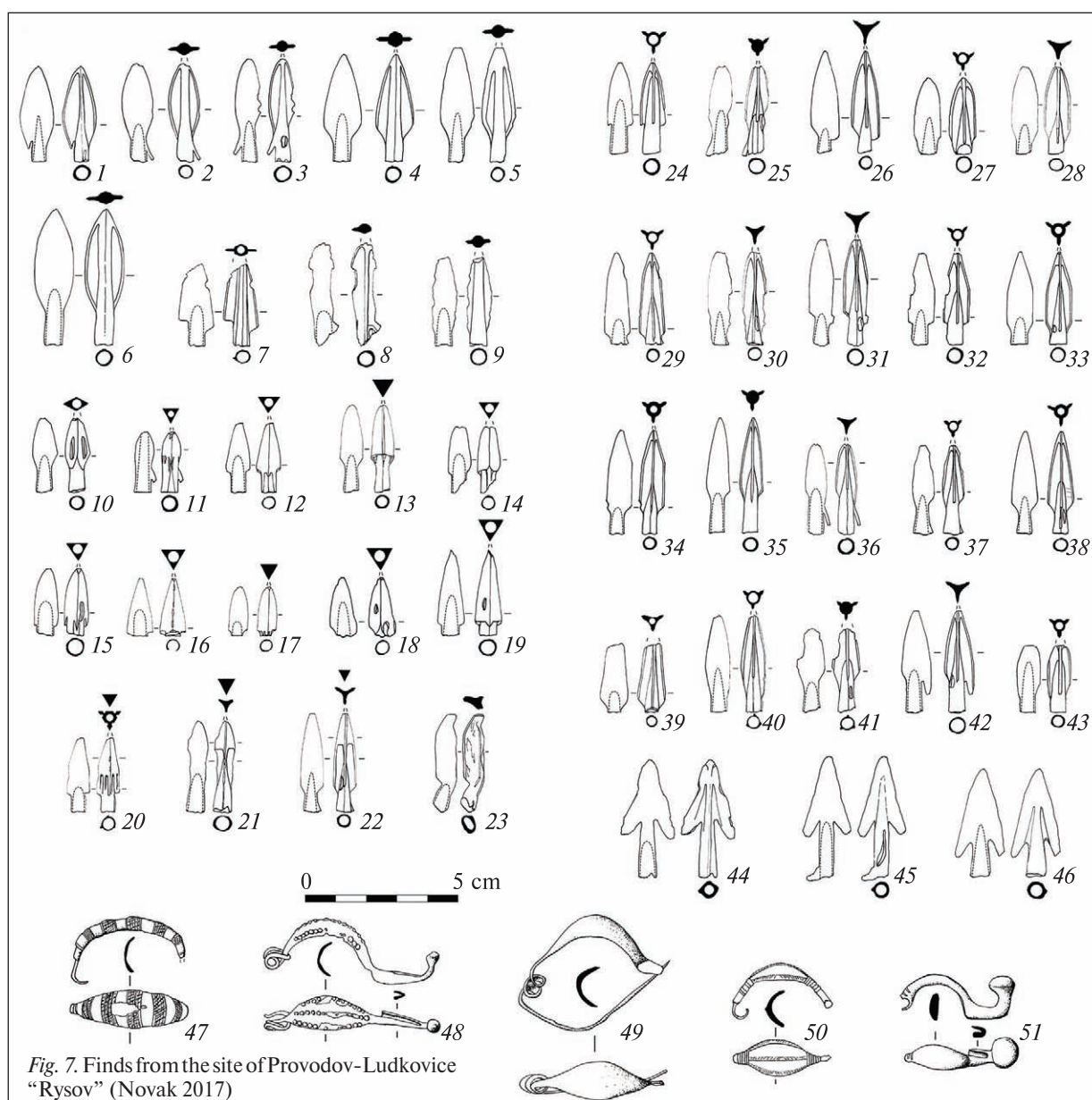

Fig. 7. Finds from the site of Provodov-Ludkovice "Rysov" (Novak 2017)

2006; Chochorowski 2014, s. 37). In this case, the massive availability of the II chronological group items A. I. Melukova does not explain. In this regard, it is worth considering on the dating of the quiver sets of the VI c. BC.

The arrowheads from the Smolenice-Molpir destruction layers (373 items) do not belong to the burial No. 2 of Rapiakhuvata Mohyla horizon, but to the next one.

Fibulae and other chronogocal markers. M. Novotna, unfortunately, did not divide the fibulae from Smolenice-Molpir into separate chronological groups. The researcher often dated fibulae widely by Ha C2-D1, if they were found together in the same house (Novotna 2001, S. 78, 89).

Today, thanks to the absolute dating of a series of the complexes with boat fibulae (Kahnfibeln),

they are dated mostly by 620 BC ¹¹. The Stična burial No. 48/27 complex indicates the possibility of using these fibulae at the beginning of the Ha D1 together with the serpentine fibulae (Gabroves 2006, S. 292, Taf. 18; Egg, Kromer 2016, S. 83). The Šmarjeta type of the boat fibulae also belong to this time. These fibulae can refer to the Smolenice period I (Parzinger, Stegman-Rainar 1988, S. 166) and can be dated by the end of the HaC2 —

¹¹ In this paper, materials from the Kobarid necropolis were mainly analyzed (Teržan, Črešnar 2014, s. 716—718). It is impossible to exclude the usage of boat fibulae and somewhat later in the second half of the VII c. The dendrochronology from Mangdanenberg date back the beginning of the Ha D1 to around 616 BC. After 620 BC beginning of the HaD1a (Stična 2) is dated by M. Egg (Egg, Kromer 2016, S. 210).

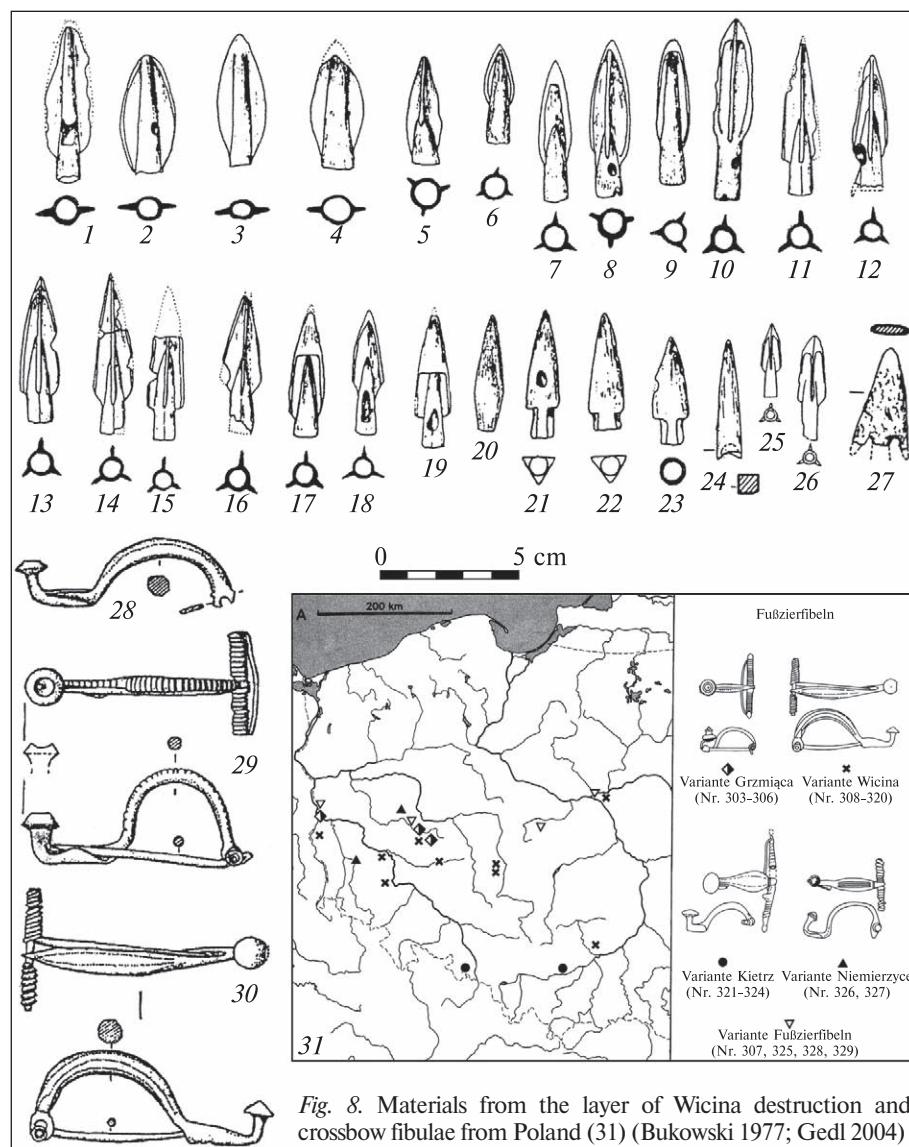

Fig. 8. Materials from the layer of Wicina destruction and crossbow fibulae from Poland (31) (Bukowski 1977; Gedl 2004)

beginning of the Ha D1. The boat fibulae from the horizon are irrelevant to the time of the destruction of the hillfort (Fig. 5).

Stage Ha D1 was characterized by the co-existence of the serpentine fibulae (S4 after G. Mansfeld) with different types of long-footed fibulae (Bogenfibeln) (Fig. 5; 9). There are no absolute dates for them, unfortunately. According to Biba Terzhan, the period of their existence was, in between the boat fibulae and horizon of the Certosa fibulae (between the middle of the VII c. BC and 555 BC) (Terzhan, Črešnar 2014, s. 716–718).

Serpentine fibulae (S4 after G. Mansfeld) from Smolenice-Molpir belong to variant VIIa after T. Hvala (Fig. 5). This variant of fibulae appears in the horizon Stična 2 (Hvala 2012, p. 242). In Slovakia, serpentine fibulae were found only in Smolenice-Molpir (Novotna 2001, S. 89).

A few boat fibulae are similar to those, which were found in Býči Skála Cave. These form of fibulae (form 2 and 3) H. Parzinger refers to the end of period 6 (Ha D1) – period 7a (Parzinger 1988), which corresponds to the time around the middle of the VI c. BC (Parzinger, Nevkrasil 1995, S. 179).

The analysis of the fibulae shows that the destruction of the ancient settlement could have happened not at the beginning of the stage Ha D1, but at its end (Fig. 5). Czech researchers include the finale of the Kalendenberg culture in south-western Slovakia at the beginning of the stage Ha D2 (around the middle of the VI c. BC) (Chytráček et al. 2017, s. 198–199).

Interestingly, that until now, researchers has not paid attention to the discovery of the clay pintadera from house No. 9 (Fig. 6: 4) (Dušek M., Dušek S. 1984, Taf. 68: 14). This is an important find that

BC	SouthWest Germany	Heuneburg	Kleinklein	Horakov	Kalendsberg	Vekerzug	Eastern Europe
650	Ha C2		HaC2 (Sticna 1) Pommerkogel	middle phase (Ha C2)	IIa		1 phase Kelermes period
620	Ha D1	Magdalen-g	HaD1a (Sticna 2)	young phase (Ha D1)			2 phase Kelermes period
600		IVc	HaD1b (S4 hor.) Krollkogel		IIb		
		IVb				hor. GMD*	Transitional period
		IVa	?				
550	HaD2	IIIb	HaD2 (Certosa)	late phase (Ha D2)	III (Ha D2-3)	older VK	Vitova Mogila horizon
		IIIa					Middle Scythian horizon
		II					horizont phase 1
	HaD3	I	HaD3				
500				final phase (Ha D3)		late VK	

Fig. 9. The variant of local chronological schemes synchronization (VI c. BC)

* horizon GMD (Gyöngyös–Miskolc, Diósgyőr) after I. Bruyako

helps to associate participants of the destruction of the sites in Central Europe with the appearance of the Vekerzug culture more confidently. Other pintaderas were found in the complexes, which are dated later than the middle of the VI c. BC. This does not allow separating the destruction of Smolenice-Molpir from this chronological boundary.

Dendrochronological data from Smolenice-Molpir is also important. Recently, studies of wood from the cistern of the settlement were carried out. For sample SMOL_W_1, the dendrodate is defined as 605–585 den BC, and taking into account the lost fragments, possibly later (Barta et al. 2017, s. 535).

Thus, the dendrodate from Smolenice-Molpir cistern, indicate that the settlement could have been destroyed after 585 BC. Arrowheads belong to the transitional period (second — beginning of the third quarter of the VI c. BC. Latest fibulae could be dated for the end of the HaD1 stage (around the middle of the VI c. BC).

In the recent years, information about the traces of the assault of the **Dédestapolcsány–Verebce-bérc** site in the North-Eastern Hungary has appeared (Szabó, Czajlik, Reményi 2014). The fortification has an area of 123 hectares and was one of the centers of the local population, since Late Bronze Age (Kyjatice culture). At the entrance to the settlement, in fortifications 234 arrowheads were found (Fig. 4: D). These are similar to those, which were found in Smolenice-Molpir. In this case, it is worth noting seven three-winged arrowheads with

a weakly protruding socket close, but not identical variant of II. 4 B.a, after A. Hellmuth. They are also known among the arrows which were found at the settlement Provodov-Ludkovice „Rysov” in Moravia (Novák 2017, s. 226, tab. 3, 4, 16). Among the photos there is an arrowhead close to variant II. 4.G.a (Fig. 4: D). These arrowheads are already towards the Vitova Mohyla horizon (the third quarter of the VI c. BC). Taking into account the fact that all other data gives us too much of the terminus *post quem* date, it cannot be ruled out that the transition of nomads through the Carpathians occurred in the second quarter-middle¹² of the VI c. BC.

Appearance and further movements of the nomads can be marked by complexes with tops of funeral carts and bells, which Jan Chochorowski correlates with the late phase of the Mezőcsát culture (Chochorowski 1987, s. 165). This horizon in the Carpathian Basin could be associated with the complexes of the Eastern European Forest-Steppe (Volkivtsi, Hladkivshchyna, Kotsiubynchyky 2). I. Bruyako rightly notes that the complexes of the horizon GMD (Gyöngyös– Miskolc, Diósgyőr) do not belong to the Mezőcsát culture, but to the Vekerzug one (Fig. 9). The period between the Mezőcsát culture and the GMD horizon in Alföld is a “white spot” (Бруяко 2005, с. 283, 286).

¹² We can not exclude the time closer to the middle of the VI c. BC.

Interestingly, all these complexes are represented by “hoards”, which is very similar to the situation with the “strange complexes” of the Hellenistic period in the Northern Black Sea region. It cannot be ruled out that we are dealing with a peculiar form of nomad’s cenotaphs. Their creation could be due to the fact that the nomads were on the march on the territory of the enemy and the creation of traditional burial structures was not possible.

Horakov culture. The number of locations of arrowheads of the transitional period has significantly increased recently. Currently we can talk about 11 points in Bohemia and 20 points in Moravia (Bartík et al. 2017; Novak 2017). Among these objects Horakov “Horakovskiy hrad” (26 arrowheads), Křenovice hillfort (19 arrowheads) stand out. The site of Provodov-Ludkovice “Rysov” stands apart, which has already been named the “Moravian Molpière”. 46 arrowheads and several fibulae were found at the settlement ¹³ (Fig. 7) (Novak 2017).

M. Golec dates a decline of Horákov and Platěnice cultures in Moravia to the early stage of Ha D2 (horizon 7a, after H. Parzinger) (Fig. 9) and relates this phenomenon with the expansion (military expeditions) of Vekerzug or other Eastern cultures (Topal, Golec 2017, p. 17).

Lusatian culture. Probably, after a certain period of time spent in Moravia, nomadic groups moved towards the Moravian Gate (Chochorowski 2014, s. 32). This strategic point was controlled by the population of Lusatian culture. The Štramberk Čertova díra hillfort has assault traces (fired fortifications, 16 arrowheads). Part of the Amber Road through the Moravian Gate after these events was not used for a certain period of time, and moves to the west into Bohemia (Chytráček et al. 2017, s. 199).

After overcoming the mountain passes, nomads turned up in Upper Silesia and further penetrated to the Oder basin (Sobotka “Sleza”, Strzegom, Wicina) and up to the Vistula (Kamienec, Kruszwica) (Chochorowski 2014, s. 32).

A special place in the study of nomadic campaign into the Lusatian lands belongs to the Wicina hillfort at the Oder (Chochorowski 2014, s. 37–43). The materials of the hillfort studying are well-known, but haven’t been published yet. In recent years, the dendrodates of the construction and repair of wooden fortifications have become

known. It became clear that the settlement was built after 737/736 BC, underwent reconstruction after 587/586 BC and was destroyed after 571 BC (Krapiec, Szychowska-Krapiec 2013, s. 373–374).

Arrowheads from the layers of destruction do not differ from those which were found in other destroyed settlements and belong to the transitional period (Fig. 8: 13–19, 25–26).

The crossbow fibulae (Fusszierfibeln, F2, after G. Manfeld) were dated by the HaD3 (Chochorowski 2014, s. 37). These fibulae are important for dating the destruction of this hillfort. Until today, most of the researchers date them by the end of the VI — beginning of the V c. BC (Брюяко 2005, с. 301–303), or by 520–510 BC (Chochorowski 2014, s. 41). The researchers were puzzled by the types of arrowheads that could not be dated by such a late time. There were various explanations for this. Search of the nomads, who used outdated weapons was ineffectual. A little decreased the contradictions the chronology by M. Trachsel (Trachsel 2004), due to which the phase HaD3 is dated by the 570/560–520/510 BC. Accordingly, these fibulae were a little “ancientized” (520/510 BC), remaining in the HaD3 (Chochorowski 2014, s. 37). Recently, J. Chochorowski, based on the totality of the data, transmitted the destruction of the fortification no later than 560 BC (570/560 BC) (Хохоровски 2019, с. 229).

The dating of the end of the Wicina functioning is of great importance to clarify the dating of the crossbow fibulae appearance. In contrast to the Eastern Hallstatt region, the crossbow fibulae, were very popular in the area of Lusatian and Pomeranian cultures (Fig. 8: 31). Probably, it is possible to assume the local form of fibulae of the Lusatian and Pomeranian tribes in the VI c. BC, which appeared on the basis of Western imported samples (Gedl 2004, s. 110–111).

Crossbow fibulae (F2, after G. Manfeld, variant Wicina, after M. Gedl) come in chronological scale after boat fibulae (Kahnfibeln mit aufgebogenem fussende) (Fig. 5). This type of boat fibulae P. Romsauer correlates with the horizon of long-footed (Bogenfibeln) ones, which were found in Smolenice-Molpir and Sopron (Romsauer 1996), which can mark the time of destruction of the settlement.

An interesting series of transitional forms of fibulae, which reflects the occurrence of the crossbow spring and the transformation of the bow shape (Fig. 5: 288). Boat fibulae (Kahnfibeln mit aufgebogenem fussende) were found in cremations of Pomeranian culture (Gedl 2004, S. 288). M. Gedl dated her widely by the Ha D. The boat

¹³ Only two cross-shaped fibulae are known in Moravia (Rihovski 1993, S. 190–191). Unfortunately, the context of all the finds does not allow specifying the dating of this type of fibulae for this territory. At the territory of Slovakia, only one fibula is known, which can be referred to this type (Novotná 2001, S. 266).

fibula with a non-ornamented biconical foot, a small spring and a bow like Šmarjeta type fibulae was found in Rysově (Moravia) (Fig. 7: 48) (Novak 2017, s. 195–196.). A similar fibula was found in Býči Skála Cave with materials of the first half of the VI c. BC. H. Parzinger carried it to the horizon 7 b/c (late Ha D2) (Parzinger, Nevkrasil 1995, S. 179)¹⁴. These fibulae differ from crossbow fibulae (Fusszierfibeln; F2; variant Wicina, after M. Gedl) only by boat bow.

The entire series of the boat fibulae (Kahnfibeln mit aufgebogenem fussende) is known in the Lusatian culture at the Oder basin and in Moravia (Fig. 5; 8: 31) (Gedl 2004). All of them have a crossbow spring, and some of them — a foot with a conical protrusion (N 279, 280). M. Gedl dated them widely by the Ha D (Gedl 2004, S. 100), judging by tab. 118 — to the first half of the period. There are analogies in the Hallstatt burial ground (burial No. 267) (Kromer 1959, Taf. 40, 10) and in the Western Hallstatt region (five items in total) (Glounz 1997, S. 189, map 29).

It can be assumed that the crossbow scheme of the spring, which is unknown at the beginning of the VI c. BC in the Eastern Hallstatt area and Italy, came to the Lusatian tribes from the Western Hallstatt region (Gedl 2004, S. 110–111). After that it became a local shape of the region¹⁵. This series of transitional forms of boat fibulae can relate to the final of the Ha D1 — the beginning of the Ha D 2 (around the second quarter — middle of the VI c. BC) and correspond to the time of the nomadic campaign beginning.

It is worth noting that, despite a significant number of the crossbow fibulae finds in the burial grounds of the Lusatian and Pomeranian cultures, the lack of reliable chronological indicators makes them difficult to date. Radiocarbon dating of the burial of the 1801 Kietzu burial ground did not meet expectations (274+/- 90 BC) (Chochorowski 2007, s. 127).

The first crossbow fibulae (F2, variant Wicina) began to be used in the end of the HaD1 — beginning of the HA D2 stages, and not the HaD3 as it was previously thought (Fig. 5).

In the area near Wicina, settlements were not created after the military catastrophe, and the ancient settlements in this region ceased to exist

simultaneously (Хохоровски 1994, с. 53). A similar phenomenon is observed for the territory of Upper Silesia, the north of the Moravian Gate (HaD2–HaD3) (Хохоровски 2013, с. 66). Two daggers from Silesia could be related with the nomad campaign (Lignica and Łubnice (Fig. 6: 1–2) (Bukowski 1977; Baron, Miazga 2013). The connection between the Vetersfelde Treasure and the destruction of Wicina does not seem to me obvious.

Thus, I can conclude that the arrowheads from the layers of destruction of fortifications in Central Europe certainly belong to the transitional period (Fig. 9). At the moment we can talk about the time around 570/560–540 BC for these events, and not about the turn of the VII–VI c. BC, and certainly not about the second half of the VII c. BC. The materials from Central Europe, which can be associated with the military activity of nomads from the east, can be dated to the narrow chronological period around the middle of the VI c. BC. Today, the identification of two raids of nomads, which were separated by a century, does not seem convincing.

Acknowledgements

This research would not have been possible without the kind assistance of the Prof. Dr. Elke Kaiser.

I would like to thank scholars who were happy to exchange information on specific topics of my research. I particularly would like to mention Prof. Dr. Jan Chochorowski, Dr. M. Kashuba, Dr. M. Golec, Dr. O. Mohylov, Dr. D. Topal. I want to express my gratitude to the staff of the Institute of Prehistoric Archaeology of the Free University of Berlin for the warm welcome and hospitality.

This work was supported by the DAAD (Research Stays for University Academics and Scientists, 2018 (57378441).

Бандрівський, М. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Простір-М.

Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Марковин, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии*. Нальчик: Эльбрус, с. 7–115.

Брумяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X — V вв. до Р. Х.)*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Даргаган, М. Н. 2015. Наконечники стрел предскифского и раннескифского времени: технология изготовления, метрология и маркировка. *Труды Государственного Эрмитажа*, LXXVII, с. 127–170.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, 75–106.

¹⁴ The refinement of the dating of such fibulae for the Eastern Hallstatt region and the Lusatian culture within the periods of HaD1–HaD2 is a task for the future.

¹⁵ Various long-footed fibulae (B1–2, after G. Mansfeld) also have similar springs and not typical for more early items spirals (Gedl 2004, N 267–274, 266–267).

- Гречко, Д. С. 2013. О памятниках киммерийцев и «раннескифской» культуре. *Stratum plus*, 3, с. 133-154.
- Гречко, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 33-60.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-64.
- Мелюкова, А. И. 2006. По поводу скифских походов на территорию Средней Европы. В: Петренко В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 25-40.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАНУ.
- Парцингер, Г. 1998. Степные кочевники на востоке Центральной Европы. Находки и памятники в свете сравнительной археологии. *Вестник древней истории*, 2, с. 104-115.
- Скорый, С. А. 1990. К вопросу о скифских походах в лужицкие земли. *Советская археология*, 1, с. 34-41.
- Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.
- Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у села Перебыковцы — новый могильник скифской архаики в Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 37-67.
- Смирнова, Г. И. 1993. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры. *Российская археология*, 2, с. 101-118.
- Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ: ІА НАНУ.
- Хохоровски, Я. 1994. Скифские набеги на территорию Средней Европы. *Российская археология*, 3, с. 49-63.
- Хохоровски, Ян. 2013. Скифы и Средняя Европа — историческая интерпретация археологической действительности. *Вестник Томского государственного университета*, 3 (73), с. 57-73.
- Baron, J., Miazga, B. 2013. Scythian akinakes or medieval kidney-dagger? Archaeometric study of a recent find from Legnica (South-Western Poland). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 43 (3), p. 335-343.
- Barta, P., Kmet'ová, P., Stegman N-Rajtár, S., Heussner, K.-U., Šivo, A. 2017. Archived radiocarbon and dendrochronological samples from Smolenice-Molpír: a contribution on site use in the Early Iron Age and the formation of the archaeological record. In: Miroľbaayová, E., Pare, C., Stegmann-Rajtár, S. (eds.). *Das Nördliche Karpatenbecken in der hallstattzeit*. Budapest: Archaeolinqua, p. 527-545.
- Bartík, J., Čermáková, E., Čiřáková, V., Čiřmář, I., Čiřmář, M. (†), Daňhel, M., Fojtík, P., Frolík, J., Golec, M., Kalábek, M., Klápa, O., Knotek, P., Komoróczy, B., Langová, J., Merta, T., Musil, J., Novák, M., Popelka, M., Rožnovský, D., Řičan, D., Sedláček, R., Schenk, Z., Šín, P., Šmerda, J., Tomešová, B., Válek, D., Vích, D., Vránová, V., Waldhauser, J., Zeman, T. 2017. The Vekerzug and other Eastern Cultures in the Czech Republic. *Studia Archaeologica Brunensia*, 22/1, p. 27-68.
- Bukowski, Z. 1977. The scythian influence in the area of lusitanian culture. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum.
- Chochorowski, J. 1985. Die Vekerzug Kultur Charakteristik der Funde. *Prace Archeologiczne*, 36. Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawn. Nauk.
- Chochorowski, J. 1987. Rola Sigmónów Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Nizinie Węgierskiej. *Przegląd Archeologiczny*, 34, s. 161-213.
- Chochorowski, J. 2007. Metodyczne i metodologiczne problemy datowania radiowęglowego pozostałości kremacji z grobów ciałopalnych kultury lużyckiej (na przykładzie materiałów z cmentarzyska w Kietrze). In: Chochorowski, J. (ed.), *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza, Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, s. 103-138.
- Chochorowski, J. 2014. Scytowie a Europa Środkowa — historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, s. 9-58.
- Chytráček, M., Golec, M., Chvojka, O., Metlička, M., Michálek, J., Novotná, M., Frolíková, D. 2017. Jantar starší doby železné aprůběh jantarové stezky ve střední Evropě. *Památky archeologické CVIII*, s. 121-256.
- Dušek, M., Dušek, S., 1984. Smolenice - Molpír. Befestigter Fürstentum der Hallstattzeit I/1. *Materialia archaeologica Slovaca*, VI. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akademie vied.
- Egg, M., Kramer, D. 2016. *Die hallstattzeitlichen Fürstengräber von Kleinklein in der Steiermark: die beiden Hartnermichelkogel und der Pommerkogel*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum/Monographien 125. Mainz am Rhein: Schnell & Steiner.
- Gabrovce, S., Kruh, A., Murgelj, I., Teržan, B. 2006. *Stična II/1, Gomile starejše železne dobe / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Katalog. Katalogi in monografije 37*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Gedl, M. 2004. Die Fibeln in Polen. *Prähistorische Bronzefunde*, XIV/10. Stuttgart: Franz Stein.
- Glunz, B. 1997. Studien zu den Fibeln aus dem Gräberfeld von Hallstatt. *Linzer Archäologische Forschungen*, 25. Linz.
- Hellmuth, A. 2006. Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 128. Bonn: Habelt.
- Hvala, T. 2012. Magdalenska gora — Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti. *Magdalenska gora — Social structure and burial rites of the Iron Age community*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Krapiec, M., Szychowska-Krapiec, E. 2013. Analiza dendrochronologiczna drewna z badań grodziska w Wicinie w latach 2008—2012. In: A. Jaszewska, S. Kałagate (eds.). *Wicina. Badania archeologiczne w latach 2008-2012 oraz skarb przedmiotów pochodzących z Wiciny*. Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 7, Fundacja Archeologiczna Zielona Góra, SNAP Świdnica. Zielona Góra: Fundacja Archeologiczna. Świdnica: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział Lubuski, s. 371-417.
- Kromer, K. 1959. *Das Gräberfeld von Hallstatt*. Association Internationale d' Archéologie Classique, Monographie I. Firenze: Sansoni.
- Müller, S. 2012. Smolenice-Molpír, Sered' und Ratkovce. Studien zu Siedlungen der frühen Eisenzeit in der Südwestslowakei. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 220. Bonn: Habelt.
- Novák, M. 2017. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov/Ludkovice Rysov (okr. Zlín). *Pravěk Nová řada*, 25, p. 185-228.
- Novotná, M. 2001. Die Fibeln in der Slowakei. *Prähistorische Bronzefunde*, XIV/11. Stuttgart: Franz Stein.
- Parzinger, H. 1988. Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save. *Acta humaniora*, 4. Weinheim: VCH.
- Parzinger, H., Nekvasil, J., Barth, F.E. 1995. *Die Býčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren*. Römisch-germanische Forschungen, 54. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

- Parzinger, H., Stegmann-Rajtár, S. 1988. Smolenice-Molpír und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. *Prähistorische Zeitschrift*, 63, S. 162-178.
- Říhový, J. 1993. Die Fibeln in Mähren. *Prähistorische Bronzefunde*, XIV/9. Stuttgart: Franz Stein.
- Romsauer, P. 1996. Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. In: Jerem, E., Lippert, A. (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Symposium Sopron 1994. *Archaeologia*, 7, S. 431-444.
- Stegmann-Rajtár, S. 2005. Smolenice-Molpír. In: Beck, H. Geuenich, D. Steuer, H. (Hrsg.) *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 29. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 146-156.
- Szabó, G. V., Czajlik, Z., Reményi, L. 2014. Traces of an Iron age armed conflict. New topographical results from the research into Verebce-bérc at Dédestapolcsány I. *Hungarian archaeology E-journal*/2014 spring, p. 1-7.
- Teržan, B., Črešnar, M. 2014. Poskus absolutnega datiranja starejše železne dobe na Slovenskem / Attempt at an absolute dating of the Early Iron Age in Slovenia. In: Teržan, B., Črešnar, M. Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem/Absolute Dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia, Katalogi in monografije 40. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, s. 703-725.
- Topal, D., Golec, M. 2017. Vekerzug culture and new finds of Scythian Akinakai in Moravia. *Tyragetia*, 1(26), p. 7-22.
- Trachsel, M. 2004. Untersuchungen zur relative und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 104. Bonn: Habelt.
- Vulpe, A. 1990. Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde*, VI/ 9. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Received 04.09.2020

Денис С. Гречко

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-3613-795X, ukrspadshina@ukr.net

ПРО ДАТУВАННЯ НАКОНЕЧНИКІВ СКІФСЬКОГО ТИПУ ПІЗНЬОГАЛЬШТАТСЬКОГО ПЕРІОДУ З ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Сліди «скіфських набігів» в Центральній Європі загальновідомі. Ці події не знайшли свого відображення у письмових джерелах, тому на даний момент існують серйозні розбіжності у трактуванні і датуванні матеріалів східного походження з Центральної Європи.

Наконечники стріл з шарів руйнувань городищ Центральної Європи (Смоленіце-Мольпір, Віцина та ін.), безумовно, займають більш пізню хронологічну позицію стосовно комплексу впускного поховання Реп'яхуватої Могили. Набори в повній мірі відповідають перехідному періоду (друга — початок третьої чвертей VI ст. до н. е.). Датування цих наборів стріл з Центральної Європи другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. не може бути прийнятим. Наконечники стріл з шарів руйнувань не використовувалися в регіоні до вторгнення кочівників (На С2-D1). Вони є чужорідним елементом в центрально-європейському регіоні і можуть служити надійним хронологічним маркером.

Подібному датуванню не суперечать і інші хронологічні індикатори. Аналіз фібул городища Смоленіце-Мольпір показує, що його руйнування могло статися не на початку фази Ha D 1, як вважалося раніше, а в самому її кінці. Руйнування городища Віцина відбулося після 571 р до н. е., не пізніше 560 р. до н. е. На сьогодні є підстави припускати широке поширення арбалетовідних фібул (Fusszierfibeln) на території лужицької та поморської культур вже з другої чверті — середини VI ст. до н. е. (кінець періоду Ha D1 — початок Ha D2), а не періоду Ha D3. Це датування, а також ідентичність наконечників стріл знахідкам зі Смоленіце-Мольпір, дозволяють не тільки не виділяти руйнування Віцини в другу хвилю «скіфських» набігів кінця VI ст. до н. е., а й поставити під сумнів столітній розрив між двома вторгненнями номадів до Центральної Європи.

Ключові слова: Центральна Європа, пізньогальштатський період, HaD, кочівники, наконечники стріл, фібули.

Д. С. Гречко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-3613-795X, ukrspadshina@ukr.net

О ДАТИРОВКЕ НАКОНЕЧНИКОВ СКИФСКОГО ТИПА ПОЗДНЕГАЛЬШТАТСКОГО ПЕРИОДА ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ

Следы «скифских набегов» в Центральной Европе общеизвестны. Данные события не нашли своего отражения в письменных источниках, поэтому на данный момент существуют серьезные разногласия в трактовке и датировке материалов восточного происхождения из Центральной Европы.

Наконечники стрел из слоев разрушений городищ Центральной Европе (Смоленце, Вицина и др.), безусловно, занимают более позднюю хронологическую позицию по отношению к комплексу впускного погребения Репяхуватой Могины. Наборы в полной мере соответствуют переходному периоду (вторая — начало третьей четвертей VI в. до н. э.). Датировка данных наборов стрел из Центральной Европы второй половиной VII — началом VI вв. до н. э. не может быть принята. Наконечники стрел из слоев разрушений не использовались в регионе до вторжения кочевников (Ha C2- D1). Они являются чужеродным элементом в центральноевропейском регионе и могут служить надежным хронологическим маркером.

Подобной датировке не противоречат и другие хронологические индикаторы. Анализ фибул городища Смоленице-Мольпир показывает, что его разрушение могло произойти не в начале фазы Ha D 1, как считалось ранее, а в самом ее конце. Разрушение городища Вицина произошло после 571 г. до н. э., не позднее 560 г. до н. э. На сегодня есть основания предполагать широкое распространение арбалетовидных фибул (Fusszierfibeln) на территории лужицкой и поморской культур уже со второй четверти-середины VI в. до н.э. (конец периода Ha D1 — начало Ha D 2), а не периода Ha D3. Данная датировка, а также идентичность наконечников стрел находкам из Смоленице-Мольпир, позволяют не только не выделять разрушение Вицины во вторую волну «скифских» набегов конца VI в. до н. э., но и поставить под сомнение столетний разрыв между двумя вторжениями кочевников в Центральную Европу.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Центральная Европа, позднегалльско-латинский период, HaD, кочевники, наконечники стрел, фибулы.

References

- Bandrivskiy, M. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v pizniy period epokhy bronzy - na pochatku doby rannioho zaliza*. Lviv: Prostir-M.
- Batchaiev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Markovin, V. I. (ed.). *Arkheologicheskiye issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii*. Nalchik: Elbrus, p. 7-115.
- Bruyako, I. V. 2005. *Ranniie kochevniki v Evrope (X-V vv. do R.KH.)*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaya shkola.
- Daragan, M. N. 2015. Nakonechniki strel predskifskogo i ranneskifskogo vremeni: tekhnologiya izgotovleniia, metrologiya i markirovka. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LXXVII, p. 127-170.
- Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh "prosvetakh" v "temnoye" vremya (VI v. do n. e.) skifskoy istorii. *Stratum plus*, 3, p. 75-106.
- Grechko, D. S. 2013. O pamiatnikakh kimmeriitsev i "ranneskifskoi" kulture. *Stratum plus*, 3, p. 133-154.
- Grechko, D. S. 2016. Ot Arkhaicheskoi Skifii k Klassicheskoi. *Arkheologiya i davnia istoriia Ukraini*, 2, p. 33-60.
- Ilinskaya, V. A., Mozolevskiy, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifii i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 31-64.
- Meliukova, A. I. 2006. Po povodu skifskikh pokhodov na territoriiu Sredney Evropy. In: Petrenko, V. G., Yablonskiy, L. T. (ds.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, p. 25-40.
- Partinger, G. 1998. Stepyie kochevniki na vostoке Tsentralnoi Evropy. Nakhodka i pamiatniki v svete sravnitelnoi arkheologii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 104-115.
- Skoryi, S. A. 1990. K voprosu o skifskikh pokhodakh v luzhitskiye zemli. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 34-41.
- Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Rannia istoriia i kultura sarmatov*. Moskva: Nauka.
- Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u sela Perebykovtsy - novyi mogilnik skifskoi arkhaiки na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, p. 37-67.
- Smirnova, G. I. 1993. Pamiatniki Srednego Podnestrovia v khronologicheskoi skheme ranneskifskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 101-118.
- Fialko, O. Ye., Boltryk, Yu. V. 2003. *Napad skifiv na Trakhtemyrivske horodyshche*. Kyiv: IA NANU.
- Khokhorovski, Ya. 1994. Skifskie nabegi na territoriyu Srednei Evropy. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 49-63.
- Khokhorovski, Yan. 2013. Skify i Srednyaya Yevropa - istoricheskaya interpretatsiya arkheologicheskoy deystvitelnosti. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3 (23), p. 57-73.
- Baron, J., Miazga, B. 2013. Scythian akinakes or medieval kidney dagger? Archaeometric study of a recent find from Legnica (South-Western Poland). *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 43 (3), p. 335-343.
- Barta, P., Kmet'ová, P., Stegmann-Rajtár, S., Heussner, K.-U., Šivo, A. 2017. Archived radiocarbon and dendrochronological samples from Smolence-Molpír: a contribution on site use in the Early Iron Age and the formation of the archaeological record. In: Mirošayová, E., Pare, C., Stegmann-Rajtár, S. (eds.). *Das Nördliche Karpatenbecken in der hallstattzeit*. Budapest: Archaeolinqua, s. 527-545.
- Bartík, J., Čermáková, E., Čistáková, V., Čizmar, I., Čizmar, M. (†), Daňhel, M., Fojtík, P., Frolík, J., Golec, M., Kaláček, M., Klápa, O., Knotek, P., Komoróczy, B., Langová, J., Merta, T., Musil, J., Novák, M., Popelka, M., Rožnovský, D., Říčan, D., Sedláček, R., Schenk, Z., Šín, P., Šmerda, J., Tomešová, B., Válek, D., Vích, D., Vránová, V., Waldhauser, J., Zeman, T. 2017. The Vekerzug and other Eastern Cultures in the Czech Republic. *Studia Archaeologica Brunensia*, 22/1, p. 27-68.
- Bukowski, Z. 1977. The scythian influence in the area of lusitanian culture. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk.
- Chochorowski, J. 1985. Die Vekerzug Kultur Charakteristik der Funde. *Prace Archeologiczne*, 36. Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawn. Nauk.
- Chochorowski, J. 1987. Rola Sigynnow Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Nizinie Węgierskiej. *Przegląd Archeologiczny*, 34, p. 161-213.
- Chochorowski, J. 2007. Metodyczne i metodologiczne problemy datowania radiowęglowego pozostałości kremacji z grobów ciepłopalnych kultury łużyckiej (na przykładzie materiałów z cmentarzyska w Kietrze). In: Chochorowski, J. (ed.), *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza, Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, s. 103-138.
- Chochorowski, J. 2014. Scytowie a Europa Środkowa - historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, p. 9-58.
- Chytráček, M., Golec, M., Chvojka, O., Metlička, M., Michálek, J., Novotná, M., Frolíková, D. 2017. Jantar starší doby železné aprůbůh jantarové stezky ve střední Evropě. *Památky archeologické CVIII*, s. 121-256.

- Dušek, M., Dušek, S., 1984. Smolenice - Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit I/1. *Materialia archaeologica Slovaca*, VI. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied.
- Egg, M., Kramer, D. 2016. *Die hallstattzeitlichen Fürstengräber von Kleinklein in der Steiermark: die beiden Hartnermichelkogel und der Pommerkogel*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum/Monographien 125. Mainz am Rhein: Schnell & Steiner.
- Gabrovec, S., Kruh, A., Murgelj, I., Teržan, B. 2006. *Stična II/1, Gomile starejše železne dobe / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Katalog. Katalogi in monografije* 37. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Gedl, M. 2004. Die Fibeln in Polen. *Prähistorische Bronzefunde*, XIV/10. Stuttgart: Franz Stein.
- Glunz, B. 1997. Studien zu den Fibeln aus dem Gräberfeld von Hallstatt. *Linzer Archäologische Forschungen*, 25. Linz.
- Hellmuth, A. 2006. Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 128. Bonn: Habelt.
- Hvala, T. 2012. Magdalenska gora - Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti. *Magdalenska gora - Social structure and burial rites of the Iron Age community*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Krapiec, M., Szychowska-Krapiec, E. 2013. Analiza dendrochronologiczna drewna z badań grodziska w Wicinie w latach 2008-2012. In: A. Jaszewska, S. Kałagate (eds.). *Wicina. Badania archeologiczne w latach 2008-2012 oraz skarb przedmiotów pochodzących z Wiciny*. Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 7, Fundacja Archeologiczna Zielona Góra, SNAP Świdnica. Zielona Góra: Fundacja Archeologiczna. Świdnica: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział Lubuski, s. 371-417.
- Kromer, K. 1959. *Das Gräberfeld von Hallstatt*. Association Internationale d'Archéologie Classique, Monographie I. Firenze: Sansoni.
- Müller, S. 2012. Smolenice-Molpír, Sered' und Ratkovce. Studien zu Siedlungen der frühen Eisenzeit in der Südwestslowakei. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 220. Bonn: Habelt.
- Novák, M. 2017. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov/Ludkovice Rysov (okr. Zlín). *Pravěk Nová řada*, 25, p. 185-228.
- Novotná, M. 2001. Die Fibeln in der Slowakei. *Prähistorische Bronzefunde*, XIV/11. Stuttgart: Franz Stein.
- Parzinger, H. 1988. Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save. *Acta humaniora*, 4. Weinheim: VCH.
- Parzinger, H., Nekvasil, J., Barth, F. E. 1995. *Die Byčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren*. Römisch-germanische Forschungen, 54. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Parzinger, H., Stegmann-Rajtár, S. 1988. Smolenice-Molpír und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. *Prähistorische Zeitschrift*, 63, S. 162-178.
- Říhovský, J. 1993. Die Fibeln in Mähren. *Prähistorische Bronzefunde*, XIV/9. Stuttgart: Franz Stein.
- Romsauer, P. 1996. Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. In: Jerem, E., Lippert, A. (Hrsg.): *Die Osthallstattkultur. Symposium Sopron 1994*. *Archaeolingua*, 7, S. 431-444.
- Stegmann-Rajtár, S. 2005. Smolenice-Molpír. In: Beck, H. Geuenich, D. Steuer, H. (Hrsg.). *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 29. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 146-156.
- Szabó, G. V., Czajlik, Z., Reményi, L. 2014. Traces of an Iron age armed conflict. New topographical results from the research into Verebce-bérc at Dédestapolcsány I. *Hungarian archaeology E-journal*/2014 spring, p. 1-7.
- Teržan, B., Črešnar, M. 2014. Poskus absolutnega datiranja starejše železne dobe na Slovenskem / Attempt at an absolute dating of the Early Iron Age in Slovenia. In: Teržan, B., Črešnar, M. *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem/Absolute Dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia*, Katalogi in monografije 40. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, s. 703-725.
- Topal, D., Golec M. 2017. Vekerzug culture and new finds of Scythian Akinakai in Moravia. *Tyragetia*, 1 (26), p. 7-22.
- Trachsel, M. 2004. Untersuchungen zur relative und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 104. Bonn: Habelt.
- Vulpe, A. 1990. Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde*, VI/ 9. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

В. С. Аксьонов *

ВОГНЯНІ РИТУАЛИ У АЛАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ (за матеріалами катакомбних могильників)

У статті пропонується інтерпретація підсипки з деревного вугілля, яка доволі часто фіксується у катакомбних поховальних спорудах аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури. Робота базується на матеріалах Старо-Салтівського, Рубіжанського та Верхньо-Салтівського катакомбних могильників, що були отримані середньовічною експедицією Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова у 1982—2019 рр.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, алани, культ домашнього вогнища, поховальний обряд, деревне вугілля, басейн Сіверського Дінця.

З моменту відкриття перших катакомбних поховань на ранньосередньовічному могильнику біля с. Верхній Салтів усіма дослідниками фіксувалася таким риса поховального ритуалу, як посипання підлоги поховальної камери деревним вугіллям (Бабенко 1905, с. 571, 577; 1911, с. 251, 252—253; Покровский 1905, с. 479, 480, 481; Макаренко 1906, с. 126; Федоровський 1914, с. 78, 79, 83; Тесленко 1927, с. 355). Камери з шаром деревного вугілля на підлозі були зафіксовані також і після поновлення робіт на могильнику експедицією Інституту археології АН УРСР та Харківського державного університету під керівництвом С. А. Семенова-Зусера (1949, с. 126, 134, 135; 1952, с. 271). Подальші дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів показали, що камери з шаром деревного вугілля на підлозі становлять 11 % досліджених поховальних споруд на першій ділянці могильника (ВСМ-I, розкопки 1984—1989 рр.), 12 % поховальних камер — на третій ділянці некрополя (ВСМ-III, розкопки 1959—1961, 1988—1992 рр.), 16 % досліджених катакомб — на четвертій ділянці могильника (ВСМ-IV, розкопки 1998—2013) (Аксьо-

нов 2018, с. 46, табл. 3). Середній же відсоток салтівських катакомб, підлога яких була вкрита деревним вугіллям, за матеріалами п'яти некрополів регіону (Верхньо-Салтівського, Дмитрієвського, Нижньолуб'янського, Ютанівського, Маяцького) становить 20 % (Афанасьєв 1993, с. 85, табл. 26).

Інтерпретація цієї риси поховального обряду аланського населення салтівської культури була запропонована у свій час провідним фахівцем С. О. Плетнєвою. На думку дослідниці, парні поховання (чоловік + жінка) на вугільній підсипці слід розглядати як поховання подружніх пар, а сама підсипка з деревного вугілля має спеціальне «шлюбне» значення (Плетнева 1967, с. 79). При цьому С. О. Плетнєва вважала, що після смерті чоловіка вдова повинна була піклуватися про домівку та дітей, тому алани вбивали не дружину, а наложницю-рабиню, яку і вкладали разом з померлим чоловіком до поховальної камери. Такий «посмертний шлюб» чоловіка з наложницею-рабинею символізувало посипання підлоги камери та частково трупів гарячим деревним вугіллям (Там же, с. 79). Це припущення С. О. Плетнєвої ніхто з археологів не оскаржив, незважаючи на те, що дослідниця у своєму припущенні спиралася на етнографічні матеріали тюркомовних кочових народів та монголів (Там же, с. 79, прим. 16, 17, 19).

У подальшому С. О. Плетнєва, спираючись на матеріали Дмитрієвського катакомбного могильника, розвинула своє припущення. Так, парні поховання молодих жінок поряд з дорослими чоловіками (катакомби II групи) на підсипці з вугілля вона трактувала як поховання останніх з посмертними «дружинами» (Плетнева 1989, с. 202). Поховання дорослої жінки разом з дитиною на підсипці з вугілля С. О. Плетнєва пов'язувала з посмертним обрядом «всиновлення» (Там же, с. 209). На думку дослідниці, усі «посмертні шлюби» скріплю-

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, зав. відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovvictor@gmail.com

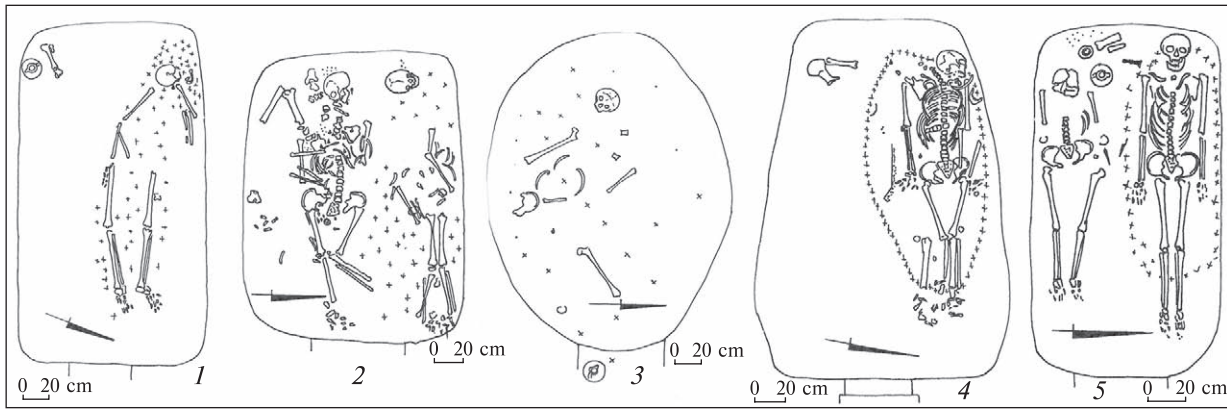

Рис. 1. Плани поховальних камер катакомб Рубіжанського могильника. 1 — катакомба 9; 2 — катакомба 6; 3 — катакомба 13; 4 — катакомба 17; 5 — катакомба 11

Fig. 1. Plans of the funeral chambers of the Rubizhan burial ground catacombs. 1 — catacomb No. 9; 2 — catacomb No. 6; 3 — catacomb No. 13; 4 — catacomb No. 17; 5 — catacomb No. 11

вались підсіпкою з деревного вугілля, навіть у тому випадку, коли у камері було знайдено рештки трьох людей: чоловіка, жінки та дитини (III група катакомб) (Там же, с. 214); «сімейної пари» та третьої дорослої людини, кістки якої виявили за межами підсіпки з вугілля (Там же, с. 221, рис. 107). Це ж правило, за свідченням вченої, знаходило своє підтвердження і у сімейних катакомбах (чотири та більше небіжчиків у поховальній камері — IV група катакомб), де підсіпка з вугілля фіксувалася зазвичай лише під кістяками чоловіка та жінки, або жінки та дитини, тобто під тими ж категоріями небіжчиків, що і у попередніх групах (Там же, с. 231, 232, 235, табл. 52).

Однак С. О. Плетньова обійшла своєю увагою випадки, коли підстилка з деревного вугілля фіксується у камері, де містяться рештки лише однієї людини, та коли у парному похованні на підстилці з вугілля лежать рештки лише одного небіжчика. Такі ситуації у катакомбних похованнях алан басейну Сіверського Дінця не поодинокі. Їх важко пояснити посмертним «шлюбом» або посмертним «всиновленням». Саме на них, на нашу думку, і потрібно звернути увагу.

Кілька таких поховань було відкрито на Рубіжанському могильнику.

У поховальній камері катакомби 9 розміщувалися рештки однієї дорослої людини (чоловіка ?) (рис. 1: 1). Кістяк поганої збереженості лежав вздовж правої бокової стінки поховальної камери випростано на спині ногами до входу. Лише під кістяком людини фіксувалася підсіпка з деревинного вугілля завтовшки 1,0—2,0 см.

Катакомба 17 Рубіжанського могильника (рис. 1: 4). Під правою боковою стінкою поховальної камери лежали рештки дорослого чо-

ловіка. Кістяк мав сліди навмисної руйнації, яка була здійснена у давнину. Небіжчика було покладено випростано на спині ногами до входу на підсилку з деревного вугілля. Пляма вугілля за розмірами не перевищувала розміри тіла небіжчика.

Катакомба 13 містила рештки дорослої жінки, кістяк якої було навмисно зруйновано у давнину (рис. 1: 3). Уся підлога камери була перекрита шаром деревного вугілля.

Катакомба 6 містила рештки двох дорослих людей (чоловік + жінка) (рис. 1: 2), кістяки яких мали сліди навмисної руйнації, здійсненої у давнину. Небіжчики були покладені випростано на спині ногами до входу. Тіло чоловіка розташовувалося вздовж правої бокової стінки камери на підстилці з деревного вугілля. Поряд з чоловіком, на вільній ділянці підлоги, лежало тіло померлої жінки.

У камері катакомби 11 лежали рештки дорослого чоловіка та дівчинки-підлітка (рис. 1: 5). Обидва небіжчики були поховані випростано на спині ногами до входу камери. Тіло чоловіка розміщувалося біля лівої бокової стінки камери на підстилці з вугілля, а поряд з ним, на вільній від вугілля частині підлоги камери, лежали рештки дівчинки-підлітка.

Схожі випадки було зафіксовано на Старо-Салтівському катакомбному могильнику. Так, у камерах катакомб 1 та 10 могильника біля с. Старий Салтів було знайдено рештки однієї дорослої людини, які лежали на підсіпці з деревного вугілля. У катакомбі 1 тіло дорослого чоловіка було розміщене в анатомічному порядку випростано на спині ногами до входу, вздовж правої бічної стінки камери (рис. 2: 1). Кістяк дорослої жінки зі слідами навмисної

руйнації, що була здійснена у давнину, у катакомбі 10 займав місце біля дальньої торцевої стінки камери (рис. 2: 2). Тіло небіжчиці було покладене випростано на спині головою ліворуч від входу до камери. Якщо у катакомбі 1 вугільна підсіпка вкривала лише частину підлоги поховальної камери, то у катакомбі 10 вона займала всю площу підлоги.

Старо-Салтівський та Рубіжанський могильники досліджені невеликими площами, в наслідок чого кількість розкопаних поховальних комплексів на них незначна — 21 та 17 катакомб, відповідно. Досліджені поховальні комплекси належать до раннього етапу салтівської культури та датуються другою половиною VIII — початком/першою половиною IX ст. (Аксенов 1999, с. 141; 2001, с. 76). Особливістю цих некрополів є те, що переважна більшість катакомб, відкритих на цих пам'ятках, належить до поховальних споруд з повздовжнім розташуванням поховальної камери відносно дромосу (Старо-Салтівський могильник — 80,9 %, Рубіжанський некрополь — 88,8%) (Аксенов 2018, с. 50), тоді як головним типом поховальних споруд аланського населення VIII—IX ст. Північного Кавказу та Подоння є Т-подібні катакомби (Плетнева 1989; Коробов 2003). Катакомби з повздовжнім розташуванням камери відносно дромосу займають провідне місце серед поховальних споруд сарматів Поволжя та Приуралля, де використання їх як сімейних склепів не відоме (Виноградов 1975, с. 307). У сарматів Поволжя та Приуралля такі поховальні споруди використовувались для одноразових поховань в умовах ведення кочового господарства. Катакомби Старо-Салтівського та Рубіжанського могильників не відповідають сімейному статусу, бо мають низький середній показник кількості небіжчиків у поховальній камері — 1,47 та 1,29, відповідно (Аксенов 2018, с. 50), тоді як цей показник для могильників, де превалюють катакомби Т-подібного типу (Дмитріємський, Нижньо-Лубянський, Ютанівський некрополі), становить 2,07—2,24 (Афанасьев 1993, с. 84, 85, табл. 27). Тобто, поховальні камери Старо-Салтівського та Рубіжанського некрополів, незважаючи на те, що вони по суті були сімейними земляними склепами, у переважній більшості випадків були використані для індивідуальних поховань. Відповідно підсіпка з деревинного вугілля на підлозі поховальних камери в цих катакомбах не стосується посмертного «шлюбу» або посмертного «всиновлення».

Не суперечать цьому висновку матеріали четвертої ділянки катакомбного могильника

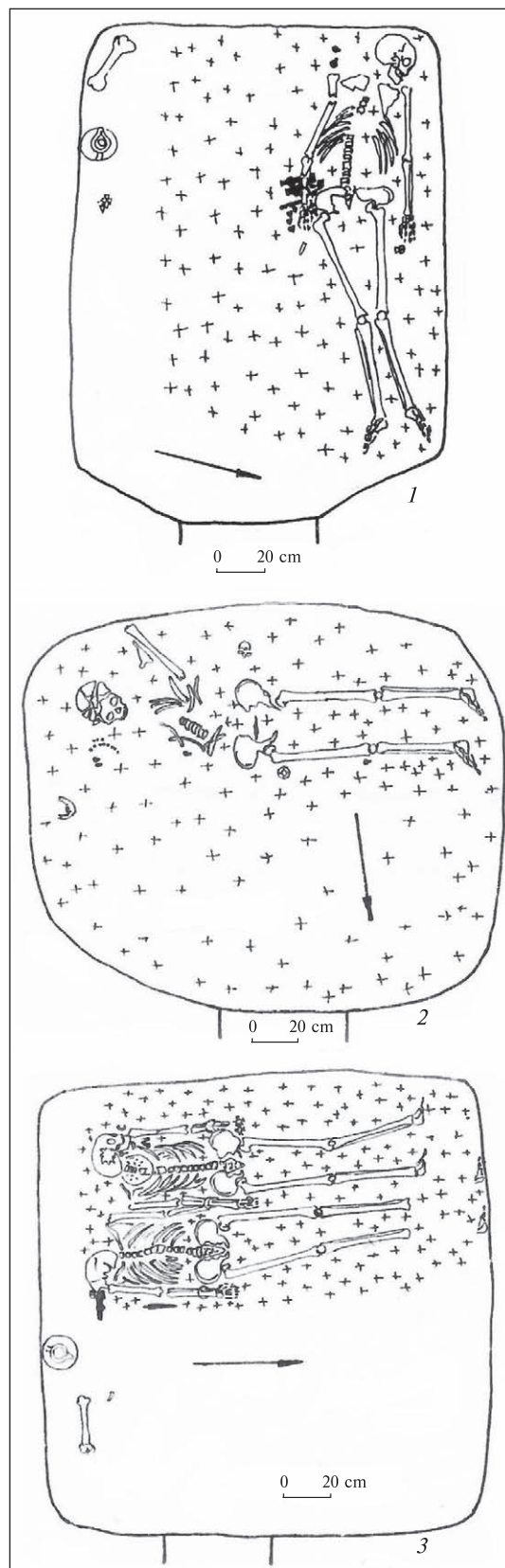

Рис. 2. Плани поховальних камер катакомб Старо-Салтівського могильника. 1 — катакомба 1; 2 — катакомба 10; 3 — катакомба 2

Fig. 2. Plans of the funeral chambers of the Staro-Saltov burial ground catacombs. 1 — catacomb No. 1; 2 — catacomb No. 10; 3 — catacomb No. 2

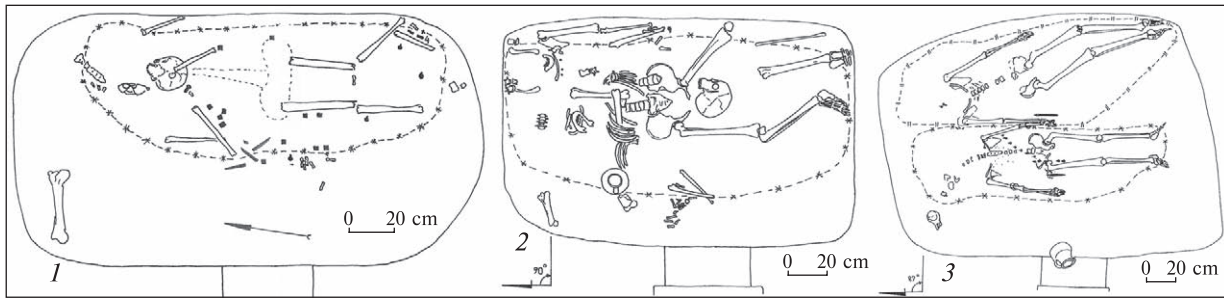

Рис. 3. Плани поховальних камер катакомб четвертої ділянки Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-IV). 1 — катакомба 28; 2 — катакомба 74; 3 — катакомба 76

Fig. 3. Plans of the funeral chambers of the fourth part of the Upper-Saltov burial ground (BCM-IV) catacombs. 1 — catacomb No. 28; 2 — catacomb No. 74; 3 — catacomb No. 76

біля с. Верхній Салтів (ВСМ-IV), де головним типом поховальних споруд є Т-подібні катакомби (86 % усіх катакомб), а середня кількість людських кістяків, розміщених у поховальній камері, становить 2,24 (Аксенов 2018, с. 51). Тут також відкриті катакомби з одиночними похованнями, що лежать на підсипці з деревного вугілля. Так, у катакомбі 28 навмисно зруйнований у давнину кістяк дорослого чоловіка лежав на вугільній підсипці випростано на спині вздовж дальньої торцевої стінки камери (рис. 3: 1). У катакомбах 52 та 74 на підсипці з деревного вугілля біля дальньої торцевої стінки камери розташовувалися рештки дорослої жінки (рис. 3: 2; 5: 2). Подібна ситуація була зафіксована в камері катакомби 73, де лежали рештки однієї дитини (рис. 4: 2).

Ще у кількох випадках вугільна підсипка фіксувалася лише під одним з небіжчиків із парного або колективного поховання у одній поховальній камері.

Катакомба 62, у її камері було здійснено парне поховання двох дорослих чоловіків (рис. 5: 3). Небіжчики були покладені на підлогу один біля одного, вздовж довгої вісі камери випростано на спині головами ліворуч від входу до камери. Кістяк чоловіка, покладеного паралельно до дальньої торцевої стінки камери, лежав на підсипці з деревного вугілля завтовшки 2,0—3,0 см. Під кістяком небіжчика, якого було покладено ближче до входу камери, була зафіксована органічна підстилка темно-коричневого кольору завтовшки 2,0—3,0 мм. Обидва кістяки мали сліди навмисної руйнації, здійсненої у давнину.

Поховальна камера катакомби 72 містила рештки чотирьох дітей віком 4—6 років, тіла яких на підлозі камери утворювали своєрідний квадрат (рис. 4: 1). Небіжчик 2 лежав випростано на спині головою ліворуч від входу на підсипці з деревного вугілля завтовшки 1,0 см.

Вугільна пляма мала форму овалу розміром $1,15 \times 0,50$ м (Аксенов, Хоружая 2005, с. 290). Кістяки інших дітей лежали на чистій від вугілля ділянці підлоги камери.

У поховальній камері катакомби 76 було знайдено рештки двох дорослих людей: чоловіка та жінки (рис. 3: 3). Тіло чоловіка було покладено вздовж дальньої торцевої стінки випростано на спині головою ліворуч від входу на органічній підстилці темно-коричневого кольору. Тіло померлої жінки поклали поряд, ближче до входу камери, на підсипку з деревинного вугілля завтовшки 1,0—2,0 см. Пляма вугільної підсипки мала форму овалу розміром $1,74 \times 0,45$ — $0,50$ м (Аксенов 2013, с. 204).

Катакомба 84 містила парне поховання дорослого чоловіка та жінки, кістяки яких були навмисне зруйновані у давнину (рис. 4: 3). Поховання жінки було здійснено біля дальньої торцевої стінки камери. Рештки чоловіка лежали ближче до входу камери. Під кістяком чоловіка фіксувалася підсипка з деревного вугілля завтовшки 1,0—2,0 см, яка у плані мала форму прямокутника розміром $1,2 \times 0,7$ м. При цьому вугільна пляма розташовувалася під тлубом померлої людини, починаючись трохи нижче колінних суглобів чоловіка.

У камері катакомби 115 було знайдено рештки двох дорослих людей — чоловіка та жінки, кістяки яких мали сліди навмисної руйнації (рис. 5: 1). Спочатку до камери поклали тіло померлої жінки, яке розмістили випростано на спині головою ліворуч від входу до камери, вздовж дальньої торцевої стінки камери. Тіло жінки розміщувалося на підсипці з деревного вугілля завтовшки 2,0—3,0 см. Пляма підсипки мала в плані форму прямокутника із заокругленими кутами розміром $1,82 \times 0,92$ м. Пізніше, коли м'які тканини тіла жінки зітліли, до камери поклали тіло померлого чоловіка, поклавши його на вільну від вугілля ділянку підлоги біля входу до камери.

На першій ділянці Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-I) такі поховання теж мали місце. Так, у катакомбі 37 (розкопки 1985 р.) одиночне жіноче поховання лежало на підсипці з деревного вугілля. У катакомбі 41 (розкопки 1986 р.) із повздовжнім розташуванням камери відносно дромосу вугільна підсипка завтовшки 3,0—5,0 см фіксувалася під кістяком чоловіка, тіло якого було покладено вздовж правої бокової стінки камери ногами до входу. На вільній від вугілля ділянці підлоги було знайдено рештки жінки, покладеної поряд із чоловіком. На підлозі Т-подібної катакомби 68 (розкопки 1987 р.) вугільна підсипка була зроблена лише під кістяком дорослої жінки, тіло якої було покладене вздовж дальньої торцевої стінки камери головою ліворуч від входу. На вільній від вугілля частині підлоги розташовувалися рештки ще трьох людей (дорослого чоловіка та двох дітей). У катакомбі 18 вугільна підсипка завтовшки 1,5—2,0 см фіксувалася лише під кістяком дорослого чоловіка, рештки якого займали місце вздовж лівої бічної стінки камери, тоді як на підлозі було виявлено кістяки ще двох людей (Хоружая 2009, с. 273). Кістяки двох людей (жінки та підлітка) у катакомбі 33 (розкопки 1985 р.), що розташовувались вздовж лівої бокової стінки на по середині камери ногами до входу, лежали на підсипці з деревного вугілля, тоді як під рештками дитини під правою боковою стінкою підсипка з вугілля була відсутня. Вугільна підсипка була зафіксована вздовж правої бокової стінки поховальної камери катакомби 13 на третій ділянці Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-III) (рис. 7: 2). На підсипці знаходилися рештки дорослого чоловіка зі слідами навмисного руйнування, які супроводжувались елементами поясної гарнітури, характерної для ранньо-салтівського хронологічного горизонту (740—780 рр.) (Аксенов 2016, с. 96).

Наведені приклади свідчать, що на підсипку з деревного вугілля вкладалися тіла людей незалежно від статі (чоловіка, жінка) та віку (дорослі, діти). При цьому доволі часто вугільні підсипка робилася перед розміщенням у поховальній камері першого небіжчика, який міг бути і останнім. При цьому деревним вугіллям посипалося переважно місце вздовж правої бокової стінки камери при повздовжньому розташуванні поховальної камери по відношенні до дромосу, або вздовж дальньої торцевої стінки у катакомбах Т-подібного типу. Тобто вугіллям засипалося саме те місце, де, за нашими спостереженнями, у катакомбах різних типів було

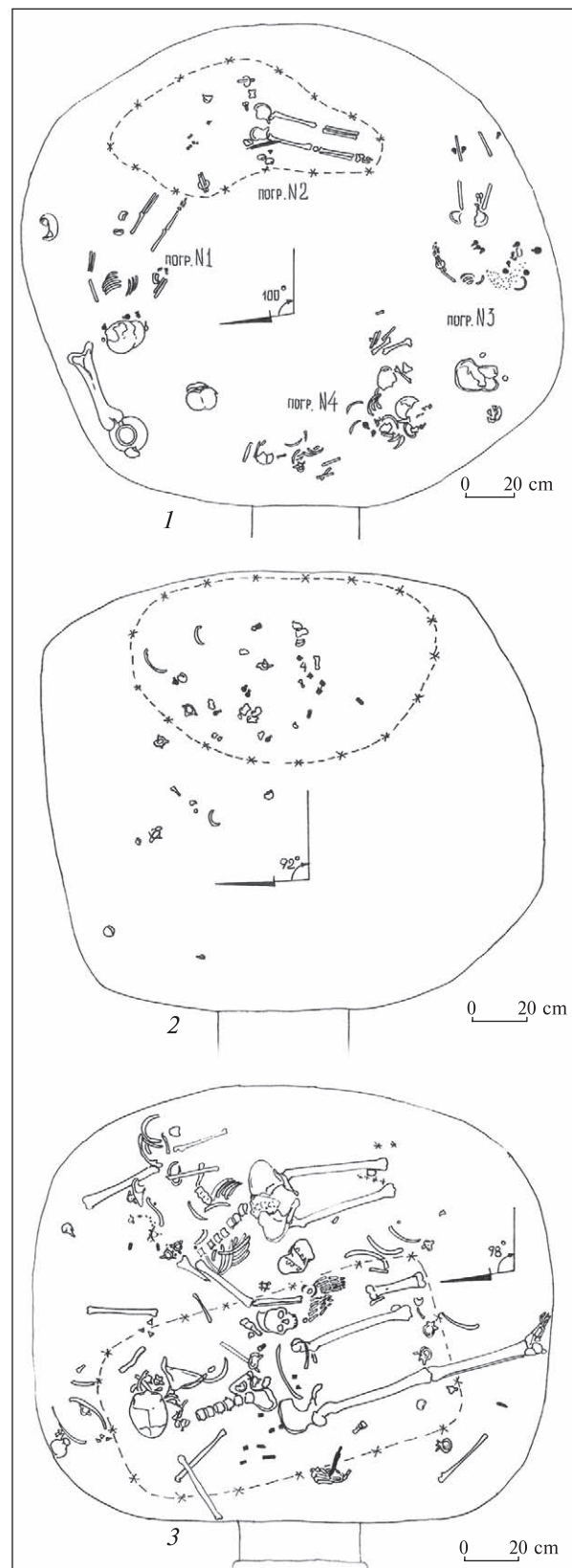

Рис. 4. Плани поховальних камер катакомб четвертої ділянки Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-IV). 1 — катакомба 72; 2 — катакомба 73; 3 — катакомба 84

Fig. 4. Plans of the funeral chambers of the fourth part of the Upper-Saltov burial ground (ВСМ-IV) catacombs. 1 — catacomb No. 72; 2 — catacomb No. 73; 3 — catacomb No. 84

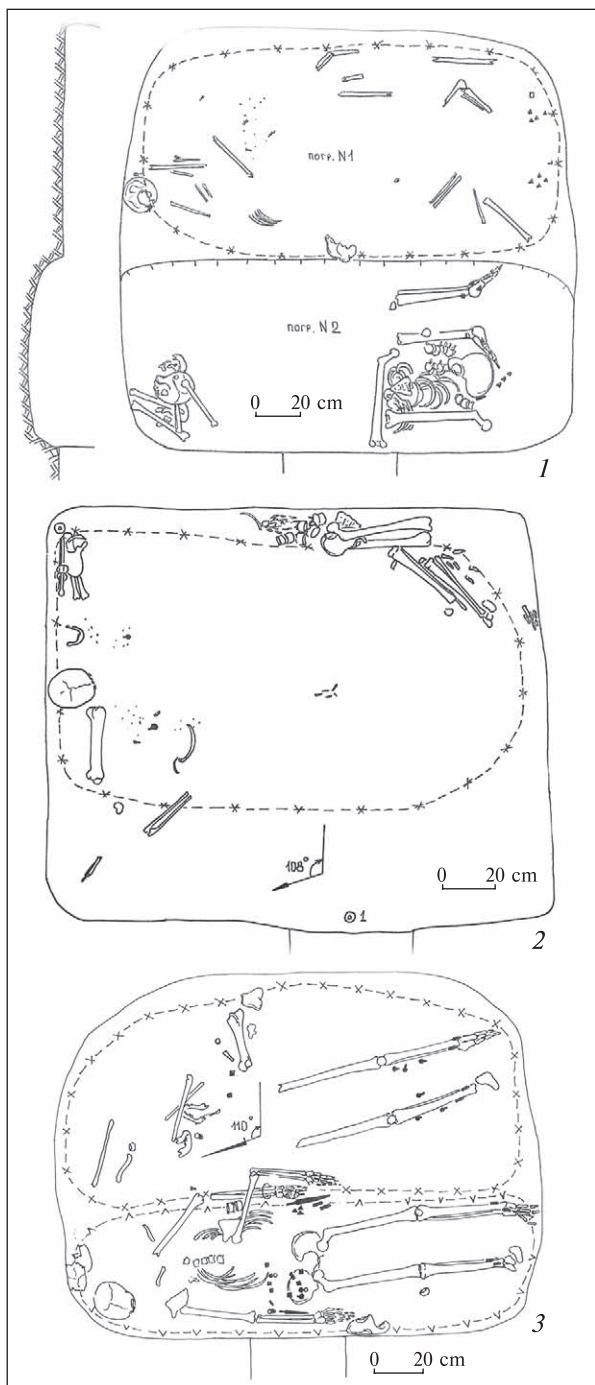

Рис. 5. Плани поховальних камер катакомб четвертої ділянки Верхньо-Салтівського могильника (BCM-IV). 1 — катакомба 115; 2 — катакомба 52; 3 — катакомба 62

Fig. 5. Plans of the funeral chambers of the fourth part of the Upper-Saltov burial ground (BCM-IV) catacombs. 1 — catacomb No. 115; 2 — catacomb 52; 3 — catacomb No. 62

прийняти вкладати перших у цій поховальній споруді небіжчиків. У катакомбах з повздовжнім розташуванням камери по відношенню до дромосу наступні небіжчики вкладалися на підлогу поряд з попереднім тілом, починаючи від правою бокової стінки до лівої. У поховальних спорудах Т-подібного типу небіжчики

кладалися один біля одного починаючи від дальньої торцевої стінки у напрямку до входу.

Враховуючи це, можна спробувати визначити імовірну мету здійснення підсипки з деревного вугілля. Головна ідея ритуалів з вогнем у сармато-аланів під час поховання небіжчика пов'язана з культом домашнього вогнища (Яценко 1998, с. 69). При цьому звичай поклоніння домашньому вогнищу розповсюджувався на вугілля та попіл (Чиби́ров 1980, с. 173). Як свідчать етнографічні матеріали, у осетинів поширені уявлення, що небіжчику потрібні не лише одяг та їжа, а й вогонь (Цуциев 2016, с. 28; Чиби́ров 2008, с. 301). Відповідно до цього, у осетинів існував звичай впродовж трьох днів після похорон, у вечері родичі померлої людини (виключно жінки) носили на могилу «його частку вогню». Один з членів родини ніс жаровню з вугіллям, що горить, попереду процесії, щоб розкласти багаття на могилі (Цуциев 2016, с. 28; Яценко 1998, с. 68). Таким чином, живі родичі ділилися з небіжчиком частиною родинного вогнища. Останнє у житті було символом об'єднання членів патронімії або великої сім'ї в одне ціле, якщо вони навіть мешкали не під одним дахом, тобто вогнище символізувало єдність та благополуччя сім'ї, безперервність роду (Чиби́ров 1970, с. 168, 169). Вогонь у осетинів вважається найбільш чистим та шанованим духом, що має життєдайну та очищуючу силу (Кокоева 2013; Чиби́ров 1970, с. 170, 171). Звідси і осетинський звичай очищення могили, для здійснення якого розкладали вогонь у ще пустій могилі, а потім опускали туди труну (Кокоева 2013).

Враховуючи все це, можна припустити, що підсипку з деревного вугілля в наведених вище салтівських катакомбах слід розглядати як символ «частки родинного вогню», яким живі наділили свого померлого родича. При цьому вони, по-перше, завдяки вугіллю з родинного вогнища перетворювали поховальну камеру у повноцінне потойбічне житло зі своїм вогнищем для конкретного небіжчика; по-друге, очищали потойбічне житло від злих духів, які могли нашкодити душі померлої людини. Цілком можливо, що посипання підлоги поховальної камери деревним вугіллем було обумовлено також бажанням підсушити підлогу поховальної камери, якщо вона була надто вологою у наслідок поганої погоди, і таким чином допомогли небіжчику якось обігрітися та висушити одяг (Яценко 1998, с. 69), бо вважалося, що потрапивши на той світ померлий певний час мерз-

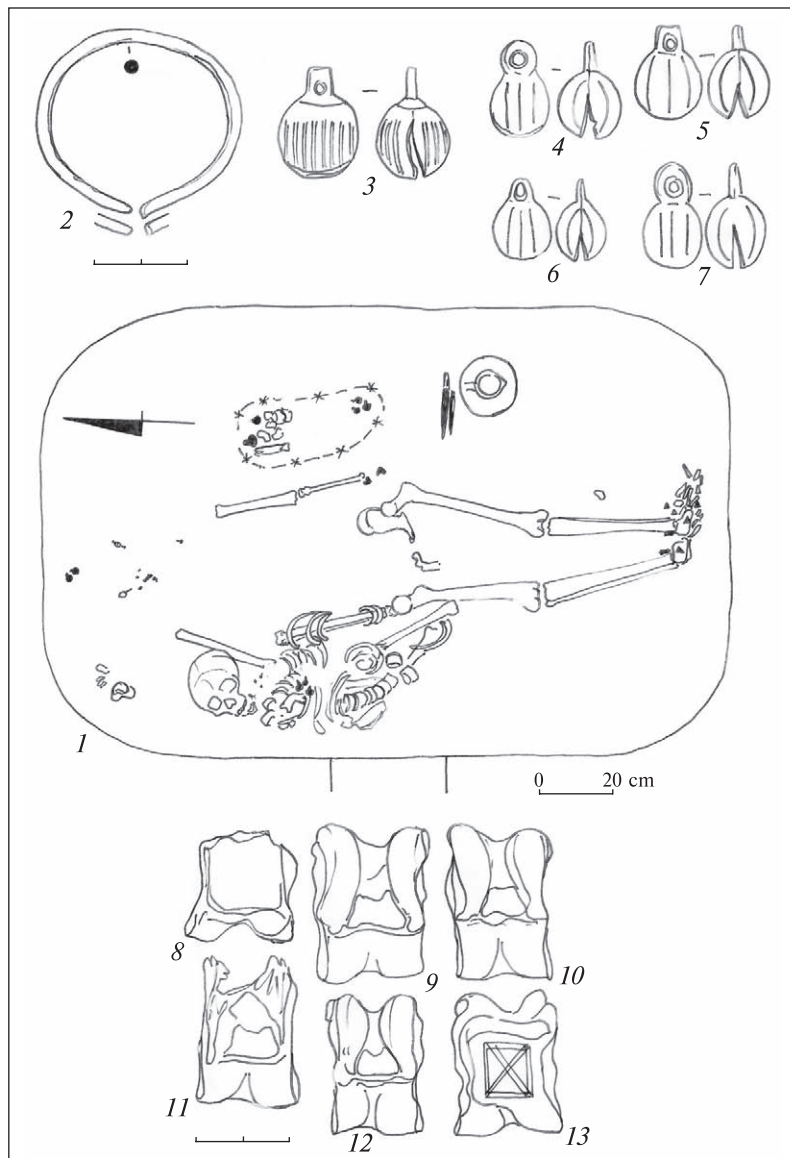

Рис. 6. Катакомба 156 четвертої ділянки Верхньо-Салтівського могильника (BCM-IV). 1 — план поховальної камери; 2 — бронзовий браслет; 3—7 — бронзові бубонці; 8—13 — астрагали

Fig. 6. Catacomb No. 156 of the fourth part of the Upper-Saltov burial ground (BCM-IV). 1 — plan of the funeral chamber; 2 — bronze bracelet; 3—7 — bronze bells; 8—13 — ankle bones

не, поки остаточно не перейде у потойбічний світ. З метою «зігріти» небіжчика тіло померлої людини до винесення з домівки ставилося біля вогнища (Цуциев 2016, с. 26). Ще на початку XX ст. у осетинів, які мешкали на рівнині, розведення вогнища на могилі, пояснювалось необхідністю «зігріти могилу» (Там же, с. 26).

У такому разі стають зрозумілими випадки, коли у камері знаходять три та більше людських кістяків, тоді як підсипка з деревного вугілля фіксується лише під одним або двома небіжчиками. Такі колективні поховання містять кістяки представників однієї великої родини

(Чибиров 2008, с. 321). Враховуючи це, вважаємо, що підстилка з вугілля (надання «частини родинного вогнища») робилася для одного небіжчика або кількох (2—3), які померли у незначний проміжок часу, і яких клади до поховальної камери одночасно. Саме можна спостерігати на прикладі парного поховання у катакомбі 2 Старо-Салтівського могильника, де небіжчики лежали біля дальньої торцевої стінки камери на підсипці, яка займала майже половину площі підлоги камери, тоді як друга половина площі підлоги залишилася вільною для нових поховань (рис. 2: 3). Наступні похо-

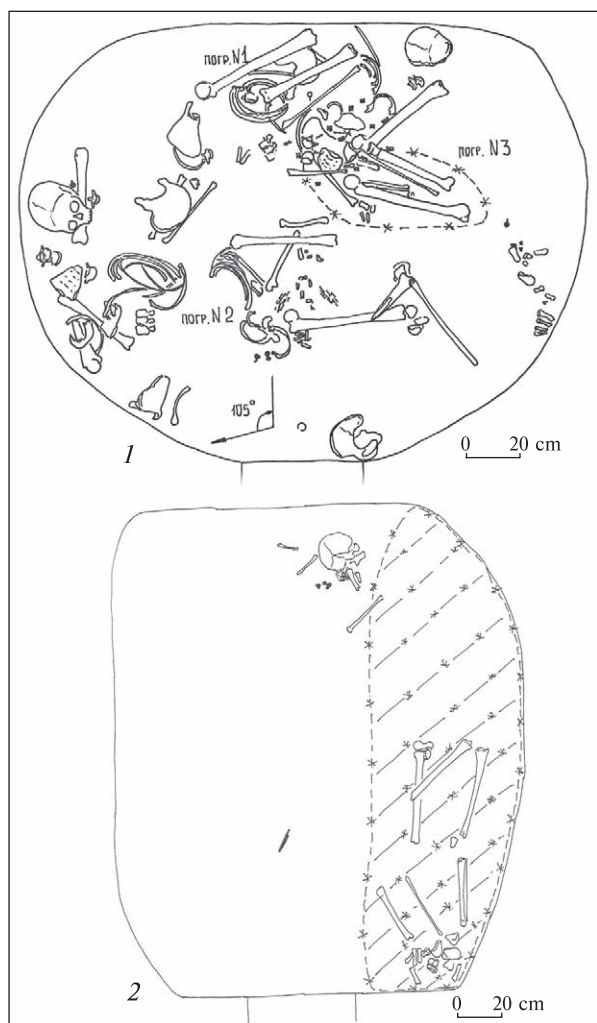

Рис. 7. Плани поховальних камер катакомб Верхньо-Салтівського могильника. 1 — катакомба 56 ВСМ-IV; 2 — катакомба 13 ВСМ-III

Fig. 7. Plans of the funeral chambers of the Upper-Saltov burial ground catacombs. 1 — catacomb No. 56 BSM-IV; 2 — catacomb No. 13 BSM-III

вання у таких камерах, можливо, могли здійснюватися вже без посипання підлоги вугіллям, бо вважалося, що нові небіжчики входили до потойбічного житла (поховальної камери), де вже знаходилися раніш померлі родичі, які їх приймуть до свого кола. У такому разі, імовірно, було достатньо розкласти поминальне вогнище зверху на могилі та провести відповідні поминальні обряди. Саме така ситуація спостерігалася в поховальній камері катакомби 1 першої ділянки Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-I, розкопки 1984 р.). Підсипка з деревного вугілля завтовшки 2,0—4,0 см була зафіксована лише під кістяком жінки, який розташовувався біля правої бокової стінки камери, тоді як кістяки ще трьох людей лежали поряд на вільній від вугілля ділянці підлоги (Хоружая 2009, с. 269).

У тих випадках, коли на підсипці з деревного вугілля лежали 3—5 небіжчиків, тіла яких потрапляли до поховальної камери поступово, впродовж тривалого часу, імовірно, мало місце навмисне посипання вугіллям не лише незначної частини підлоги камери, для першого (перших) небіжчика, а усієї її підлоги. Саме така ситуація мала місце у поховальній камері катакомби 30 ВСМ-IV, де вугіллям було вкрито майже всю площу підлоги камери, за винятком незначної частини перед входом (Аксенов 1999а, рис. 1). У камері було знайдено рештки п'яти небіжчиків (трьох дорослих та двох дітей). Кістяки двох дорослих та двох дітей мали сліди навмисного руйнування, здійсненого у давнину, і лише кістяк молодої жінки, тіло якої було покладено біля самого входу, лежав в анатомічному порядку. З цим же останнім кістяком були пов'язані залишки жертвної їжі у кутку камери. Послідовність здійснення поховань у цій катакомбі реконструюється таким чином: спершу до камери помістили тіла дорослого чоловіка та жінки, які були покладені на підсипку з деревного вугілля. Одночасно з ними, були поховані дві дитини, тіла яких зайняли місце між тілами дорослих людей. Через незначний проміжок часу (тіла ще не звільнилися від м'яких тканин) до камери на вже підготовлену вугільну підсипку, на вільне місце перед входом, було покладено тіло померлої молодої жінки. При цьому анатомічна цілісність тіл раніш покладених до камери померлих людей була навмисно порушена.

Окрім тих випадків, коли доволі значна площа підлоги поховальної камери була вкрита шаром деревного вугілля, на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-IV) були зафіксовані камери, де деревне вугілля було розміщене незначними за площею локаціями. Ці комплекси, на нашу думку, слід пов'язувати з іншим проявом вогняних ритуалів, що існували у аланського населення басейну Сіверського Дінця.

На підлозі камери катакомби 156 було зафіксовано рештки жінки, кістяк якої був навмисно зруйнований у давнину (рис. 6: 1). За кістками, що залишилися лежати на своїх первісних місцях, видно, що тіло померлої людини було покладене вздовж центральної вісі камери випростано на спині головою ліворуч від входу. Між тілом жінки та дальньою торцевою стінкою камери знаходилася пляма деревного вугілля (завтовшки 2,0 см), яка в плані мала форму овалу розміром 0,40 × 0,17 м. Ця вугільна пляма розташовувалася паралельно довгим кісткам лівої

руки похованої людини, на відстані 7,0—9,0 см від неї. У північній частині вугільної плями лежали: два бронзові литі бубонці (рис. 6: 3, 4); шість астрагалів, на одному з яких було нанесено графіті (рис. 6: 8—13); бронзовий дротовий дитячий браслет (рис. 6: 2); фрагмент трубчастої кістки кози/вівці зі слідами різання. У південній частині вугільної плями лежали ще три бронзові литі бубонця (рис. 6: 5—7).

Цей випадок, на нашу думку, слід вважати ще одним проявом культу вогню. Речі, які лежали на плямі вугілля поряд із тілом жінки, складають набір прикрас (браслет), амулетів (бубонці, астрагали з отворами для підвішування) та іграшок (астрагали, астрагал з графіті), які доволі часто супроводжують поховання дітей 3—10 років (Хоружая 2015, с. 264). Імовірно, що у цьому випадку «частина родинного вогню» слугувала своєрідною «поштовою скринькою», у якій у потойбічний світ було відправлено речі раніше померлій дитині, які чомусь не були покладені з нею. Обряд передачі речей раніше померлим родичам разом з недавно вмерлою людиною відомий у багатьох народів світу.

Значно важче пояснити ситуацію у поховальній камері катакомби 56 ВСМ-IV, де знаходилися кістяки дорослих чоловіка та жінки, анатомічний порядок яких було навмисно порушено у давнину. Між кістяками дорослих людей на рівні їх колінних суглобів фіксувалася пляма з деревного вугілля краплеподібної в плані форми розміром 0,70 × 0,35—0,30 см (рис. 7: 1). Серед вугілля було знайдено фрагменти черепа та кілька фрагментів трубчастих кісток, які, можливо, належали третьому небіжчику (дитині?). Ці фрагменти кісток мали сліди обпалення. Обряд кремації небіжчиків не був притаманний аланському населенню салтівської культури, що підтверджує існування у осетинів прокляття: «да будь ты сожжен на костре» (Чибиров 1970, с. 170). Тому, імовірно, що у катакомбі 56 пляма деревного вугілля символізували родинне вогнище, біля якого були розміщені тіла померлих людей. При цьому тіло дитини було покладено на вугільну пляму. Це, імовірно, могло символізувати її родинну єдність з покладеними до цієї ж камери дорослими людьми, та надавало померлій дитині її власну «частину родинного вогню».

Наведені приклади свідчать, що не усі випадки присутності у поховальних камерах катакомбних поховань лісостепового варіанту салтівської культури підсипки з деревного вугілля слід розглядати як прояв проведення ритуалу посмертного «шлюбу» або посмертного

«всиновлення», як вважала С. О. Плетньова. На наш погляд, первинне значення вугільної підсипки — це надання небіжчику/небіжчицям, у контексті проведення поховального ритуалу, їх «частини родинного вогню», що забезпечувало єдність померлих людей з їх живими родичами. Посипання підлоги поховальної камери вугіллям з родинного вогнища, у такому разі, розглядалося як забезпечення мерця необхідним теплом та світлом (окрім їжі, одягу, зброї та побутово-господарського інвентарю), та забезпечувало перетворення могили у повноцінне потойбічне житло, яке при нагоді могло прийняти нових померлих родичів. Одночасно, підсипка з вугілля, імовірно, розглядалася і як сила, що очищує могилу від злих потойбічних сил. Цілком імовірно, що підсипка мала і суто утилітарне призначення — за несприятливої погоди підсушити підлогу поховальної камери перед тим, як покласти до камери тіло померлої людини.

- Аксенов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137–149.
- Аксенов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1–2, с. 62–78.
- Аксёнов, В. С. 2013. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры. *Древности* 2013, 12, с. 192–210.
- Аксёнов, В. С. 2016. Катакомба № 13 Верхнесалтовского III могильника: к вопросу о начальной дате возникновения памятника. *Верхньосалтівське городище. Одне життя у контексті великих досліджень. Пам'яті Н. В. Чернігової*. Харків: Вид-во «Федорко», с. 90–99.
- Аксёнов, В. С. 2018. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: до свід статистичного аналізу. *Археологія*, 2, с. 42–56.
- Аксенов, В. С., Хоружая, М. В. 2005. Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника. *Древности* 2005, с. 288–294.
- Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.
- Бабенко, В. А. 1905. Дневник раскопок Верхнее-Салтовского могильника (1—14 июня 1902 г.). *Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославле*. Харьков: Тип. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, с. 553–577.
- Бабенко, В. А. 1911. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. *Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1909*, 3. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 216–231.
- Кокошева, А. Б. 2013. Погребальный обряд осетин: дорожные к солнцу. *Современные проблемы науки и образования*, 1. Точка доступа: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8385> (дата звернення: 06.04.2020).
- Коробов, Д. С. 2003. *Социальная организация алан Северного Кавказа в IV—IX вв.* Москва: Алетея.

- Макаренко, Н. Е. 1906. Отчёт об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. *Известия Археологической комиссии*, 19. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киришбуама, с. 122-144.
- Плетнева, С. А. 1967. От кочевий к городам: салтовско-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 146.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Покровский, А. М. 1905. Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII археологического съезда в Харькове*, 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова, с. 465-491.
- Семенов-Зусер, С. А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1. Київ: Вид-во АН УРСР, с. 112-137.
- Семенов-Зусер, С. А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3. Київ: Вид-во АН УРСР, с. 271-284.
- Тесленко, Г. І. 1927. Розкоп Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. *Наукові записки науково-дослідчої кафедри Української культури*, 6, с. 353-357.
- Федоровский, А. С. 1914. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, 6, с. 75-84.
- Хоружая, М. В. 2009. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года). *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*, 7. Донецк: ДонНУ, с. 259-294.
- Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014-2015*, 13. Харьков: ООО «НТМТ», с. 257-274.
- Цуциев, А. А. 2016. Некоторые параллели в погребально-поминальной обрядности североиранских народов (от скифов до осетин). *Известия Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований*, 21 (60), с. 24-31.
- Чибиров, Л. А. 1970. *Осетинское народное жилище*. Цхинвал: «Ирыстон».
- Чибиров, Л. А. 2008. *Традиционная духовная культура осетин*. Москва: Из-во «Российская политическая энциклопедия».
- Яценко, С. А. 1998. Сарматские погребальные ритуалы и осетинская этнография. *Российская археология*, 3, с. 63-74.

Надійшла 02.06.2020

В. С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovvictor@gmail.com

ОГНЕННЫЕ РИТУАЛЫ У АЛАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ БАССЕЙНА СЕВЕРСКОГО ДОНЦА (по материалам катакомбных могильников)

Одной из характерных черт погребального обряда аланского населения салтовской культуры является посыпание пола погребальной камеры слоем древесного угля. Парные (мужчина + женщина) захоронения на угольной подсыпке С.А. Плетнёва считала захоронениями семейных пар, в которых уголь выступал символом «посмертного брака». Присутствие угольной подсыпки в одиночных захоронениях в катакомбах позволяет предложить иную интерпретацию данной черты аланского погребального обряда. Одиночные погребения на угольной подсыпке представлены на Рубежанском (катакомбы 6, 9, 11, 13, 17) и Старо-Салтовском (катакомбы 1, 10) некрополях. На этих могильниках господствующим типом погребального сооружения были катакомбы с продольным расположением камеры по отношению к дромосу, которые использовались сармато-аланами зачастую для одноразовых, а не семейных, захоронений. Это, с учетом этнографических материалов по осетинам, позволяет предположить, что изначально посыпание древесным углем пола погребальной камеры было связано с обрядом надения покойника его «частью семейного огня», что должно было обеспечить единство умерших людей с их живыми родственниками. Посыпание углем из семейного очага пола погребальной камеры в этом контексте следует рассматривать как желание обеспечить покойника необходимым теплом и светом, и таким образом превратить могилу в полноценное потусторонне жилище, которое при необходимости могло принять и новых умерших родственников. Данное предположение подтверждают парные и коллективные захоронения на Верхне-Салтовском могильнике, в которых угольная подстилка фиксировалась только под одним из погребенных в камере человеком. При этом на угольную подстилку укладывались тела людей, вне зависимости от их пола (мужчина, женщина) и возраста (дети, взрослые). Нельзя исключать и использование древесного угля для подсушивания пола камеры, при неблагоприятных погодных условиях, перед тем как поместить туда тела умершего человека. При этом угольная подсыпка могла рассматриваться как сила, очищающая могилу от злых потусторонних сил.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская культура, аланы, культ домашнего огня, погребальный обряд, древесный уголь.

Victor S. Aksionov

PhD in History, head of the archaeology department of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical museum, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovvictor@gmail.com

FIERY RITUALS AMONG THE ALANIAN POPULATION OF THE SALTOV CULTURE OF THE SEVERSKY DONETS BASIN (Based on Materials From Catacomb Cemeteries)

One of the typical features of the funeral rite of the Alanian population of the Saltov culture is the sprinkling of the burial chamber floor with a layer of charcoal. Paired (male + female) burials on coal bedding S. A. Pletneva considered as burials

of couples in which coal was a symbol of “posthumous marriage”. The presence of coal bedding in solitary burials in the catacombs Nos. 6, 9, 11, 13, 17 of Rubizhan and the catacombs Nos. 1, 10 of the Staro-Saltov burial grounds allows us to offer a different interpretation of this feature of the Alanian funeral rite. At these cemeteries, the dominant type of burial structure was the catacombs with a longitudinal chamber in relation to the dromos, which were used by the Sarmatian-Alans often for one-time rather than family burials. Thus, taking into account ethnographic materials on Ossetians, it can be suggested that the initial sprinkling of charcoal on the floor of the burial chamber was associated with the rite of endowing the dead person with a “part of the family fire”, which was to ensure the unity of the dead people with their living relatives. In this context, the sprinkling of charcoal from the family hearth on the floor of the burial chamber should be considered as a desire to provide the deceased with the necessary heat and light, and thus turn the grave into a full-fledged otherworldly home, which, if necessary, could accept new deceased relatives. This assumption is confirmed by paired and collective burials at the Upper-Saltov burial ground, in which coal bedding was made only under one of the people buried in the chamber. At the same time, bodies of people were laid on the coal bedding, regardless of their gender (male, female) and age (children, adults). The use of charcoal to dry the chamber floor in adverse weather conditions before placing the bodies of a deceased person cannot be excluded.

Key words: Saltov culture, Alans, cult of family hearth, funeral rite, charcoal.

References

- Aksonov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, p. 137-149.
- Aksonov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaya arkheologiya*, 1-2, p. 62-78.
- Aksonov, V. S. 2013. K voprosu interpretatsii razrushennykh skeletov v katakombnykh zakhoroneniiah saltovo-maiatskoi kultury. *Drevnosti* 2013, 12, p. 192-210.
- Aksonov, V. S. 2016. Katakomba 13 Verkhnesaltovskogo III mogilnika: k voprosu o nachalnoi date vozniknoveniia pamiatnika. *Verkhnesaltovske horodyshche. Odne zhyttia u konteksti velykykh doslidzhen. Pamiati N. V. Chernihovoi*. Kharkiv: Vyd-vo Fedorko, p. 90-99.
- Aksonov, V. S. 2018. Pokhvalnyi obriad rannoserednovichnoho Verkhno-Saltivskoho mohylnya: dosvid statystychnoho analizu. *Arheologia*, 2, p. 42-56.
- Aksonov, V. S., Khoruzhaia, M. V. 2005. Katakomba 72 Verkhne-Saltovskogo mogilnika. *Drevnosti* 2005, p. 288-294.
- Afanasiev, G. E. 1993. *Donskie alany. Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Srednego Dona*. Moskva: Nauka.
- Babenko, V. A. 1905. Dnevnik raskopok Verkhne-Saltovskogo mogilnika (1-14 iyunia 1902 g.). *Trudy Kharkovskoi komissii po ustroistvu XIII arkheologicheskogo siezda v g. Ekaterinoslavle*. Kharkov: Tip. Pechatnoe delo kn. K. N. Gagarina, p. 553-577.
- Babenko, V. A. 1911. Novye sistematische raskopki Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika 1908 goda. *Trudy XIV arkheologicheskogo siezda v Chernigove 1909*, 3. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, p. 216-231.
- Kokoeva, A. B. 2013. Pogrebalnyi obriad osetin: dorozhnyie k solnczu. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia*, 1, URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8385> (data obrashcheniya: 06.04.2020).
- Korobov, D. S. 2003. *Sotsialnaia organizatsiia alan Severnogo Kavkaza v IV-IX vv.* Moskva: Aleteia.
- Makarenko, N. E. 1906. Otchiot ob arkheologicheskikh issledovaniiah v Kharkovskoi i Voronezhskoi guberniiakh v 1905 g. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 19. SPb: Tip. V. F. Kirshbama, p. 122-144.
- Pletneva, S. A. 1967. Ot kochevij k gorodam: saltovo-maiatskaia kultura. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 146.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniichie. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Pokrovskii, A. M. 1905. Verkhne-Saltovskii mogilnik. *Trudy XII arkheologicheskogo siezda v Kharkove*, 1. Moskva: Tipografiia A. I. Mamontova, p. 465-491.
- Semenov-Zuser, S. A. 1949. Rozkopki kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheologichni pamiatky URSS*, 1. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, p. 112-137.
- Semenov-Zuser, S. A. 1952. Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya. *Arkheologichni pamiatky URSS*, 3. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, p. 271-284.
- Teslenko, H. I. 1927. Rozkop Verkhno-Saltivskoho mohylnya 1920 r. *Naukovi zapysky naukovo-doslidchoi kafedry Ukrainskoi kultury*, 6, p. 353-357.
- Fedorovskii, A. S. 1914. Dnevnik raskopok Verkhne-Saltovskogo mogilnika 18-22 sentiabria 1911 g. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 6, p. 75-84.
- Khoruzhaia, M. V. 2009. Katakombnye zakhoroneniia glavnogo Verkhne-Saltovskogo mogilnika (raskopki 2004 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia. Khazarskoe vremia*, 7. Doneczk: DonNU, p. 259-294.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014-2015*, 13. Kharkov: OOO NTMT, p. 257-274.
- Czuczief, A. A. 2016. Nekotorye paralleli v pogrebalno-pominalnoi obriadnosti severoiranskikh narodov (ot skifov do osetin). *Izvestiia Severo-Osetinskogo instituta gumanitarnykh i sotsialnykh issledovaniia*, 21 (60), p. 24-31.
- Chibirov, L. A. 1970. *Osetinskoe narodnoe zhilishhe*. Czinval: Iryston.
- Chibirov, L. A. 2008. *Traditsionnaya dukhovnaia kultura osetin*. Moskva: Izdatelstvo Rossijskaya politicheskaya enciklopediia.
- Yaczenko, S. A. 1998. Sarmatskie pogrebalnye ritualy i osetinskaya etnografiia. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 63-74.

Г. А. Козубовський *

ПРО ВЕРХНЮ МЕЖУ ВИКОРИСТАННЯ КИЇВСЬКИХ ГРИВЕНЬ

У публікації аналізується можливість використання київських гривень у монгольський час. Звертається увага, що київські гривні були чи не єдиною формою можливої виплати грошової данини з Центральної України у другій половині XIII ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, гривні київського типу, монгольська данина, мідні гривні, XIII ст.

Незважаючи на значний час вивчення, величезну увагу багатьох дослідників, хронологія, типологія, місця виготовлення, метрологія та технологія виготовлення київських злитків-гривень залишаються дискусійними питаннями.

Уведені до наукового обігу й описані Київським митрополитом Євгенієм 1830 р., шестикутні срібні злитки отримали свою назву завдяки першим знахідкам із розкопок Десятинної церкви в Києві (Ильин 1921, с. 8; Комар 2015, с. 173). Ареал поширення таких злитків — Київщина і прилеглі частини Волині, Полтавщини, Чернігівщини та Смоленщини (Янин 2009, с. 63).

Абсолютною більшістю дослідників виготовлення злитків київського типу обмежується часом монгольської навали 1239—1241 рр. Але частина дослідників визнає можливість їх використання і в монгольський час (Черепнин 1900, с. 173; Кауфман 1906, с. 67; Ильин 1921, с. 7; Янющкина 2001, с. 130). Серйозним аргументом на користь датування київських злитків тільки домонгольським часом слугує їх відсутність в одних комплексах із джучидськими монетами (Янин 2009, с. 182). Але срібні монгольські та джучидські монети XIII ст. у Центральній Україні практично не трапляються.

Слід зазначити, що крім основної групи київських срібних злитків із вагою до 163, 7 г, існують шестикутні злитки з вагою 170 (179) —

216 г. (рис. 1) (Сотникова 1974, с. 65; Бауер 2014, с. 259). Дослідники виділяють їх в одну групу і називають «ромбоподібні гривні північної ваги першої половини XIII ст.» (Бауер 1929, с. 117), або «важкі гривні шестикутної форми» (київські гривні «важкої ваги») (Черепнин 1900, с. 173; Дубицька 2017, с. 227). Відомі на кінець XX ст. близько 50 таких злитків, звичайно, об'єднують в одну групу (Сотникова 1974, с. 65). Але дуже значний ваговий діапазон (170—216 г), різноманітність варіантів форми, широкі географічні межі їх виявлення дозволяють говорити про кількох вагових і хронологічних параметрах таких злитків. Частину знахідок таких злитків датують часом монгольської навали на Русь або навіть до початку XIV ст. Злиток (вага 170, 891 г) із с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. датується часом загибелі городища — 1241 р. (Сотникова 1974, с. 64). Хоча на сучасному етапі запропоновані й інші версії про час загибелі городища — 1254 р., 1256 р., 1258—1259 рр. (Демидко 2008, с. 110).

Сім важких злитків київського типу (вагою 191,76—215, 67 г) опинилися у складі відомого Тверського скарбу 1906 р. (більше 140 срібних гривень київського, новгородського та литовського типів). Велика кількість типів злитків, значна подібність деяких із них до відомих злитків XIII—XIV ст., дають право дослідникам датувати скарб у широких межах XII—XIV ст. (Хухарев, Янющкина 1997, с. 159—160, 162). 1997 р. у новгородських шарах 1311—1330 рр. було знайдено срібний шестикутний злиток вагою 191, 3 г (Комар 2015, с. 176).

На особливу увагу потребують подібні гривні з недорогоцінних металів: мідних, бронзових чи свинцево-олов'яних сплавів. В останній час значно збільшилася кількість такої інформації. Так мідний шестикутний злиток вагою 128,04 г було знайдено 1977 р. на Городищі біля Новгорода. Гривня київського типу з недорогоцінного металу походить із шару пожежі 60-х рр. XIII ст., з розкопок 1954 р. з Неревського розкопу в Новгороді (Янющкина 1997,

* КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua

с. 139). 2004 р. шестикутний київський злиток на мідній основі, вагою 108, 876 г (дуже подібний до ваги литовських злитків XIV—XV ст.) було знайдено на березі Ільменю (Янин 2004, с. 102; Комар 2015, с. 176). У Твері мідний шестикутний злиток вагою 127,24 г було знайдено в шарах із дендротою 1311—1330 рр. (Сотникова 2001, с. 218).

На початок XXI ст. у наявній історіографії запропоновано кілька основних версій на природу злитків із недорогоцінних металів:

1. пробні відливки з форми для виготовлення срібних гривень (Монгайт 1961, с. 316—317);

2. екзагії-гирі для зважування відлитої із срібних монет предметів, датуються серединою — другою половиною X ст. (Янин 1991, с. 141);

3. давні (Сотникова 2001, 218) чи новітні підробки давньоруських гривень (Янюшкіна 1997, с. 140; Бойко-Гагарін, Корпусова 2017, с. 129—130);

4. пам'ятки грошового обігу (Ильин 1921, с. 27; Бала 1960, с. 259).

Марина Петрівна Сотникова, коментуючи тверську знахідку із шару перших десятиліть XIV ст., звернула увагу, що мідний злиток міг би бути пов'язаний із виробленням мідної монети, якщо б він був знайдений у шарах XV ст. (Сотникова 2001, с. 218). Важко не погодитися і з твердженням сучасного дослідника середньовічної Твері, що навіть якщо ця знахідка уособлює тогочасну підробку, то на час її вироблення (початок XIV ст.) існували і срібні оригінали. А також, що в першій третині XIV ст. скарбниці тверських князів продовжувала зберігатися у злитках такої форми (Лапшин 2009, с. 110).

На Старо-Рязанському городищі в кінці XIX ст. було знайдено мідний злиток вагою 182,76 г. А. Л. Монгайт, згадуючи цю знахідку, зауважив, що можливо, але й маловірно, що це підробний грошовий злиток. Може бути, що майстер зробив пробну відливку у формі для виготовлення срібних злитків. Але звернув увагу на те, що всі злитки XII—XIV ст. знайдені в Рязанській землі належать до системи «північної ваги», близької до половини фунта (197—207,75 г) і пов'язав це з експортом хліба з Рязані на Північ (Монгайт 1961, с. 316—317).

На час монгольської навали у багатьох регіонах Східної Європи саме хліборобські продукти залишалися основними засобами товарообігу, мірою вартості, накопичення й платежу. Добре відома літописна згадка про болоховських князів (Центральна Україна): «...оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють пшеницю и

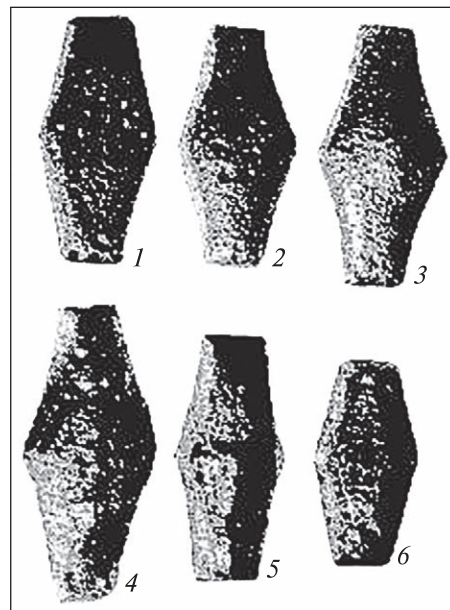

Рис. 1. Злитки (київські гривні) нестандартної ваги, за: Сотникова 1974

Fig. 1. Ingots (grivnas) of the «Kyiv type» of non-standard weight (after: Сотникова 1974)

проса» (ПСРЛ 1843, с. 180) на століття зафіксувала основну функцію землеробських районів Східної Європи — бути житницею, годувальницею Монгольської імперії. Саме данина хлібом (борошна, зерна), якого так потребували монголи стала основною складовою серед численних людських, природних та грошових ресурсів, що вилучалися з підвладного населення багатьох регіонів Східної Європи.

Прибутки Монгольської держави переважно надходили з податків із тюркського (кочового) населення і з підвладного осілого населення, а також податків на товари купців (Кульпин 2006, с. 41). До сільськогосподарського виробництва належить «калан» і «поплужне». Сучасні дослідники податок, що вилучався після збору зернових у розмірі 1/10 врожаю, називають «калан», але в давньоруських джерелах цей термін не виявлено. Вважається, що податок «поплужне» із часом зрісся з даниною (виходом) і збирався разом із нею (Камалов 2016, с. 126, 129).

Згідно з повідомленням Рашид-ад-діна, ще 1235 р. великий хан Угедей в усіх підвладних землях увів податок під назвою «тагар». З кожних 10 тагарів (велика міра сипучих тіл, неодноразова у різних місцях) зерна в державну скарбницю вилучався один «тагар». Існує припущення, що ця «десятина» була рівнозначна зафіксованому у пізніших ханських ярликах «амбарному податку» (Григорьев 2004, с. 26—27).

В історіографії звертається увага, що і в XIII ст., після успішних завойовницьких війн, коли до монголів пішли торгівельні каравани, продукти виробництва різних народів, гроші, вони залишалися кочовиками й номадами — звіроловами. В більшості випадків, гроші, їм не були потрібні. Торгівля загалом здійснювалася у формі обміну, серед предметів першої необхідності не вистачало борошна, зброї, одягу (Владимирцев 1934, с. 110, 43; Каргалов 1967, с. 215). Одне з найперших повідомлень про накладання данини на підвладне населення Південної Русі містить перелік п'яти різних видів шкір і хутра (Карпини и др. 2013, с. 118—119).

У завойованому монголами Китаї: «... каждый совершеннолетний мужчина облагался налогом [в размере] 1 ши зерна и совершеннолетний раб ... 5 шэн». Від подушного податку звільнялися люди похилого віку і діти, але, якщо вони займалися землеробством, то були зобов'язані сплачувати чи подушний, чи поземельний податок (той який був більший за сумою). «...[с них] взимался [поземельный налог] либо в зависимости от количества волов и [сельскохозяйственных орудий], либо от категории (качества) земли». Існує припущення, що поземельним податком, у залежності від кількості тяглої худоби і сільськогосподарчих знарядь праці, обкладалися люди, які не мали власної землі, землевласники сплачували податок за кількістю і якістю землі (Мункуев 1965, с. 48—49, 53).

Або, за Сюй Тіном «...з кожного сільського землероба щорічно... шовкової пряжі на 100 лян і зернова подать в 4 даня нечищеного рису, незалежно від розмірів паїні» (Улус Джучи ... 2009, с. 744).

Податки змінювалися в часі та залежно від потреб монгольської верхівки. Велике значення мав і рівень розвитку товарно-грошових відносин на завойованих територіях. В багатьох місцях залишалися звиклі грошові знаки, урядовці-управителі, як правило, налагоджували випуск грошей звичного для місцевого населення вигляду (Беляев, Сидорович 2014, с. 86).

Монгольській знаті були потрібні й дорогоцінні метали та гроші, апетити яких із часом значно збільшувалися. 1259 р. посол Менгукаана до Хулагу, зазначив, що населення від Сирдар'ї до Самарканда щорічно сплачують подушний податок — 10 золотих монет максимум, але робиться різниця між бідними й багатими (Давидович 1972, с. 34).

У Вірменії: «... наряду со многими другими [повинностями], наложенными Аргуном, — малом и хапчуром — пришел приказ Хулагу о взыскании

повинности с каждой души, которую называли тагаром, что и было внесено в казенные списки. [В уплату его] требовали сто литров пшеницы, пятьдесят литров вина, два литра очищенного и неочищенного риса, три мешка, две веревки одну (белую) (срібну) монету, одну стрелу, одну подкову, не считая иных взятков. С двадцати голов скота — одну голову и двадцать монет, а у кого не было [скота], отбирали ... сыновей и дочерей» (Киракос Гандакези 1976, с. 227).

У Монгольській імперії добре відомі були і золоті та срібні злитки. Злитки дорогоцінних металів, моржеве ікло, мішечки з мускусом, каміння, ямши, одяг, що виготовляли із шерсті білого верблюда, везли послы Чингіз-хана середньоазійському султану Джалал ад-Діну 1218 р. (Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави 1996, с. 72).

В «Юань ши» збереглося повідомлення, що 1253 р. завойовник Східної Європи звернувся до монгольського хана Мунке: «Чжуван Бату (Батый) прислал с визитом Тобчака, просить [разрешения] приобрести жемчуг и серебро на 10 000 дин (дин — злиток — 50 лян срібла, (лянь — 37,3 г) ». Дали йому 1000 дин. З приводу цього був виданий « высочайший указ»: «Богатства Тай-цзу (Чингиз-хана) и Тай-цзуна (Угедея) подобным образом были израсходованы как можно одарить чжувана таким пожалованием! Вану следует хорошенько вникнуть в это. Серебро, что [ему] выдали, это только то количество, которое разрешено к пожалованиям на нынешний и будущий год» (цит. за Абзалов 2011, с. 71—72).

На час нападу на Русь монголи вже мали багато джерел для поповнення власної скарбниці дорогоцінними металами, зокрема й злитками. За повідомленнями Сюй-Тина у Китаї, партії срібла, що перевозилися як данини з усіх провінцій складали 20 000 дін щорічно (Улус Джучи ... 2009, с. 744). На час завоювання монголами, монетним металом у Китаї була мідь, срібло в злитках і їх фракціях використовувалось як товар, приймалось за вагою в перерахунку на мідну монету. На злитках, які використовувалися для сплати податків зазначалися: вага, чистота металу, призначення платежу, дата й місце виготовлення, ім'я та прізвище майстра чи відповідального урядовця.

На знайдений у Пермській губернії 1914 р. нижній частині великого злитка китайського походження другої половини XIII ст. (вагою 967,60 г) зберігся напис: «50 лян срібла». На відомому злитку XII ст. (вага 1889,99 г) із зібрання Американського нумізматичного товариства

в Нью-Йорку наявний напис із 18 знаків: *«Гроші, внесені за визволення від трудової повинності в повіті Цзиньтан округу Хуайань. Для підрахунку платежів — кожний злиток важить 50 лян»*. Дослідники звертають увагу, що в джерелах ціни наводяться у мідних монетах, а золото й срібло фігурують серед натуральних продуктів поруч із тканинами й зерном (Ивочкина 1990, с. 32—37; Беляев, Сидорович 2014, с. 85, 97).

Тобто монголи добре знали значення срібних злитків, і вони асоціювалися, насамперед, із функцією платежу.

Точно не відомо, коли було налагоджено регулярне надходження злитків із підкорених руських князівств, і в яких формах і кількості.

Під час аналізу монгольського володарювання на Русі дослідники часто звертаються до відомостей зафіксованих В. М. Татищевим про події 1275 р.: *«Князь великий Василий (Василий Ярославич Костромський) поиде во Орду к хану. Егда прииде князь великий во Орду, и принесе дань урочную со всея земли по полугривне с сохи, а в сохе числиша 2 мужи работнии, и дары многи, и выход особ, и хан прият его с честью, но рече: «Ясак мал есть, а люди многи в земли твоей. Почто не от всех даеши? И хан повеле послати новы численники во всю землю Рускую с великими грады, да не утаят люди»* (Татищев 1965, с. 51). Одні дослідники вважають, що цей епізод засвідчує факт того, що хану-кочівнику був зрозумілий тільки поголовний податок, він звернув увагу на невідповідність між розміром данини й кількістю людей (Миклашевский 1903, с. 10). Інші звертають увагу, що цей епізод засвідчує визнання землеробства за основу народного господарства, а соху за основний податковий засіб і монгольською й руською владою (Кочин 1960, с. 93).

Безумовно, що у різних регіонах завойованої території, у різних князівствах Східної Європи (доволі різних за своїми природними, економічними можливостями) монголи застосовували різноманітні форми вилучення природних, людських та грошових ресурсів. На характер данини значною мірою впливали характер господарювання населення, існуючі на час навали у цій місцевості податкові норми та традиції, масштаби знищення населення, характер та ступінь руйнування захопленої території.

Певно, що на початкових етапах монгольського володарювання велике значення мали особа конкретного Чингізида, монгольського нойона, етнічний склад підрозділу, що захоплював те чи інше місто чи землю (звичного до землеробства, скотарства, мисливства, на-

туральних чи грошових платежів). Ще 1230 р. частина монгольської знаті — прибічників старих степових звичаїв (ворогів осілого способу господарювання) пропонували Угедею (1229—1241) перебити усе населення Північного Китаю і перетворити всі землі знищених китайців у пасовиська для монгольських коней. Проти цього виступив китайський радник Елюй Чу-Цай, який запропонував план збору податків, згідно з яким на підкорених землях Китаю можна було отримувати 500 тис. лян срібла, 80 тис. кусків шовкової тканини і більше 400 тис. ши зерна, що й було прийнято (Мункуев 1965, с. 73; Думан 1977, с. 73; Дробышев 2016, с. 18). План Елюй Чу-Цая врятував життя не тільки китайському, а й багатьом іншим завойованим монголами народам. Але ці два підходи до завойованих народів продовжували існувати ще довгий час. Імовірно, вони проявлялися, в тій чи іншій формі і до народів України-Русі.

Безперечно, попри величезні руйнування на руських землях, грабунки, вилучення значної кількості дорогоцінних металів, неможливо було вилучити всі накопичені протягом століть дорогоцінні метали. Для більшої частини Центральної України, такою найпоширенішою формою зберігання та накопичення, засобом платежу, мірою вартості лишалися шестикутні злитки київського типу. Глибоко інтегровані у давньоруську економіку київські гривні-злитки, що обслуговували величезну територію, не могли зникнути миттєво в 1239—1241 рр. Такі гривні залишалися у монастирських і князівських скарбницях, ховалися в господарчих і житлових спорудах, лісах і полях. Такі злитки з часом відкопувалися, діставалися, переплавлялися, ними відкупалися від монголів. Як міри і ваги вони зберігалися у вцілілих церквах і храмах. Монголи були зацікавлені й у збереженні старої метрологічної системи, оскільки це полегшувало визначення розмірів данини, її збору й обрахунку (Шостьин 1990, с. 50—51). Джерела зберегли велику кількість повідомлень про негативні природні явища, голод епідемії ще напередодні монгольської навали на Русь (Борисенков, Пясецкий 1988, с. 262—265). І як наслідок цього — значне подорожчання хліба. Значні коливання ціни на хліб 1214—1230-х рр. у різних регіонах Давньої Русі слугують дослідникам потужним джерелом для реконструкції основних грошових одиниць. Фіксуються подорожчання окремих видів хліборобської продукції у понад 10 разів (кадь жита від 3 до 40 гривень). Під час голоду 1230 р. (врожай загинув по всіх русь-

Рис. 2. Злитки (київські гривні) (половинка та ціла) з мідного сплаву зі значним умістом срібла — 4,14 %, 9,80 %, із фондів НМІУ

Fig. 2. Ingots (grivnas) of the «Kyiv type» (a half and a complete one) (from the collection of the National Museum of History of Ukraine)

ким землям за винятком Києва) хліб коштував 8 кун, півгривні, гривню; кадь жита 20, 25, 28, 30 і 40 гривень. Кадь вівса, відповідно, 5, 11 і 13 гривень (Бауер 2014, с. 300—305; Борисенков, Пясецкий 1988, с. 264). Це, безперечно, повинно було позначитися і на ціні (кількості) срібла за одну і ту ж міру хліба. Причому, в голодні роки міра хліба ставала провідною до міри дорожніх металів. Саме на міри хлібної продукції (засіяної площі) орієнтувалися й основні податки. І злиток традиційної шестикутної форми й ваги вже не відповідав за своїми якостями усталеній нормі хлібної продукції. Але, ще більше цей фактор повинен був проявитись з початком монгольського володарювання. Величезна кількість населення була знищена, потрапила в полон, залучалася до монгольських походів, поля були витопані кінями. Більша частина земель залишалася не засіяною. Велику кількість не сприятливих і голодних років фіксують джерела для другої половини XIII ст.: 1251, 1264, 1269—1270-ті рр. («...и глад бысть 4 лета»), 1273, 1278, 1279, 1282, 1284, 1286, 1290, 1298 рр. (Борисенков, Пясецкий 1988, с. 68, 266—270). Це лише окремі, найбільші, збережені джерелами повідомлення про такі явища. Напевно, саме з цим пов'язані й значні коливання у вазі злитків київського типу.

Існує аргументована думка, що вагова норма одних із найперших кримських дирхемів

60—80 х рр. XIII ст. (1,60—1,63 г) могла орієнтуватися на вагу київської гривні (100 монет на гривню 163,7 г), або візантійської літри (200 монет на літру в 327, 5 г) (Федоров-Давыдов 1958, с. 9; Федоров-Давыдов 2003, с. 13), що передбачає використання й надходження досить значної кількості таких злитків ще у цей час.

Привертають увагу і зафіксовані дослідниками проби київських гривень-злитків: 400 °, 600 °, 750 °, 800 °, 870 °, за абсолютного переважання таких з вмістом срібла 90—99 % (Янющина 1997, с. 146—147, № 8; с. 148—149, № 14; Яушева-Омельничик 1999, с. 19, № XV, с. 17, № VI). Слід зазначити, у окремих апробованих мідних злитках фіксується досить значний відсоток срібла — 4,14—9,80 % (рис. 2). За одними даними половинка гривні походить із скарбу мідних злитків, знайдених В. Хвойкою 1908 р. (половинка і ціла гривня (?) у Києві, на розі вул. Костянтинівської і Нижній Вал. За іншими — надходження до Київського міського музею 1917 р.: «Найдена на Княжесей горе Киевской губернии монетная гривна киевского типа, медной половина» (Яушева-Омельничик 1999, с. 19, № XIX, с. 17, № VI; Ильин 1921, с. 27, № 93). Наявність досить значної кількості срібла у злитках передбачає і його присутність у першоджерелі — монетах, із яких вони відлиті. Білонні монети Візантії кінця XII ст. містили 2,0—7,0 % срібла, у XIII ст. майже повністю втрачають відсоток срібла (Metcalf 1977, s. 107—108). Зважаючи на поширеність мідних візантійських (білонних) монет XII—XIII ст. та їх наслідувань XIII ст. в Південній Русі-Україні (Зоценко 1991, с. 66; Пивоваров 2006, с. 154—155), можна припускати, що якась їх частина потрапляла і до монетної маси, із якої зливали злитки. І, напевно, на час монгольської навали на Русі вже існувала практика переливки мідних монет із певною кількістю срібла у злитки. Важко окреслити верхню межу використання таких візантійських монет. Але, як звичний засіб платежу та міра вартості у візантійсько-руській торгівлі вони могли використовуватися і значно пізніше від часу їх виготовлення. Мідна монета Мануїла Комніна (1143—1180) згадується в історіографії як одна знахідка разом із срібними венеціанськими монетами дожів Ренерія Джено (1252—1266) та Франческо Дондоло (1328—1339), біля с. Довжок Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (Кропоткин 1966, с. 37, № 271). Мідні візантійські монети Андроніка II (1282—1328) і Михайла IX (1295—1320), Андроніка III (1328—1341) походять з археологічних об'єктів та ви-

падкових знахідок Азака та Херсона (Фомичев 2001, с. 40—41; Алексеенко 2013, с. 29).

Привертають увагу і мідні посріблені середньоазійські монети монгольського часу (1240—1260-х рр.). Причому легенди на таких монетах засвідчують, що вони вважалися срібними монетами (Давидович 1972, с. 38—39, 45). І хоча використання таких монет характерне для місць їх виготовлення, існує імовірність попадання і в інші місця Монгольської імперії. Можливо, саме такі монети були у складі скарбу, знайденого 1845 р. біля Кирилівського монастиря в Києві: близько 200 мідних східних монет — із наймолодшими Менгу Каана, карбованими в Бухарі в 1253/1254 рр. (Беляшевський 1889, с. 10). На завойованій монголами величезній території використовувалися різноманітні грошові знаки, різної вартості та якості, але всі вони були змушені сплачувати податки і відправляти данину. Про такі явища, що існували у володіннях Хулагуїдів ще на початку XIV ст., дуже яскраво свідчить Рашид-ад-дин: «...в Руме, Фарсе, Кермане, Грузії та Мардине монету чеканили ...разной пробы. В нескольких местностях... вышел указ, чтобы там серебро чеканилось пробы 9:10, по названию так и было, однако [на деле проба] была не более 7:10 и 8:10. Румские серебряные деньги... дошли до того, что в десяти динарах содержали в сплаве только на два динара серебра, остальное все была медь. Неоднократно монгольские гонцы с тазикскими битикчиями...ездили в области для обследования пробы и производили огромные расходы, но, соглашаясь на взятки, не привлекали к ответу..., и [те] не стыдились чеканить и пускать в ход серебряные деньги, которые сразу, даже по виду казались медными и в которых обнаруживалось не много следов серебра». А також «...приходится положить много трудов...в особенности в селениях и станах кочевников, которые не разбираются в пробах и не решаются принимать [монеты, не зная], которая лучше» (Рашид-ад-дин 1946, с. 270—271). Напевно, що і серед монголів та інших кочовиків, які прийшли в Україну в XIII ст. більша частина не розумілася на пробі срібних монет. І переливка монет у злитки, могла бути ще й додатковим засобом перевірки їх якості.

Безперечно, що серед мідних гривень повинні бути і сучасні та давні підробки, екзагігирьки, пробні відливки, але є й тогочасні грошові знаки, відлиті з доступних монет. Не слід забувати, що верхня межа використання київських гривень співпала не тільки з монгольською навалою, а й різким скороченням обіго-

вих срібних монет, що дає право дослідникам називати XII—XIII ст. — «безмонетним періодом» (Котляр 1971, с. 47). Тому переливка доступної (і часто єдиної) мідної чи білонної монети у звичку форму засобу платежу — київську гривню, видається цілком можливим.

Значні руйнування, постійне вилучення людських, природних та грошових ресурсів, потреби монголів у сріблі для виробництва власних монет протягом XIII ст. призводили до істотного зменшення й зникнення однієї з найбільших груп давньоруських грошових знаків — київських гривень. Іншого реального джерела грошової данини з Центральної України, в такій кількості, щоб задовольнити ханську владу в середині — другій половині XIII ст., просто не було. Якусь їх частину було перелито пізніше у регламентовану ординською владою злитки. Але видається, що на межі XIII—XIV ст. такі гривні ще зберігалися в окремих князівських та церковних скарбниках, у мешканців міст і сіл. В окремих випадках, у звичку протягом століть форму переливалися старі запаси і нові надходження (орієнтовані на інші вагові та хлібні міри). Цілком можливо, що частина злитків зниженої проби, з малим вмістом срібла, мідні гривні — це колись відбраковані і не відправлені до ханської скарбниці грошові знаки.

- Абзалов, Л. Ф. 2011. Организация учета населения в Монгольской империи. *Научный Татарстан*, 4, с. 66-81.
- Алексеенко, Н. А. 2013. Комплекс позднесредневековых монет из окрестностей Севастополя как индикатор широких контактов на юго-западе Крыма. *Древнее Причерноморье*, X, с. 28-38.
- Бала, І. Л. 1960. Київські гривні з нумізматичної колекції Одеського державного археологічного музею. *Матеріали з археології Північного Причорномор'я*, 3, с. 253-259.
- Бауер, Н. П. 2014. *История древнерусских денежных систем IX в.—1535 г.* Москва: Русское слово.
- Беляев, В. А., Сидорович, С. В. 2014. Исследование надчеканов на монетах с легендой чаао тунбао. *Нумизматика Золотой Орды*, 4, с. 84-106.
- Беляшевський, Н. 1889. *Монетные клады Киевской губернии*. Киев: Типография Т. Т. Корчак-Новицкого.
- Бойко-Гагарін, А. С., Корпусова, І. В. 2017. Монетно-вагові зливки гривні та їх тогочасні підробки з колекції Одеського археологічного музею. *Записки відділу нумізматики і торетики Одеського археологічного музею*, III, с. 120-132.
- Борисенков, Е. П., Пасецкий, В. М. 1988. *Тысячелетняя летопись необычных явлений природы*. Москва: Мысль.
- Владимирцев, Б. Я. 1934. *Общественный строй монголов*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Григорьев, А. П. 2004. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам*. Санкт-Петербург: Издательство Петербургского университета.
- Давидович, Е. А. 1972. *Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Масуд-Бека (XIII в.)*. Москва: Издательство наука.

- Демидко, С. 2008. Давньоруський «Ізяславський» мікро-регіон. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Т. 1. Коростень, с. 105-112.
- Дробышев, Ю. И. 2016. Отражение мировоззренческой оппозиции «свой-чужой» в землепользовании nomadov Центральной Азии. *Mongolica XVI*, с. 17-28.
- Дубицька, В. В. 2017. Нове надходження до нумізматичної колекції НМІУ. Давньоруська гривня київського типу, новий різновид. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 2, с. 226-231.
- Думан, Л. И. 1977. Некоторые проблемы социально-экономической политики монгольских ханов в Китае в XIII—XIV вв. В: Тихвинский, С. Л. (ред.). *Татаро-монголы в Азии и Европе*. Москва: Институт востоковедения, с. 335-376.
- Зоценко, В. Н. 1991. Византийская монета в Среднем Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Южная Русь и Византия. (к XVIII конгрессу византинистов)*. Киев: Наукова думка, с. 57-79.
- Ивочкина, Н. В. 1990. *Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае: Эпохи Тан и Сун*. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы.
- Ильин, А. А. 1921. *Топография кладов серебряных и золотых слитков*. Петроград: Гос. Издательство.
- Камалов, И. Х. 2016. *Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Каргалов, А. Н. 1967. *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси*. Москва: Высшая школа.
- Карпини, де П., Поляк, Б., Рубрук, У. 2013. *Путешествие к тартарам католических монахов в 1245—1255 гг.* Киев: ФОП Стебеляк.
- Кауфман, И. И. 1906. *Русский вес его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен*. С-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Киракос Гандзакечи. 1957. *История Армении*. Москва.
- Котляр, М. Ф. 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наукова думка.
- Комар, О. 2016. До проблеми датування грошових злитків київського типу. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, 1, с. 173-178.
- Кочин, Г. Е. 1960. *Сельское хозяйство на Руси в период образования централизованного государства. Конец XIII — начало XVI вв.* Москва-Ленинград.
- Кропоткин, В. В. 1962. Клады византийских монет на территории СССР. *Свод археологических источников*, Е 4-4.
- Кульпин, Э. С. 2006. Золотая Орда: Судьбы поколений. *Социально-естественная история*, XXVIII.
- Лапшин, В. А. 2009. *Тверь в XIII—XV вв. (по материалам раскопок (1993—1997 гг.))*. Санкт-Петербург.
- Миклашевский, И. Н. 1903. Древне-русские поземельные кадастры. *Записки Императорской Академии наук по историко-филологическому отделению*, Т. VI, 4, с. 1-34.
- Монгайт, А. А. 1961. *Рязанская земля*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Мункуев, Н. Ц. 1965. *Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-Цая*. Москва.
- Пивоваров, С. 2006. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці: Зелена Буковина.
- ПСРЛ. Т. 2. 1843. *Ипатьевская летопись*. Санктпетербург: Типография Эдуарда Праца.
- Рашид-ад-дин. 1946. *Сборник летописей*. Том. III. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Сотникова, М. П. 1974. Серебряный слиток с Изяславля-городища. В: Кирпичников, А. Н., Раппопорт, П. А. (ред.). *Культура средневековой Руси*. Ленинград: Наука, с. 64-66.
- Сотникова, М. П. 2001. Древняя подделка древнерусского серебряного денежного слитка. В: Лапшин, В. А. (ред.). *Тверской Кремль. Комплексное археологическое исследование*. Санкт-Петербург: Европейский дом, с. 217-219.
- Татищев, В. Н. 1965. *История Российская в семи томах*. Т. V, Москва-Ленинград: Издательство наука.
- Улус Джучи (Золотая Орда) XIII — середина XV ст. 2009. В: Усманов, М. (ред.). *История татар с древнейших времен в семи томах*. Казань.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1958. Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде. *Археологический ежегодник за 1957 г.*, с. 7-16.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 2003. Денежное дело Золотой Орды. Москва: Палеограф.
- Фомичев, Н. М. 2001. Новые находки медных византийских и западных монет XIV в. в Азове. *Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 40-41.
- Хухарев, В. В., Янюшкина (Глазунова) Е. В. 1997. К вопросу о Тверском кладе 1906 г., *Нумизматический сборник*, 5, с. 155-165.
- Черепнин, А. И. 1900. О гривенной денежной системе по древнимкладам. *Труды Московского нумизматического общества*, Т. II, с. 98-215.
- Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави. 1996. *Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны: (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны)*. Москва, 1996.
- Шостын, Н. А. 1990. *Очерки истории русской метрологии XI — начало XX в.* Москва: Издательство стандартов.
- Янин, В. Л. 1991. К вопросу о происхождении русского фунта. *Ex Oriente Lux*. Vol. 1. Bruxelles. p. 143-146.
- Янин, В. Л. 2004. Древнерусские гривны-экзагии. В: Калинин, В. А. (ред.). *Хранитель Эрмитажа. Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию дня рождения И. Г. Спасского (1904—1990)*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 98-103.
- Янин, В. Л. 2009. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва: Языки славянских культур.
- Янюшкина (Глазунова), Е. В. 1997. Собрание слитков ГИМ. *Нумизматический сборник*, 5, с. 136-154.
- Янюшкина (Глазунова), Е. В. 2001. Рязанские клады со слитками. В: Беляков, А. С., Молчанов, А. А. (ред.). *Нумизматика в историческом музее*. Москва. *Труды Государственного исторического музея*, 115, с. 125-143.
- Bauer, N. 1929. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. *Numismatische Zeitschrift*, 22 (62), s. 77-120.
- Metcalfe, D. M. 1977. Silver and Tin in the Byzantine Trachy Coinages ca. 1160-1261. *Revue Belge de Numismatique*, CXXIII, s. 107-130.

Надійшла 14.07.2020

О ВЕРХНЕМ РУБЕЖЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КИЕВСКИХ ГРИВЕН

В статье анализируется проблема использования серебряных платежных слитков (киевских гривен) после монгольского нашествия. Большинство авторов такие серебряные слитки датируются XII — первой половиной XIII в., до нашествия 1239—1241 гг. Однако исторические и нумизматические факты говорят о важной роли, которую играли киевские гривны во второй половине XIII в. Гривны киевского типа изредка встречаются в находках начала XIV в. Вес большинства гривен киевского типа около 160 г (приближается к хорошо известному стандарту — 163,7 г). Но часть из них имеет вес 170—216 г. Это связывается со значительным подорожанием хлеба и зерна в середине — второй половине XIII в.

Анализ части гривен киевского типа указывает, что содержание серебра в них было очень различным. Абсолютное большинство гривен имеют высокое содержание серебра — 900—950/1000. Но часть из них имеет высокий процент меди и других металлов (400°, 600°, 750°, 800°, 870°) и также присутствуют медные гривны киевского типа. Часть исследователей считают их древними или современными подделками. Несколько медных гривен показывают присутствие серебра (4,14 %, 9,80 %). Для гривен киевского типа использовалось как очень качественное серебро, так и сплав с высоким содержанием меди и других металлов. Этим несколько гривен киевского типа могут быть сделаны из металла биллонных византийских и восточных монет XIII в. Медные византийские монеты XII—XIV в. зафиксированы в Восточной Европе в составе кладов и как случайные находки. Широкое распространение медной византийской монеты на Руси свидетельствует о том, что они интенсивно использовались во внутренней торговле. Находки медных восточных монет середины XIII в. зафиксированы в Киеве.

Уменьшение использования серебряных слитков было связано с глобальной катастрофой — нашествием орд Батыя и монгольской данью в середине XIII в. Но это не привело к полному исчезновению гривен в середине XIII в. На части территории Восточной Европы гривны киевского типа являлись основным платежным средством и во второй половине XIII в. (выплата дани, выкуп пленных и др.).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Древняя Русь, гривны киевского типа, монгольская дань, медные гривны, XIII в.

Heorhii A. Kozubovskiy

Ph.D., Research Fellow of the Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua

ABOUT THE UPPER BORDER OF THE KYIV GRIVNAS USAGE

The problem of the usage of silver payment ingots (Kyiv grivnas) after the Mongol invasion is analyzed in the article. Such silver ingots are dated by the XII — first half of the XIII c., until the invasion of 1239—1240 by majority of authors. However, historical and numismatic facts testify to the important role, which the grivnas of the «Kyiv type» played in the second half of the XIII c. The grivnas of the «Kyiv type» are occasionally among the finds of the beginning of the XIV c. The weight of most ingots was about 160 g (are kept in the well-known standards — 163,7 g). However, a part of them has the weight of 170—216 g. It was connected with a great extent of rise in price of bread and grain in the middle — second part of the XIII c. The analysis of certain part of grivnas of the «Kyiv type» indicate, that the content of silver in them was very different.

Absolute majority of grivnas has high percentage of silver — 900—950/1000. However, the certain part of them has high content of copper and other metals (400°, 600°, 750°, 800°, 870°) and also there are present copper grivnas of the «Kyiv type». Part of researchers considers copper grivnas as old or modern false ingots. Several copper grivnas show the presence of silver (4,14 %, 9,80 %). For the grivnas of the «Kyiv type» manufacturing there was used well-quality silver as well alloys with concentrations of copper and other metals. These several grivnas of the «Kyiv type» could be made from billon Byzantine and oriental coins of the XIII c. Copper Byzantine coins of the XII—XIV c. are fixed in the Eastern Europe among the objects found in hoards and occasionally. A wide distribution of the Byzantine copper coins in Rus gives a testimony to the fact that they intensively were used in the local commerce. Discoveries of copper oriental coins of the middle of the XIII c. have been fixed in Kyiv. Reduction of the silver ingots usage was connected with global catastrophe associated with the invasion of the hordes of Batu Khan and Mongol tribute. However, these facts didn't cause the complete disappearance of grivnas in the middle of the XIII c. The grivnas of the «Kyiv type» appeared to be the main currency and in the second half of the XIII c. (Mongol tribute, ransoms and etc.) on the certain territory of Eastern Europe.

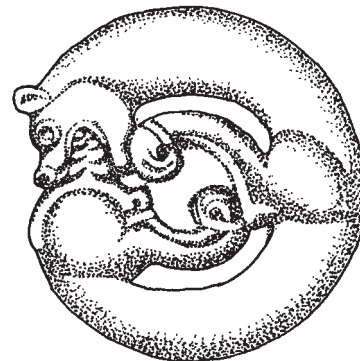
K e y w o r d s: Old Rus, grivnas of the «Kyiv type», Mongol tribute, copper grivnas, XIII century.

References

- Abzalov, L. F. 2011. Organizaciia ucheta naseleniia v Mongolskoi imperii. *Nauchnyi Tatarstan*, 4, p. 66-81.
- Alekseenko, N. A. 2013. Kompleks pozdnesrednevekovykh monet iz okrestnostei Sevastopolia kak indikator shirokikh kontaktov na yugo-zapade Kryma. *Drevnee Prichernomorie*, X, p. 28-38.

- Bala, I. L. 1959. Kyivski hryvni z numizmatychnoi kolekcii Odeskoho derzhavnoho arkheolohichnoho muzeiu. *Materialy z arkheolohii Pivnichnoho Prichornomoria*, 3, p. 253-259.
- Bauer, N. P. 2014. *Istoriia drevnerusskikh denezhnykh sistem IX v. - 1535 g.* Moskva: Russkoe slovo.
- Beliaev, V. A. Sidorovich, S. V. 2014. Issledovanie nadchekanov na monetah s legendoi dachao tunbao. *Numizmatika Zolotoi Ordyy*, 4, p. 84-106.
- Beliashevskii, N. 1889. *Monetnye klady Kievskoi gubernii*. Kyiv: Tipografiia T. T. Korchak-Novitskogo.
- Boiko-Gagarin, A. S., Korpusova, I. V. 2017. Monetno-vagovi zlivki grivni ta ih tohochasni pidrobki z kolekcii Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu. *Zapiski viddilu numizmatiki i torevtyki Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*, III, p. 120-132.
- Borisenkov, E. P., Pasetskii, V. M. 1988. *Tysiacheletniaia letopis neobychainykh iavlenii prirody*. Moskva: Mysl.
- Vladimirtsev, B. Ia. 1934. *Obschestvennyi stroi mongolov*. Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Grigorev, A. P. 2004. *Sbornik hanskih iarlykov russkim mitropolitam*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Peterburgskogo universiteta.
- Davidovich, E. A. 1972. *Denezhnoe hozviaistvo Srednei Azii posle mongolskogo zavoevaniia i reforma Masud-Beka (XIII v.)*. Moskva.
- Demidko, S. 2008. Davnoruskui «Izyaslavskui» mikroregion. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavniy Iskorosten i slovianski hradi*. Vol. 1. Korosten, p. 105-112.
- Drobyshev, Ia. I. 2016. Otrazhenie mirovozzrencheskoi oppozicii «svoi - chuzhoi» v zemlepolzovanii nomadov Centralnoi Azii. *Mongolica XVI*, p. 17-28.
- Dubitcka, V. V. 2017. Nove nadhodzhennia do numizmatychnoi kolekcii NMIU. Davnoruska hrivnya kiivskoho tipu, novii riznovid. *Naukovii visnik Nacionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 2, p. 226-231.
- Duman, L. I. 1977. Nekotorye problemy socialno-ekonomicheskoi politiki mongolskikh hanov v Kitae v XIII-XIV vv. In: Tihvinskii, S. L. (ed.) *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*. Moskva: Institut vostokovedeniia, p. 335-376.
- Zocenko, V. N. 1991. Vizantiiskaia moneta v Srednem Podneprove. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Yuzhnaia Rus i Vizantiia. (k XVIII kongressu vizantinistov)*. Kiev: Naukova dumka, p. 57-79.
- Ivochkina, N. V. 1990. *Vozniknovenie bumazhno-denezhnogo obrascheniia v Kitae: Epohi Tan i Sun*. Moskva: Nauka.
- Ilin, A. A. 1921. *Topografiia kladov serebrianykh i zolotykh slitkov*. Petrograd: Gos. Izdatelstvo.
- Kamalov, I. H. 2016. *Zolotaia Orda i russkii ulus (tatarskoe vlianie na Rossiiu)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Kargalov, A. N. 1967. *Vneshnepoliticheskie faktory razvitiia feodalnoi Rusi*. Moskva: Vysshiaia shkola.
- Karpini, Piano de, Rubruk, Uiliam. 2013. *Puteshestvie k tartaram katolicheskikh monakhov v 1245-1255 gg.* Kiev: FOB Stebeliak.
- Kaufman, I. I. 1906. *Russkii ves ego razvitie i proishozhdenie v sviazi s istoriei russkikh denezhnykh sistem s drevnejshih vremen*. S-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk.
- Kirakos Gandzakeci. 1957. *Istoriia Armenii*. Moskva.
- Kotliar, M. F. 1971. Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu. Kyiv: Naukova dumka.
- Komar, O. 2016. Do problemi datuvannia hroshovih zlitkiv kiivskogo tipu. *Naukovyi visnik Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. 2016, 1, 1, p. 173-178.
- Kochin, G. E. 1960. *Selskoe hoziaistvo na Rusi v period obrazovaniia centralizovannogo gosudarstva. Konets XIII - nachalo XVI vv.* Moskva; Leningrad.
- Kropotkin, V. V. 1962. Klady vizantiiskikh monet na territorii SSSR. *Svod Arkheologicheskikh istochnikov*, E 4-4.
- Kulpin, E. S. 2006. Zolotaia Orda: Sudby pokolenii. *Socioestestvennaia istoriia*, XXVIII.
- Lapshin, V. A. 2009. *Tver v XIII-XV vv. (po materialam raskopok (1993-1997 gg.))*. Sankt-Peterburg.
- Miklashevskii, I. N. 1903. Drevne-russkie pozemelnye kadastry. *Zapiski imperatorskoi Akademii nauk po istoriko-filologicheskomu otdeleniiu*, VI, 4, p. 1-34.
- Mongait, A. A. 1961. *Riazanskaia zemlia*. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Munkuev, N. C. 1965. *Kitaiskii istochnik o pervykh mongolskikh hanakh. Nadgrobniaia nadpis na mogile Eliui Chu-Caia*. Moskva.
- Pyvovarov, S. 2006. *Cerednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (XI - persha polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- PSRL. 1843. Vol. 2. Ipatovskaia letopis. Sanktpeterburg: Tipografiia Eduarda Pratsa.
- Rashid-ad-din. 1946. *Sbornik letopisei*. Vol. III. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Sotnikova, M. P. 1974. Serebrianyi slitok s Izyaslavlii-gorodisha. In: Kirpichnikov, A. N., Rappoport, P. A. (ed.) *Kultura srednevekovoi Rusi*. Leningrad: Nauka, p. 64-66.
- Sotnikova, M. P. 2001. Drevniaia poddelka drevnerusskogo serebriannogo denezhnogo litka. In: Lapshin, V. A. (ed.) *Tverskoi Kreml. Kompleksnoe arheologicheskoe issledovanie*. Sankt-Peterburg: Evropeiskii dom, p. 217-219.
- Tatischev, V. N. 1965. Istoriia Rossiiskaia v semi tomah. Vol. V. Moskva-Leningrad: Nauka.
- Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda) XIII - seredina XV st. 2009. In: Usmanov, M. (ed.) T. III. *Istoriia tatar s drevnejshih vremen v semi tomah*. Kazan.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1958. Osnovnye zakonomernosti razvitiia denezhno-vesovykh norm v Zolotoi Orde. *Arkheograficheskii ezhegodnik za 1957 g.*, p. 7-16.
- Fedorov-Davydov, G. A. 2003. *Denezhnoe delo Zolotoi Ordyy*. Moskva: Paleograf.
- Fomichev, N. M. 2001. Novye nahodki mednykh vizantiiskikh i zapadnykh monet XIV v. v Azove. *Devyataya Vserossiiskaia numizmaticheskai konferenciia. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg, p. 40-41;
- Huharev, V. V. 1997. Ianiushkina (Glazunova), E. V. K voprosu o Tverskom klade 1906 g. *Numizmaticheskii sbornik*, 5, p. 155-165.

- Cherepnin, A. I. 1900. O grivennoj denezhnoj sisteme po drevnim kladam. *Trudy Moskovskogo numizmaticheskogo obschestva*, vol. II, p. 98-215.
- Shihab ad-Din Muhammad ibn Ahmad an-Nasavi. 1996. *Sirat as-sultan Dzhahal ad-Din Mankburny: (Zhizneopisanie sultana Dzhahal ad-Dina Mankburny)*. Moskva.
- Shostin, N.A. 1990. *Ocherki istorii russkoi metrologii XI - nachalo XX veka*. Moskva: Izdatelstvo standartov.
- Ianin, V. L. 1991. K voprosu o proishozhdenii russkogo funta. *Ex Oriente Lux*. Bruxelles, Vol. 1, p. 143-146.
- Ianin, V. L. 2004. Drevnerusskie grivny-ekzagii. In: Kalinin, V. A. (ed.) *Hranitel Ermitazha. Sbornik vospominaniia nauchnykh statei k 100-letiiu so dnia rozhdeniia I. G. Spasskogo (1904-1990)*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha. 2004, p. 98-103.
- Ianin, V. L. 2009. *Denezhno-vesovye sistemy domongolskoi Rusi i ocherk istorii denezhnoi sistemy srednevekovogo Novgoroda*. Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.
- Ianyushkina (Glazunova), E. V. 1997. Sobranie slitkov GIM. *Numizmaticheskii sbornik*, 5, p. 136-154.
- Ianyushkina (Glazunova), E. V. 2001. Riazanskie klady so slitkami. In: Beliakov, A. S. Molchanov, A. A. (eds.) *Numizmatika v istoricheskom muzee*. Moskva. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya*, 115, p. 125-143.
- Bauer, N. 1929. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. *Numismatische Zeitschrift*, 22 (62), p. 77-120.
- Metcalfe, D. M. 1977. Silver and Tin in the Byzantine Trachy Coinages ca. 1160-1261. *Revue Belge de Numismatique*, CXXIII, p. 107-130.

Г. А. Евдокімов †, Н. М. Данилко, С. Ж. Пустовалов *

КУРГАНИ БІЛЯ С. КАЧКАРІВКА

До наукового обігу вводяться матеріали курганів, розташованих на правому березі нижнього Дніпра, які були досліджені Краснознаменською експедицією Інституту археології НАН України в 1995 р. Загалом досліджено 27 поховань, переважно ранньої бронзи, які знаходилися в трьох курганах, що потрапили до зони меліорації між сс. Качкарівка та Саблуківка Бериславського р-ну Херсонської обл. Загальна кількість курганів у групі сягає 16. Доба бронзи з цього регіону вивчена вкрай недостатньо. Тому поховання, що друкуються, істотно доповнюють уявлення про нього. Як і в інших місцях, перші ямні поховання в курганах орієнтовані по лінії схід–захід. Пізніші поховання орієнтовані за колом. Форма поховальних споруд, положення небіжчиків є типовим для цього регіону. Це прямокутні ями з виділеними кутами, які мають заплічки чи уступи. На ранньому етапі небіжчики лежать на спині з підігнутими в колінах ногами. На пізньому — на правому або лівому боці. Привертають увагу дитячі ямні поховання із значним інвентарем. Для доби ранньої бронзи це є свідченням наявності потужного соціального центру ямного населення. Разом з тим поховання дорослих людей не виділяються ні розмірами, ні інвентарем. Крім посуду, серед речей знайдено достатньо рідкісні дві «флейти Пана» — кістяні музичні інструменти із середніх частин кісток птахів. Також важливим є знахідка ямного горщика в інгульському похованні, що є ще одним свідченням тривалого співіснування цих двох груп населення.

К л ю ч о в і с л о в а: курганний могильник, розкопки, катакомбна культура, ямна культура, новобудовна археологія, Краснознаменська експедиція, с. Качкарівка, с. Саблуківка, Південне Надчорномор'я.

* ЕВДОКИМОВ Геннадій Леонідович — науковий співробітник інституту археології НАН України.

ДАНИЛКО Наталія Михайлівна — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-4667-118X, natasha_danilko@iananu.org.ua

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — доктор історичних наук, завідувач кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей Київський національний університет культури і мистецтв, ORCID 0000-0003-3026-6224, pustovalovsergey@yahoo.com

© Г. Л. ЕВДОКИМОВ †, Н. М. ДАНИЛКО,
С. Ж. ПУСТОВАЛОВ, 2020

У 1995 р. Краснознаменською експедицією Інституту археології було розпочато археологічне дослідження великого курганного могильника, розташованого на високому правому березі р. Дніпро, між сс. Саблуківка і Качкарівка Бериславського р-ну Херсонської обл. на землях радгоспу «Дружба» (Евдокімов, Данилко 1995). Було відкрито низку курганних поховань періоду ранньої бронзи, котрі доповнюють загальну картину розвитку степових культур Південного Надчорномор'я і розширюють джерельну базу для вивчення питань соціально-економічної історії номадичних суспільств згаданого регіону. Введення до наукового обігу матеріалів новобудовної експедиції, котра охоплювала розкопками значні степові території, дозволяє дещо по-іншому оцінювати деякі елементи духовної культури населення Наддніпрянщини. З огляду на те, що на сьогодні тотальні археологічні дослідження у тому величезному обсязі, у якому вони здійснювалися у зоні проведення меліоративних робіт, не проводяться, матеріали що пропонуються набирають особливої актуальності.

Отже, мета цієї публікації — введення до наукового обігу групи курганів, що є частиною того «курганного ланцюга», що перетинає наддніпрянський степ з півночі на південь.

Курганна група біля с. Качкарівка складалася з 16 насипів, що були витягнуті ланцюжком уздовж берега в напрямку схід–захід (рис. 1). Найбільша кількість курганів припадає на східну частину групи. Саме тут був розташований великий шестиметровий курган з триангуляційною вишкою на верхівці. У зону зрошення потрапили три кургани східної частини групи (рис. 1). Під насипами цих курганів досліджено 21 ямне поховання, чотири інгульських, одне східнокатакомбне та одне скіфське.

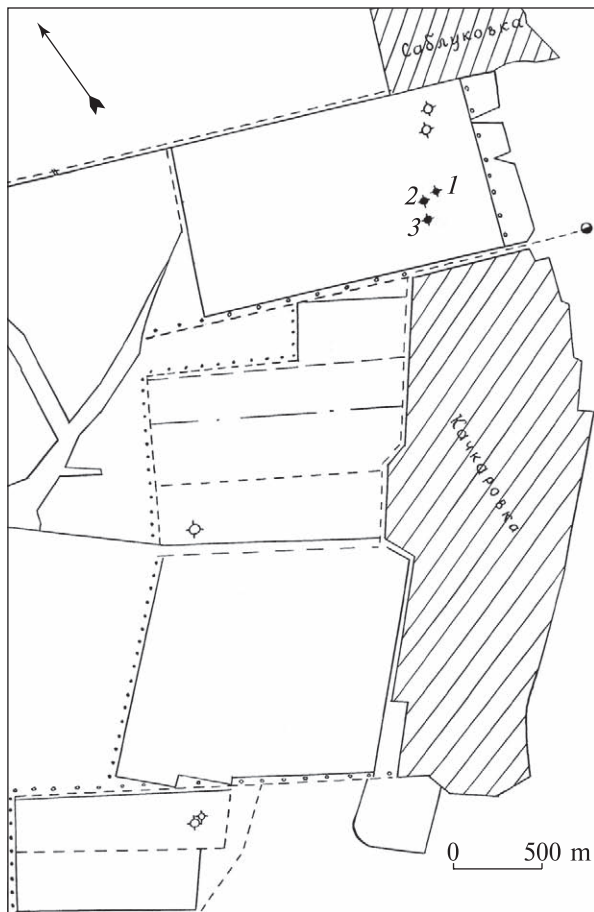

Рис. 1. Схема розташування курганів біля села Качакарівка Бериславського району Херсонської області

Fig. 1. Diagram of the location of mounds near Kachakarovka village, Beryslav district, Kherson Region

Курган 1. Насип був розораний. Висота його сягає 1,5 м, діаметр 32 м. У кургані відкрито 14 поховань, з них 10 пізньоямних, одне східно-катакомбне і два інгульських (рис. 2: 1).

Поховання 1 (пізньоямне) (рис. 1; 2) було відкрито в північно-західному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $2,4 \times 1,9$ м була орієнтована за довжиною зі сходу на захід. На глибині 1,6 м яма звужувалася через виступ до 0,6 м завширшки. Нижче виступу яма мала розміри $1,2 \times 0,7$ м. Дно ями розміщувалося на глибині 2,2 м¹, на 0,6 м нижче виступу.

Скелет дитини лежав на правому боці головою на захід. Ліва рука зігнута в лікті кистями до грудей. Ноги зігнуті під гострим кутом до тулуба. За черепом похованого в північно-західному куті ями стояв ліпний горщик. Поруч з ним лежало копитце вівці (рис. 2; 4). Біля колін похованого лежав овальний шматок червоної вохри.

¹ Тут і далі глибини поховальних споруд наводяться від центрального репера встановленого на верхівці кургану.

Ліпний горщик з коротким, злегка відігнутим назовні вінчиком, яйцеподібним тулубом на маленькому пласкуватому дні. На плічках горщика розташовувався шнуровий орнамент — трикутники, які звисають вершинами вниз. На одній зі сторін посудини є три кола з відбитків шнура. Розміри: висота 12 см; висота придонної частини 9,5 см; діаметр вінець 10,5 см; діаметр тулуба 13 см; діаметр дна 5 см (рис. 2: 2, 3).

Поховання 2 (пізньоямне) (рис. 3: 1) Було впущене в центральну частину кургану. Прямокутна в плані яма $2,3 \times 2,2$ м із заокругленими кутами була орієнтована за довжиною з півночі на південь. На глибині 1,7 м яма звужувалася виступом шириною до 0,8 м. Нижче уступу розміри ями $0,9 \times 0,7$ м. Дно її розміщувалося на глибині 2,3 м на 0,6 м нижче уступу.

Скелет дитини лежав на спині головою на північ з підігнутими вгору колінами. За черепом виявлено розвал ліпного горщика і округла грудка червоної вохри (рис. 3: 1).

Фрагмент ліпного плоскодонного горщика. Поверхня заглажена розчосами штампа (рис. 3: 1).

Поховання 3 (пізньоямне) (рис. 3: 2). Було виявлено в північно-західному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $2,4 \times 2,1$ м була орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. На глибині 1,9 м яма звужувалася виступом до 0,7 м завширшки. Нижче виступу розміри ями $1,3 \times 0,65$ м. До долівки яма розширювалася по стінках на 5 см. Дно її знаходилося на глибині 2,9 м на 1,0 м нижче виступу.

Кістяк підлітка лежав на спині головою на південний захід з підігнутими ногами, що впали ліворуч. Злегка зігнуті руки були витягнуті уздовж тіла. Біля кисті лівої руки знаходилася кругла грудка червоної вохри, всередині якої лежав кременевий відщеп. Кістки скелета були посипані червоною вохрою.

Кременевий відщеп мав підтрапецієподібну форму розмірами $2,1 \times 1,3 \times 0,4$ см (рис. 2: 5).

Поховання 4 (пізньоямне) (рис. 4: 1) було розміщено у центрі кургану. Материковий викид оточував могилу з трьох боків з проходом в західній частині. Прямокутна в плані могильна яма $2,0 \times 1,1$ м була орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Кути ями чітко окреслені жолобами. До дна яма розширювалася на 5 см. Дно зафіксоване на глибині 1,5 м від давнього горизонту.

Похований лежав на спині головою на північний захід з підігнутими ногами, що впали ліворуч. Руки були витягнуті уздовж тіла. Кіст-

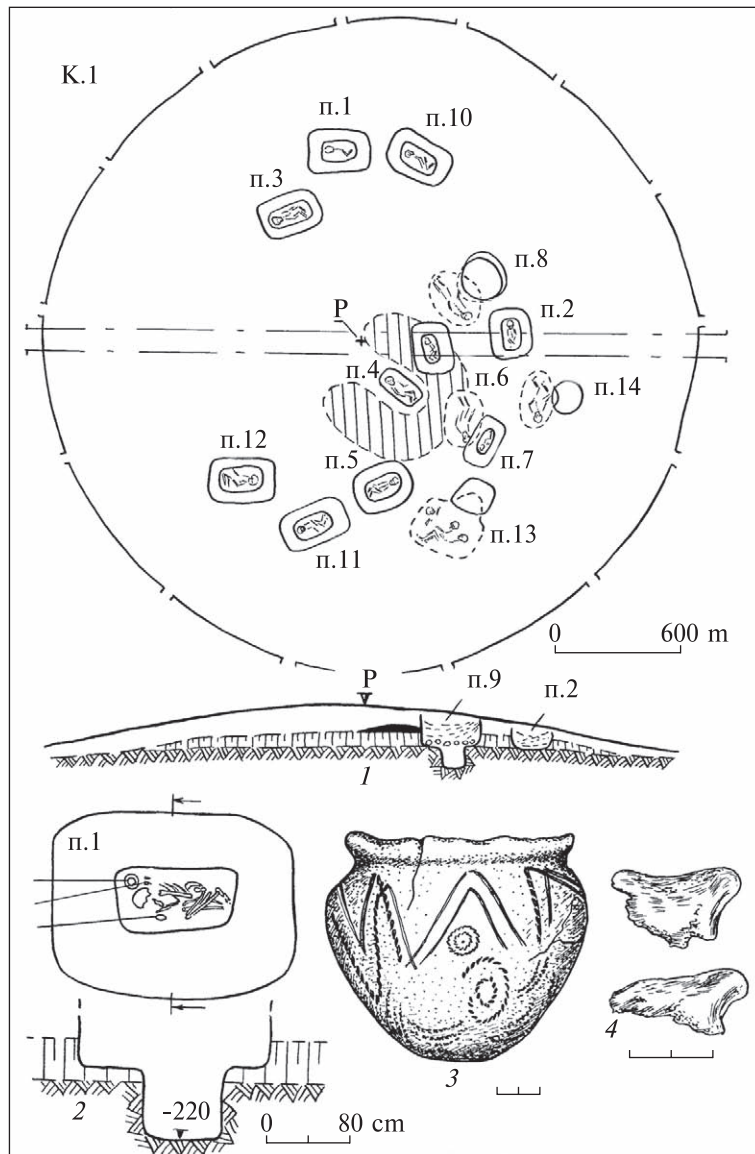

Рис. 2. Загальний план кургану 1 та матеріали поховання 1

Fig. 2. General plan of the mound No. 1 and materials of burial No. 1

ки скелета і дно ями були рясно посипані червоною вохрою.

Поховання 5 (пізньояме) (рис. 3: 3) було виявлено в південному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $3,2 \times 2,4$ м була орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. На глибині 1,7 м яма звужувалася виступом до 0,8 м завширшки. Нижче виступу розміри ями $1,6 \times 0,76$ м. До дна стінки ями трохи розширені. Дно її розміщувалося на глибині 2,8 м та на 1,1 м нижче виступу.

Похований лежав у скорченому стані на правому боці головою на північний схід. Руки були протягнуті до колін. Ноги зібгані під прямим кутом до тулуба. Перед обличчям похованого стояв ліпний горщик, поруч з ним знаходилося намисто.

Ліпний горщик з високими прямими вінецьми, яйцеподібним тулубом на маленькому пласкому дні. Край вінець прикрашений косими відбитками шнура. Поверхня горщика вигладжена розчосами. Висота 10,5 см; висота придонної частини 7,5 см; діаметр вінець 9,0 см; діаметр тулуба 11 см; діаметр дн 3,8 см (рис. 3: 4).

Намисто складалося з 17 просвердлених іклів хижака і чотирьох циліндричних пронизок із концентричними нарізками. Пронизки знаходилися попарно на кінцях намиста (рис. 3: 6, 7).

Поховання 6 (інгульське) (рис. 4: 2) знаходилося в центральній частині кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера $2,4 \times 1,8$ м розміщувалося глибині 2,0 м.

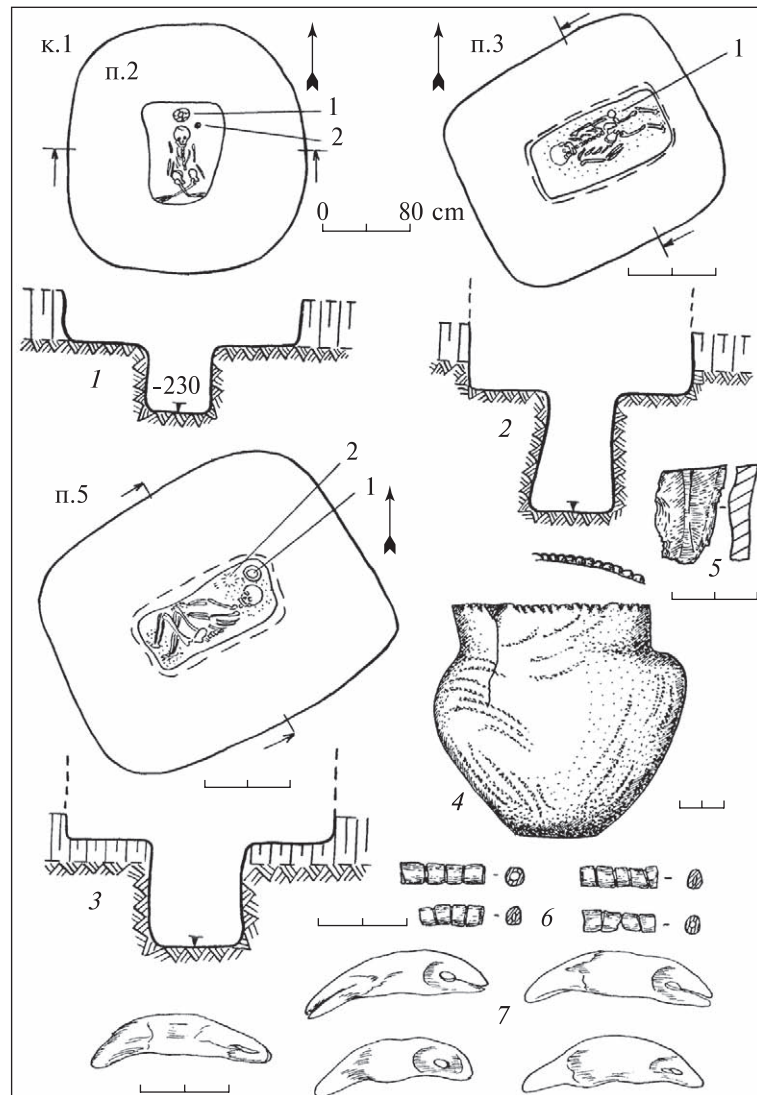

Рис. 3. Матеріали з поховань кургану 1 (поховання 2, 3, 5)

Fig. 3. Materials from the burial mound No.1 (burials Nos. 2, 3, 5)

Похований лежав випростано на правому боці головою на південь. Права рука була витягнута уздовж тіла, ліва — зігнута в лікті, лежала кистю на тазі. Ноги були ледь зігнуті. Перед обличчям похованого лежала кременева скребачка, за спиною стояв ліпний горщик.

Крем'яна скребачка на відщепі мала розміри $3,7 \times 2,7 \times 0,9$ см (рис. 4: 2).

Вузькогорлий ліпний горщик з прямими вінцями, яйцеподібним тулубом на невеликому дні. Тулуб посудини вкрито багаторядними фестонами, виконаними відбитками гребінки. Висота горщика 13,5 см; висота придонної частини 11 см; діаметр вінець 7,5 см; діаметр тулуба 10,7 см; діаметр дна 3,5 см (рис. 4: 4).

Поховання 7 (пізньоямне) (рис. 4: 2) було відкрите поруч із похованням 6 і частково пошкоджене його камерою. Прямокутна в плані яма $2,1 \times 1,6$ м була орієнтована за довжиною

з північного сходу на південний захід. На глибині 1,8 м яма звужувалася виступом до 0,5 м завширшки. Нижче виступу яма мала розміри $1,1 \times 0,65$ м. До дна яма розширювалася по стінках на 5 см. Дно ями розміщувалося на глибині 2,6 м на 0,8 м нижче виступу.

Скелет дитини лежав на спині головою на південний захід з підігнутими в колінах ногами, що впали праворуч. Руки були витягнуті уздовж тіла. Кістяк і дно ями були рясно посипані червоною вохрою.

Поховання 8 (інгульське) (рис. 4: 5) виявлено в центральній частині кургану. Округла в плані шахта мала діаметр 1,7 м. Дно шахти розміщувалося на глибині 2,4 м. Овальний у плані вхід до камери $1,0 \times 0,6$ м було зроблено в південно-західній стінці шахти. Овальна в плані камера $2,4 \times 1,8$ м виведена до центру кургану. Орієнтована з північного заходу на півден-

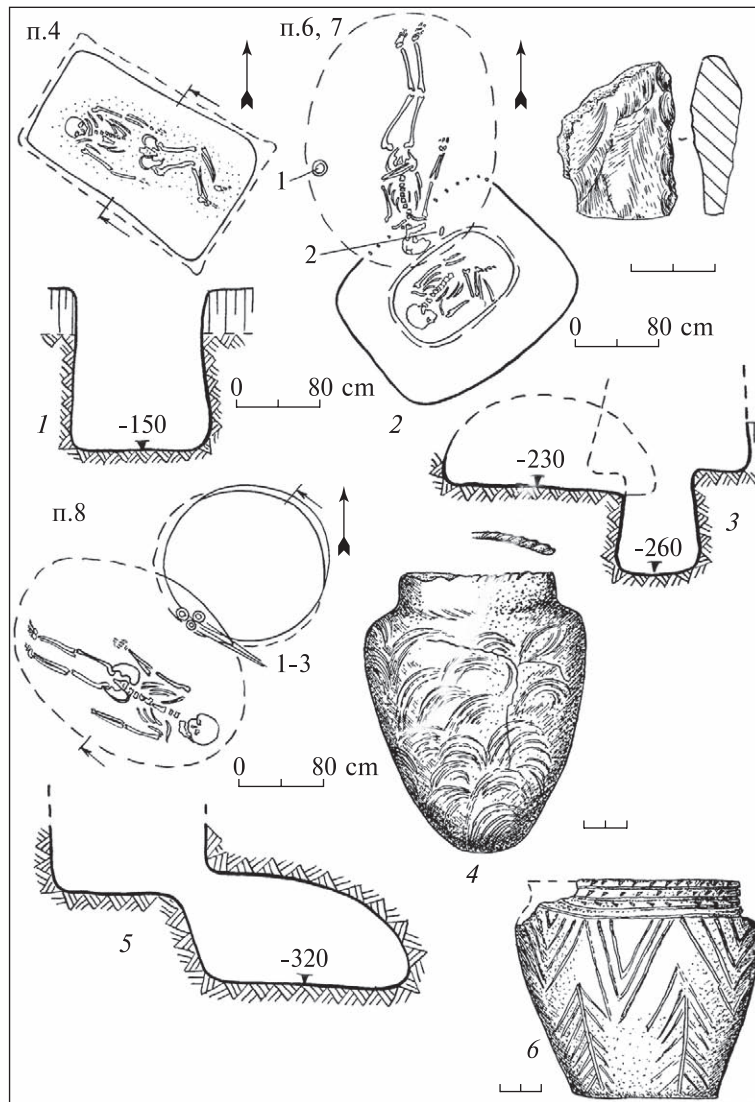

Рис. 4. Матеріали з поховань кургану 1 (поховання 4, 6, 7, 8)

Fig. 4. Materials from the burial mound No. 1 (burials Nos. 4, 6, 7, 8)

ний схід. Висота склепіння 1,0 м. Дно камери розміщувалося на глибині 3,2 м, на 0,8 м нижче дна шахти.

Похований лежав витягнуто на спині головою на південний схід. Перед входом до камери стояли три ліпних горщика.

Ліпний горщик з невисокими прямими вінцями, округлим тулубом на плоскому дні. Край вінець розчленований косими насічками. Вінця оперізують чотири жолобка, простір між якими заповнено косими насічками з відбитками кінця палички. Тулуб горщика густо оздоблений врізаним «паркетним» орнаментом. Висота горщика 10,7 см; висота придонної частини 7,5 см; діаметр вінець 12,3 см; діаметр дна 6,5 см (рис. 4: 6).

Широкогорлий горщик з короткими прямими вінцями, округлим тулубом на плоскому дні. Вінця оперізують три жолобка, простір

між якими заповнений короткими насічками. Верхня частина посудини орнаментована врізаними трикутними композиціями. Висота горщика 12,5 см; висота придонної частини 9,5 см; діаметр тулуба 15,5 см; діаметр дна 8,5 см (рис. 5: 2).

Широкогорлий горщик з короткими прямими вінцями, округлим тулубом на плоскому дні з невеликою закраїною. Верхня частина посудини орнаментована врізаними оперізуючими лініями. Висота його 15,8 см; висота придонної частини 12,2 см; діаметр вінець 16,3 см; діаметр тулуба 21,3 см; діаметр дна 10,7 см (рис. 5: 1).

Поховання 9 (пізньоямне) (рис. 5: 3) виявлено у центральній частині кургану. Прямокутна в плані яма орієнтована за довжиною з півночі на південь з невеликим відхиленням до заходу. На глибині 1,6 м у засипці півден-

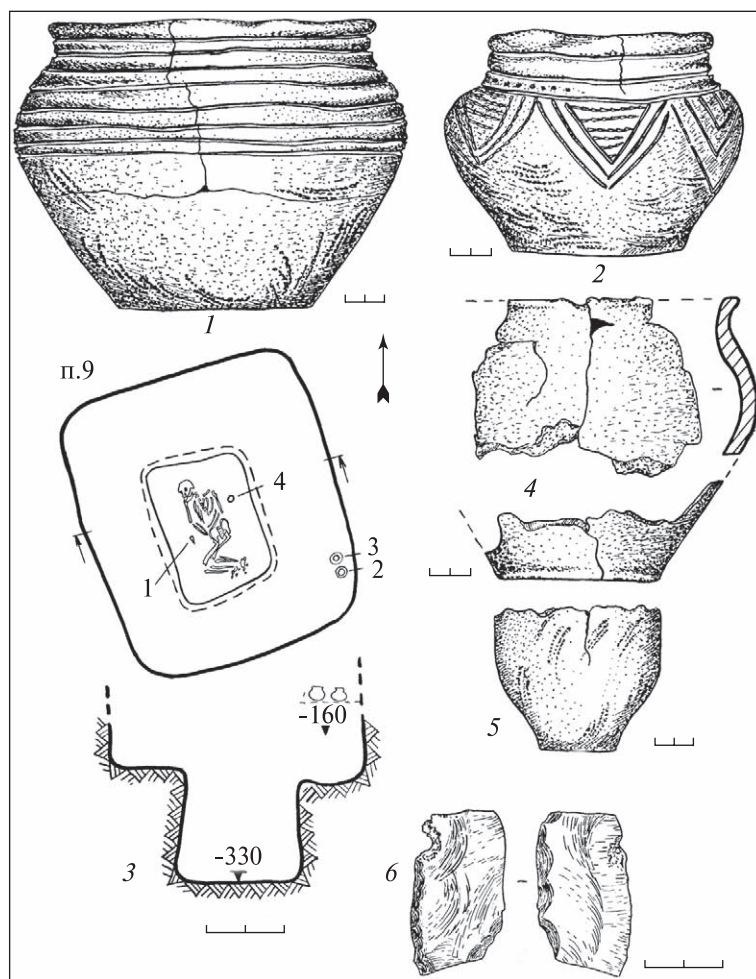

Рис. 5. Матеріали з поховань кургану 1 (поховання 8, 9)

Fig. 5. Materials from the burial mound No. 1 (burials Nos. 8, 9)

ного кута ями було виявлено дві ліпні посудини. На глибині 2,2 м яма звужувалася уступом шириною до 0,8 м. Нижче виступа вона мала розміри $1,4 \times 1,0$ м. Яма розширювалася до дна на 10 см під стінками. Дно ями розміщувалося на глибині 3,3 м, на 1,1 м нижче виступу.

Похований лежав зібгано на правому боці головою на північ–північний захід. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва зігнута в лікті під прямим кутом до тулуба. Ноги були зігнуті під прямим кутом до тулуба. Біля колін лежав крем'яний відщеп.

Розвал невеликого горщика з короткими прямими потовщеними вінцями, опуклим тулубом на плоскому дні. На тулубі сліди глибоких розчосів (рис. 5: 4).

Невелика яйцеподібна посудина на сплюсненому дні. Вінця обламані в давнину. Поверхня горщика покрита косими розчосами. Висота її 9 см; діаметр тулуба 10 см; діаметр дна 4 см (рис. 5: 5).

Крем'яний відщеп прямокутної форми. Розміри $3,9 \times 2,3 \times 0,7$ см (рис. 5, 6).

Поховання 10 (пізньюомне) (рис. 6: 1) розміщувалося в північному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $2,4 \times 1,1$ м була орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. На глибині 2,4 м яма звужувалася уступом шириною до 0,7 м. Нижче виступу розміри ями склали $1,3 \times 0,7$ м. До дна вона розширювалася по стінках на 10 см. Дно ями розміщувалося на глибині 3,1 м на 0,7 м нижче виступу.

Похований лежав скорчено на правому боці головою на північний-захід. Права рука була витягнута вздовж тіла, ліва — злегка зігнута і затиснута між ніг похованого. Ноги були зібгані під гострим кутом до тіла. За черепом стояв ліпний горщик. Ступні ніг похованого були посипані червоною вохрою.

Придонна частина ліпного горщика мала яйцеподібну форму (рис. 6: 2).

Поховання 11 (пізньюомне) (рис. 6: 3) виявлено в південному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $1,9 \times 1,6$ м була орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. На глибині 2,3 м яма звужувалася уступом

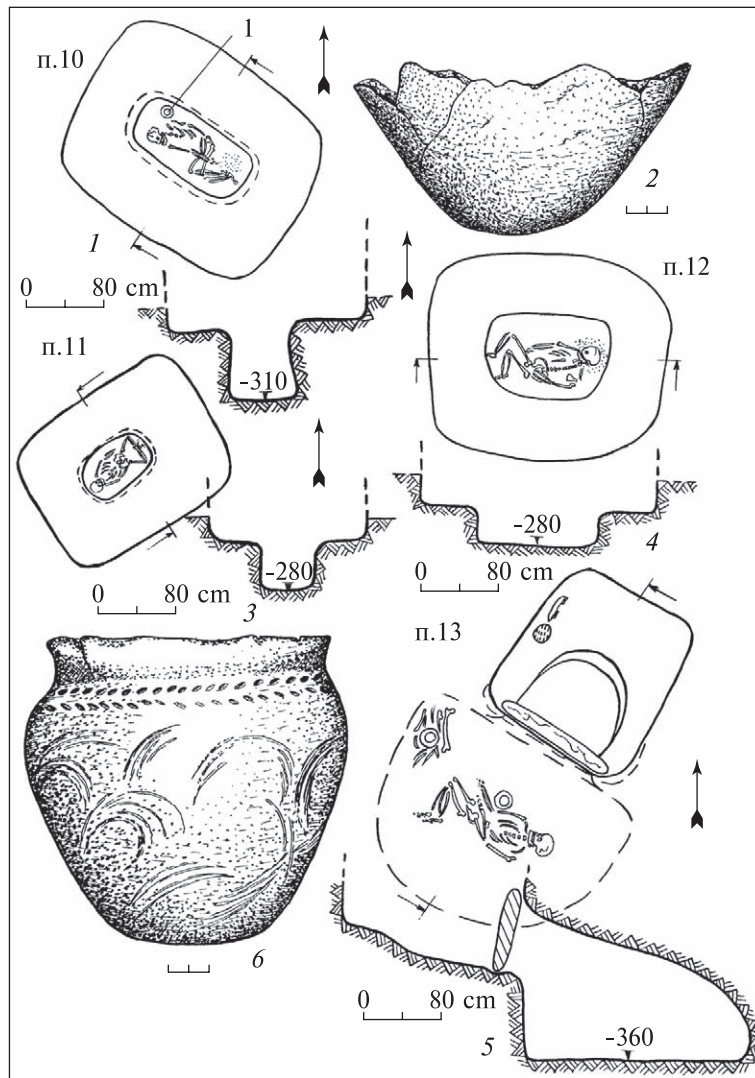

Рис. 6. Матеріали з поховань кургану 1 (поховання 10, 11, 12, 13)

Fig. 6. Materials from the burial mound No. 1 (burials Nos. 10, 11, 12, 13)

шириною до 0,6 м. Нижче виступу розміри ями склали $0,8 \times 0,6$ м. Дно ями розмішувалося на глибині 2,8 м на 0,5 м нижче виступу.

Скелет дитини лежав на спині головою на південний захід. Руки були витягнуті вздовж тіла, підігнуті вгору колінами ноги розпалися «ромбом».

Поховання 12 (пізньоямне) (рис. 6: 4) відкрито в південно-західному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $2,4 \times 2,3$ м була орієнтована за довжиною зі сходу на захід. На глибині 2,4 м яма звужувалася уступом шириною до 0,7 м. Нижче уступу розміри ями склали $1,3 \times 1,0$ м. Дно її знаходилося на глибині 2,8 м на 0,4 м нижче уступу.

Похований лежав скорчено на правому боці головою на схід. Права рука була витягнута уздовж тіла, ліва — злегка зігнута в лікті, лежала кістю на тазі. Ноги були зігнуті під прямим

кутом до тулуба. Череп був похований пофарбований вохрою.

Поховання 13 (східнокатакомбне) (рис. 6: 5) було відкрито в східному секторі кургану. Трапецієподібна в плані шахта $1,8 \times 1,3$ м була орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід, розширювалася на південний захід у напрямку входу до камери. Дно її розмішувалося на глибині 2,4 м. У північно-західному куті ями знаходилося невелике вогнище, поруч з яким було виявлено нижню щелепу вівці. Перед входом до камери зафіксовано прямокутне заглиблення розмірами $1,1 \times 1,1$ м, дно якого похило переходило у невеликий дромос. Вхід до камери був виритий в південно-західній стінці шахти. Він був прямокутної форми $1,1 \times 0,6$ м, закритий вапняковою плитою. Нижня частина плити була вставлена в канавку 0,1 м завглибшки.

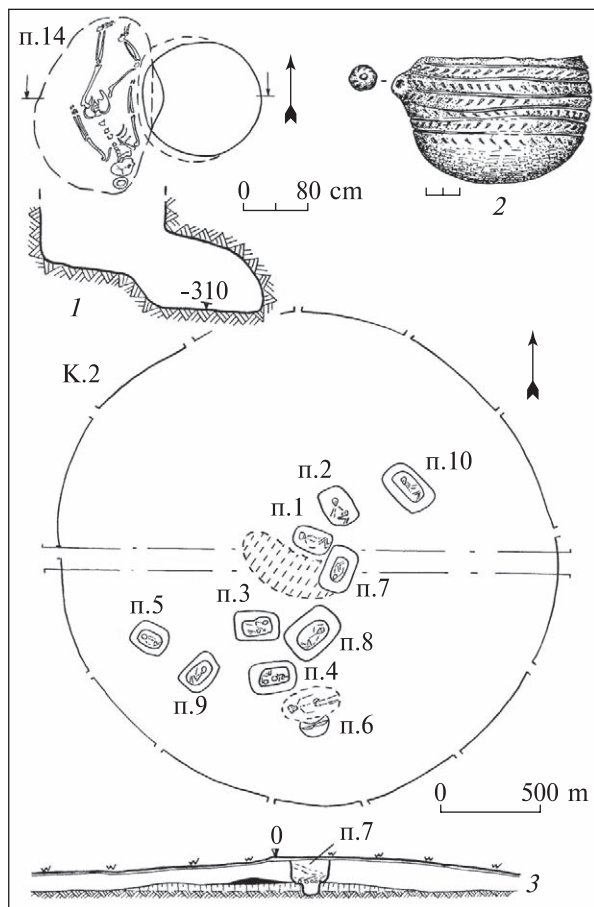

Рис. 7. Загальний план кургану 2 та матеріали з поховань кургану 1 (поховання 14)

Fig. 7. General plan of the burial mound No. 2 and materials from burial of the mound No. 1 (burial No. 14)

Трапецієподібна в плані камера $2,6 \times 2,1$ м, орієнтована за довжиною з північного заходу на південний схід, була виведена на південь від центру кургану. Висота склепіння 1,4 м. Дно камери розміщувалося на глибині 3,6 м на 0,8 м нижче дна дромосу. В камеру було зроблено підзахоронення. При цьому кістки першого похованого було складено в північно-західному кутку камери. Другий похований лежав у центрі камери зібгано на правому боці, обличчям до входу, головою на схід. Руки були злегка зігнуті в ліктях. Ноги зігнуті під тупим кутом до тулуба. Перед кістяком стояла ліпна посудина.

Ліпний широкогорлий горщик з високими, з ледь відігнутими назовні вінцями, конічним тулубом на пласкому дні. На плічках розміщався орнамент із косих подвійних відбитків, котрі утворюють «ялинку». Висота 16,5 см; висота придонної частини 13,2 см; діаметр вінець 13,4 см; діаметр тулуба 16,2 см; діаметр дна 7,8 см (рис. 6: 6).

Поховання 14 (інгульське) (рис. 7: 1) виявлено в східному секторі кургану. Округла в плані

шахта мала діаметр 1,5 м. Дно її розміщувалося на глибині 2,5 м. Воно поволі знижувалося на захід у напрямку входу до камери. Вхідний отвір овальної форми $0,8 \times 0,6$ м був розташований у західній стінці ями. Овальна в плані камера $2,1 \times 1,4$ м, орієнтована по довжині з півночі на південь, була виведена до центру кургану. Висота склепіння 1,0 м. Дно камери розміщувалося на глибині 3,1 м на 0,5 м нижче дна шахти.

Похований лежав на спині з розворотом на правий бік головою на південь. Руки витягнуті вздовж тіла. Ліва нога витягнута, права злегка зігнута в коліні. За головою похованого стояв ліпна чаша.

Невелика напівсферична чаша. Під краєм вінець був зроблений наскрізний циліндричний виступ. Тулуб чаші густо оздоблений врізаним жолобчастим орнаментом, що створює три зони малюнка. Висота 8,0 см; діаметр вінець 10 см; діаметр тулуба 11,1 см; діаметр дна 4 см (рис. 7: 2).

Курган 2 (рис. 7: 3). Насип кургану розораний. Висота його 1,5 м, діаметр близько 30 м. У кургані було виявлено 10 поховань, з них дев'ять пізньоямних і одне інгульське.

Поховання 1 (пізньоямне, основне) (рис. 8: 1) знайдено в центрі кургану. Материковий викид лежав напівдугою вздовж південно-західної стіни могили. Прямокутна в плані яма $1,9 \times 1,1$ м була орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Кути виділені жолобками. До дна яма розширювалася по стінках на 5 см. Дно розміщувалося на глибині 1,4 м від давнього горизонту.

Кістяк дорослої людини лежав на спині головою на північний захід. Руки витягнуті вздовж тіла, зігнуті в колінах ноги впали вправо. Кістки скелета і дно ями були посипані червоною вохрою.

Поховання 2 (пізньоямне) (рис. 8: 9) було виявлене в центральній частині кургану. Прямокутна в плані яма $2,5 \times 2,3$ м була орієнтована по довжині з південного сходу на північний захід. На глибині 1,4 м яма звужувалася уступом шириною до 0,8 м. Нижче уступу яма мала розміри $1,5 \times 0,9 \times 0,7$ м. Яма звужувалася на північний захід. Дно її знаходилося на глибині 2,7 на 1,3 м нижче уступу.

Похований лежав зібгано на лівому боці головою на північний захід. Руки були витягнуті вздовж тіла. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. Біля тазових кісток лежав кам'яний розтиральник, біля колін — шматок червоної вохри.

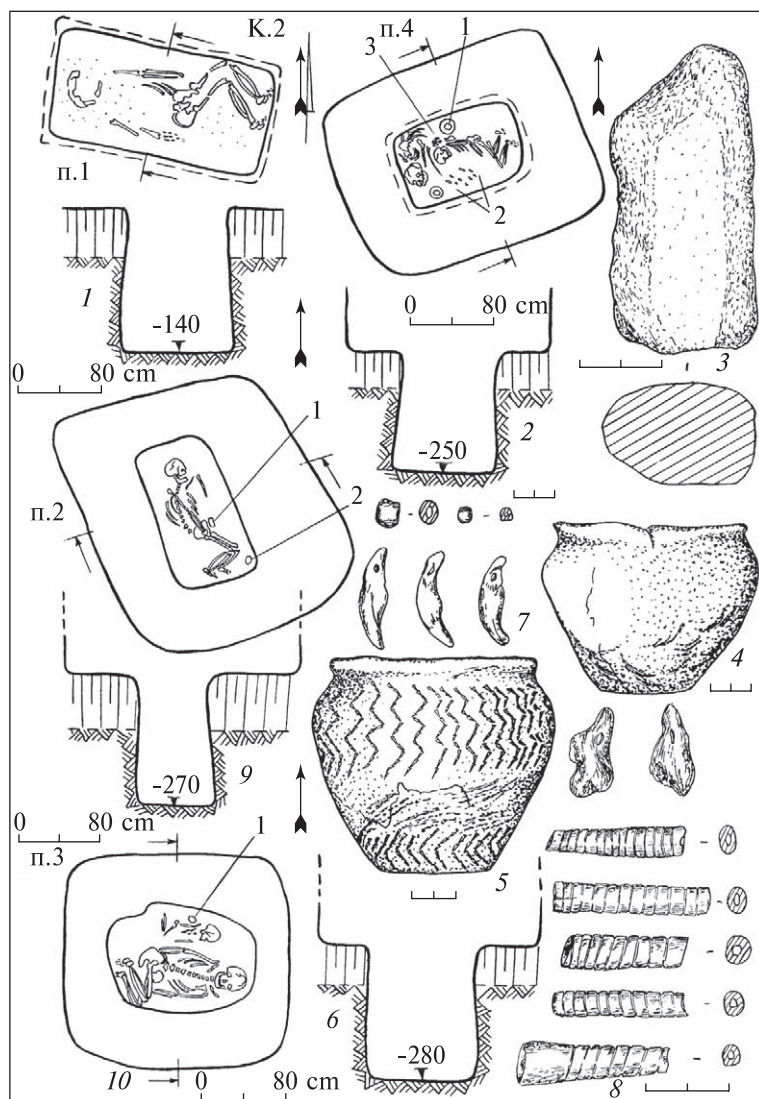

Рис. 8. Матеріали з поховань кургану 2 (поховання 1, 2, 3, 4)

Fig. 8. Materials from burials of the mound No. 2 (burials Nos. 1, 2, 3, 4)

Кам'яний розтиральник мав підпрямокутну форму та був овальний у перетині. Розміри знаряддя $14,7 \times 7,7 \times 6$ см (рис. 8: 3).

Поховання 3 (пізньоямне) (рис. 8: 10) відкрито в південно-західному секторі центральної частини кургану. Прямокутна в плані яма $2,1 \times 2,0$ м була орієнтована за довжиною зі сходу на захід. На глибині 1,4 м яма звужувалася уступом шириною до 0,6 м. Нижче уступу яма мала неправильну прямокутну форму $1,1 \times 0,8 \times 1,0 \times 0,8$ м. Дно її розміщувалося на глибині 2,8 м на 1,3 м нижче уступу.

Поховання парне. Похований лежав у центральній частині ями на спині головою на схід. Руки були витягнуті уздовж тіла, підігнуті в колінах ноги впали вправо. Праворуч від дорослого лежав скелет дитини, покладений збігано на лівому боці головою на схід. Ліва рука була

витягнута вздовж тіла, права — зігнута в лікті під тупим кутом. Біля ліктя лівої руки лежав шматок червоної вохри.

Поховання 4 (пізньоямне) (рис. 8: 2) виявлено в південному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $2,4 \times 2,0$ м була орієнтована за довжиною зі сходу—північного сходу на захід—південний захід. На глибині 1,4 м яма звужувалася уступом шириною до 0,6 м. Нижче уступу розміри ями становили $1,3 \times 0,8$ м. До дна вона розширювалася на 5—10 см. Дно ями розміщувалося на глибині 2,5 м на 1,1 м нижче уступу.

Поховання парне. У центрі ями виявлено скелет підлітка, який лежав скорчено на правому боці головою на захід—південний захід. Права рука була витягнута уздовж тіла, ліва — зігнута в лікті під тупим кутом. Ноги були зігнуті під прямим кутом до тіла. Перед грудь-

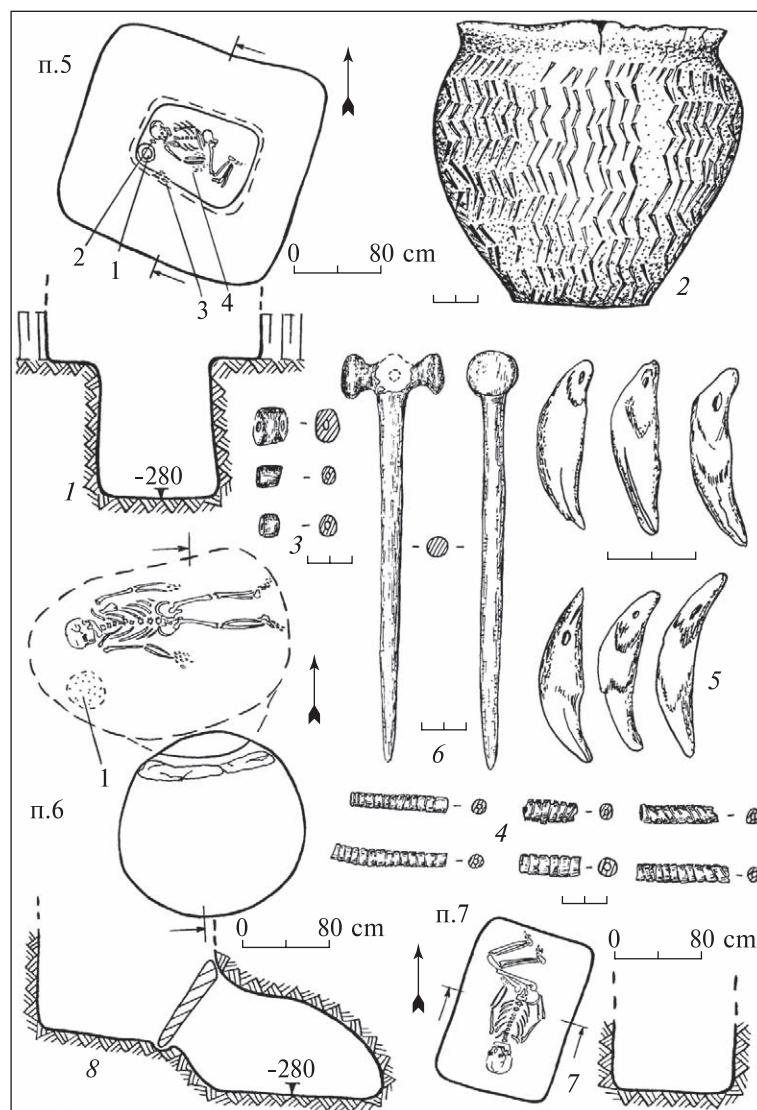

Рис. 9. Матеріали з поховань кургану 2 (поховання 5, 6, 7)

Fig. 9. Materials from burials of the mound No. 2 (burials Nos. 5, 6, 7)

ми лежало намисто. За головою було знайдено трубчасті кістки тварини і посуд.

Кістяк дорослої людини лежав вздовж західної стіни ями у вигляді «пакета» головою на схід, очевидно, він був зв'язаний. Ноги і руки притягнуті до тіла. Перед обличчям похованого стояв ліпний горщик.

Намисто складалося із 40 циліндричних пронизок із оперізувальним візаним орнаментом; шість бочечкоподібних? пронизок і 12 просвердлених іклів хижака (рис. 8: 7).

Трубчасті кістки великого птаха мала обрізані кінці (рис. 13: 2).

Виявлений ліпний горщик з коротким прямим вінчиком, округлими, високими плічками, конічним тулубом на плоскому дні мав поверхню прикрашену косими відбитками зубчастого штампу, т. зв. «ялинкою». Висота 11,2 см; висота придонної частини 8,5 см; ді-

метр вінець 10 см; діаметр тулуба 13 см; діаметр дна 6 см (рис. 8, 5).

Невеликий широкогорлий горщик з коротким прямим вінчиком, яйцеподібним тулубом і плоским дном. Висота його 9,3 см; висота придонної частини 7,6 см; діаметр вінець 8,7 см; діаметр дна 4 см (рис. 8: 4).

Поховання 5 (пізньоямне) (рис. 9: 1) виявлено в південно-західному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $2,4 \times 2,3$ м була орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. На глибині 1,5 м яма звужувалася уступом шириною до 0,5 м. Нижче уступу її розміри становили $1,2 \times 0,9$ м. До дна яма розширювалася по стінках на 5–10 см. Дно її розширювалося на глибині 2,8 м нижче уступу.

Скелет підлітка лежав зібгано на правому боці головою на північний захід. Ледь зігнуті в ліктях руки були складені кистями на животі. Ноги

були підігнуті під прямим кутом до тулуба. Перед обличчям похованого стояв ліпний горщик. Поруч з ним лежав набір трубчастих кісток тварин. На променевих кістках лежало намисто.

Широкогорлий ліпний горщик із короткими прямими вінцями, слабо вираженими плічками і яйцеподібним тулубом на маленькому пласкому дні. Тулуб горщика вкритий косими відбитками зубчастого штамп, т. зв. «ялинкою». Висота 14 см; висота придонної частини 11,5 см; діаметр вінець 13 см; діаметр тулуба 15,5 см; діаметр дна 6,5 см (рис. 9: 2).

Шість трубчастих кісток великого птаха мали обрізані кінці. Поверхня підлощена. Ймовірно, флейта Пана (рис. 13:1).

До складу намиста входили 54 циліндричних пронизки з концентричною нарізкою, 10 просвердлених іклів хижака, 13 бочечкоподібних пронизок. У центральній частині намиста лежала рогова молоточкоподібна шпилька з котушечкоподібною голівкою і циліндричним стрижнем. У центрі голівки пророблено наскрізний отвір. Довжина шпильки 15,5 см; ширина голівки 3,5 см, діаметр стрижня 0,8 см (рис. 9: 3,6).

Поховання 6 (інгульське) (рис. 9: 8) було відкрито в південному секторі кургану. Округла в плані шахта мала діаметр 1,6 м. Дно її розміщувалося на глибині 2,2 м. Дно шахти мало невеличкий нахил на північ до входу в камеру. Перед входом було вирито канавку 0,15 м завширшки і 0,15 м завглибшки — для заслону. У канавку були поставлені дві вапнякові плити, що закривали вхід до камери. Вхідний отвір мав овальну форму 0,9 × 0,6 м. У заповненні ями було знайдено фрагменти ліпного горщика. Овальна в плані камера 2,6 × 1,7 м, орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід, була виведена до центру кургану. Висота склепіння 0,9 м. Дно камери розміщувалося на глибині 2,8 м на 0,5 м нижче дна шахти.

Похований лежав витягнуто на спині головою на південний захід. Праворуч від черепа було знайдено велике скупчення вохри.

Поховання 7 (пізньоямне) (рис. 9: 7) опущено в центральну частину кургану. Прямокутна в плані яма на глибині 1,5 м звужувалася уступом до розмірів 1,7 × 1,0 м. Дно її знаходилося на глибині 2,2 м на 0,7 м нижче уступу. Похований лежав скорчено на лівому боці головою на південний захід. Ліва рука була витягнута вздовж тіла, права — зігнута в лікті під тупим кутом. Ноги були зігнуті під прямим кутом до тіла.

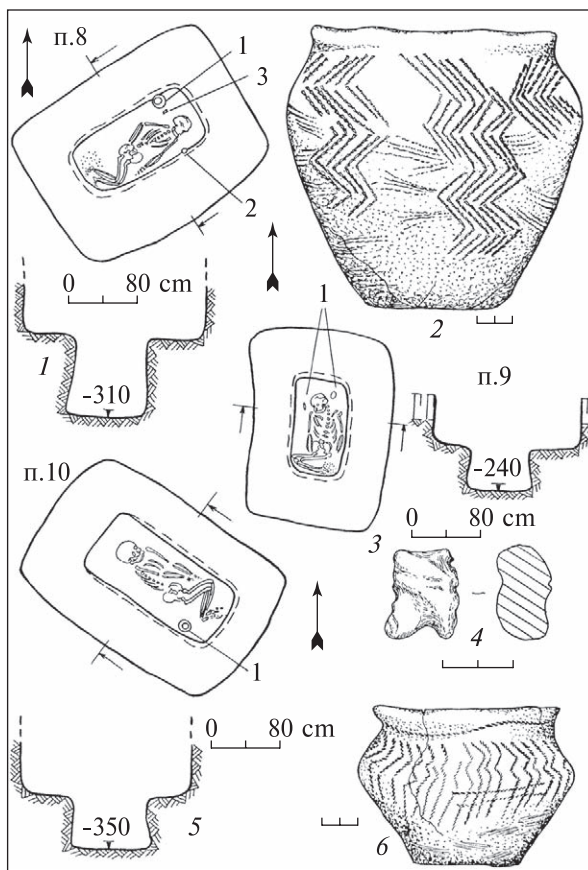

Рис. 10. Матеріали з поховань кургану 2 (поховання 8, 9, 10)

Fig. 10. Materials from burials of the mound No. 2 (burials Nos. 8, 9, 10)

Поховання 8 (пізньоямне) (рис. 10: 1) виявлено в центральній частині кургану. Прямокутна в плані могильна яма 2,4 × 2,2 м орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. На глибині 2,2 м яма звужувалася уступом шириною до 0,6 м. Нижче уступу її розміри становили 1,5 × 0,9 м. До дна яма розширювалася по стінках на 10 см. Дно ями розміщувалося на глибині 3,1 м на 0,9 м нижче уступу.

Похований лежав зігнано на лівому боці, головою на північний схід. Руки були злегка зігнуті в ліктях. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. За спиною похованого стояв ліпний горщик. Поруч лежав астрагал (рис. 10: 4). Перед обличчям похованого було знайдено овальний шматок червоної вохри. Ступні ніг похованого були рясно посипані червоною вохрою.

Широкогорлий ліпний горщик з коротким прямим вінчиком, слабо вираженими округлими плічками, конічним тулубом на пласкому дні. Від вінець до середини висоти тулуба поверхню горщика було вкрито трьома зонами відбитків зубчастого штамп, т. зв. «ялинкою». Висота 16,2 см; висота придонної части-

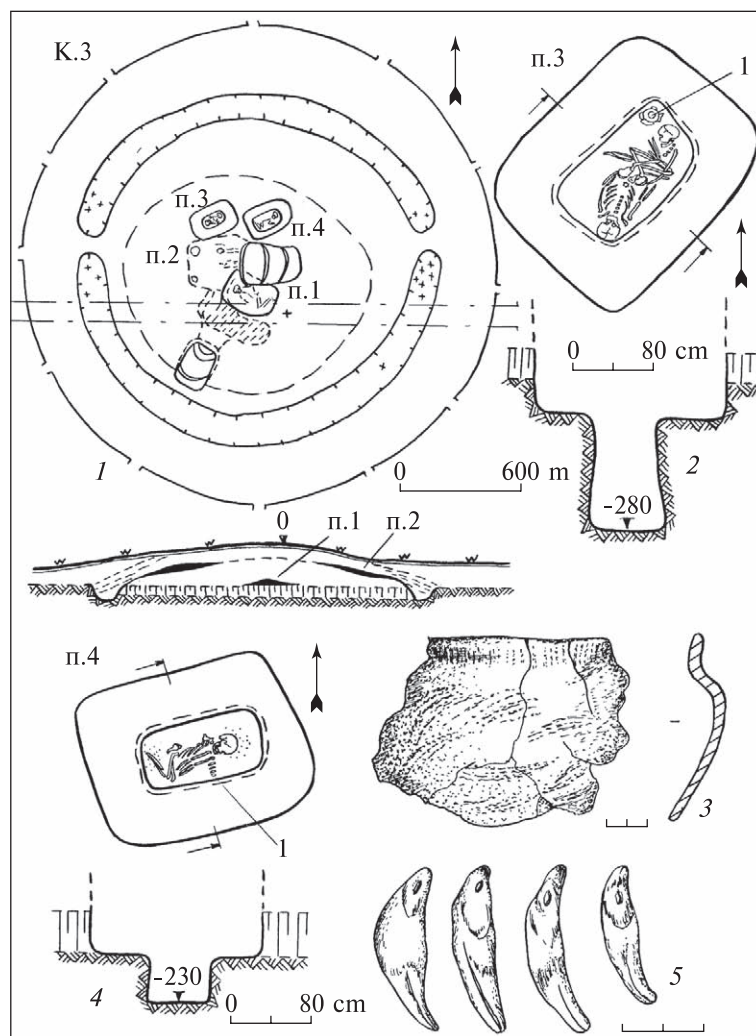

Рис. 11. Загальний план кургану 3 та матеріали з поховань 3, 4

Fig. 11. General plan of mound No. 3 and materials from burials Nos. 3, 4

ни 11,8 см; діаметр вінець 14,5 см; діаметр тулуба 16,5 см; діаметр дна 8 см (рис. 10: 2).

Поховання 9 (пізньоямне) (рис. 10: 3) знайдено в південно-західному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма $2,2 \times 1,7$ м була орієнтована за довжиною з півночі на південь. На глибині 1,9 м вона звужувалася уступом шириною до 0,5 м. Нижче уступу яма мала розміри $1,2 \times 0,7$ м. Вона розширювалася на дно по стінках на 5 см. Дно ями розміщувалося на глибині 2,4 м на 0,5 м нижче уступу.

Кістяк підлітка лежав на спині, з невеликим розворотом на правий бік, головою на північ. Руки були витягнуті уздовж тіла. Підігнуті в колінах ноги впали на правий бік. Праворуч і ліворуч від черепа лежали стулки річкових раковин. Ступні ніг були посипані червоною вохрою.

Поховання 10 (пізньоямне) (рис. 10: 5) виявлено в північно-східному секторі кургану. Прямокутна в плані яма $2,7 \times 2,0$ м була орієн-

тована за довжиною з південного сходу на північний захід. На глибині 2,9 м яма звужувалася уступом шириною до 0,6 м. До дна яма незначно розширювалася на 5 см. Дно її розміщувалося на глибині 3,5 м, на 0,6 м нижче уступу. На цьому рівні її розміри становили $1,6 \times 0,9$ м.

Похований лежав зібгано на лівому боці головою на північний захід. Руки були протягнуті до колін. Ноги похованого були зігнуті під прямим кутом до тулуба. Біля ступнім ніг стояв ліпний горщик.

Широкогорлий гострореберний горщик з коротким злегка відігнутим назовні вінчиком і конічним тулубом на сплюсненому дні. На горловині зроблено два відбитка шнурів. Від нижнього відбитка і до середини висоти тулуба горщика нанесено вертикальні зигзаги з відбитків шнура. Висота 8,5 см; висота придонної частини 7,5 см; діаметр вінець 11,2 см; діаметр тулуба 13,5 см; діаметр дна 5,7 см (рис. 10: 6).

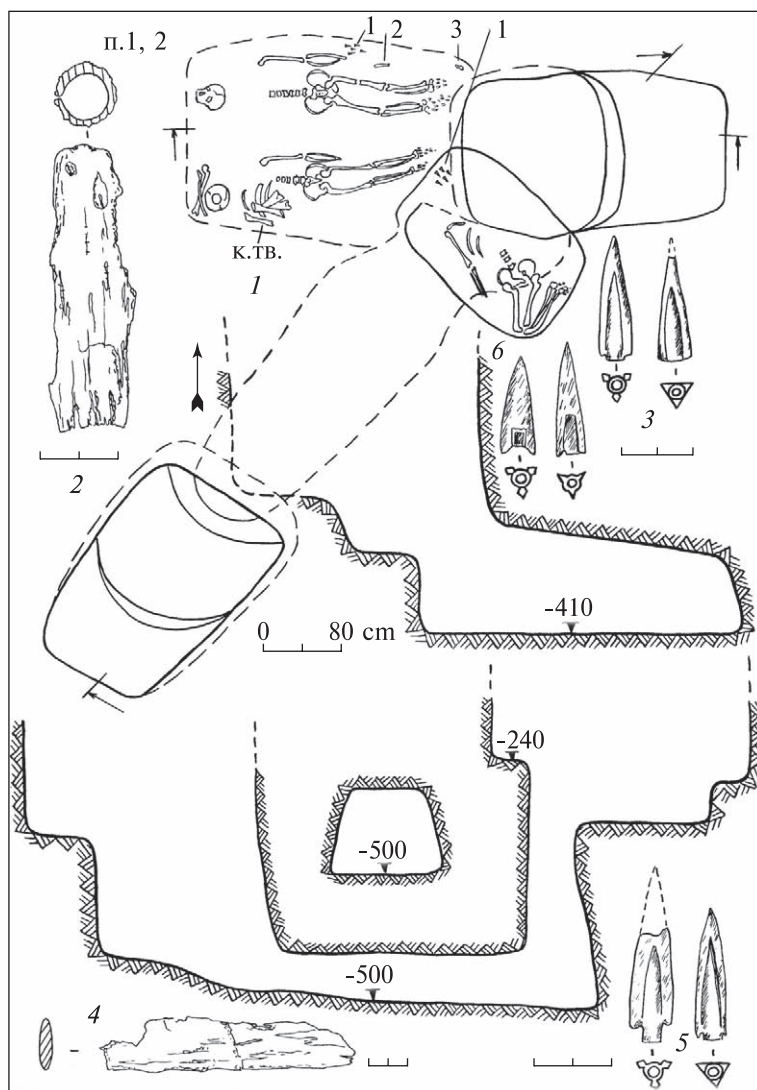

Рис. 12. Матеріали з поховань кургану 3 (поховання 1, 2)

Fig. 12. Materials from burials of the mound No. 3 (burials Nos. 1, 2)

Курган 3 (рис. 11: 1) мав розораний насип, висоту 1,3 м, діаметр 24 м. У ньому відкрито чотири поховання, з них три пізньоямних і одне скіфське, а також кільцевий рів скіфського часу. Діаметр рову 19 м, ширина кільця 1 становить 1,3 м, глибина 0,7 м. У перетині рів трапецієподібної форми. Він мав дві перемички — на сході і заході. Ширина перемичок 0,9 м. У заповненні рову поруч із перемичками виявлено скупчення кісток тварин і амфорний бій.

Поховання 1 (ямне, основне) (рис. 12: 1) знайдено у центрі кургану. Материковий викид лежав на давньому горизонті на південь від могили. Прямокутна в плані яма $1,6 \times 1,1$ м орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Сильно пошкоджена впускною скіфської могилою. Дно ями розміщувалося на глибині 1,1 м від давнього горизонту. Судячи зі збереженої частини кістяка, похований лежав

на спині головою на північний захід з підігнутими ногами, що впали праворуч.

Поховання 2 (скіфське) (рис 12: 1) було впущене у центр кургану та являло собою катакомбу з двома шахтами. Перша шахта прямокутної в плані форми $2,7 \times 1,6$ м орієнтована зі сходу на захід. Шахта спускалася на дно двома сходинками. Перша, 1,0 м завширшки, розміщувалася на глибині 2,4 м, друга, 0,8 м завширшки, — на глибині 3,2 м. Дно ями розміщувалося на глибині 4,1 м. Вхід до камери був в західній стінці ями.

У камері знайдено парне поховання, причому кістяк, що лежав біля південної стіни камери, був похований через деякий час після першого похованого, оскільки він лежав вище дна камери на 3,4 см.

Поховання пограбоване. Судячи із залишків, обидва похованих лежали на спині витяг-

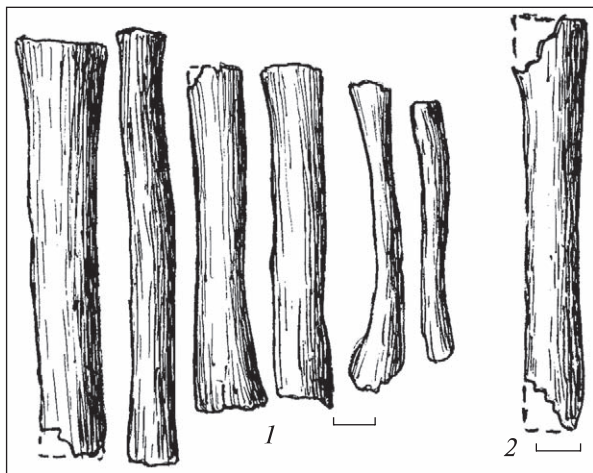

Рис. 13. Матеріали з поховань 4, 5 кургану 2

Fig. 13. Materials from burials Nos. 4, 5 of the mound No. 2

нуто головами на захід. У південно-західному куті камери покладено напутню їжу — кістки корови. У заповненні шахти знайдено вістря стріл, вток від списа і ніж.

Друга шахта розміщувалася на 3,8 м на північний захід від першої. Прямокутна в плані $2,4 \times 1,4$ м була орієнтована за довжиною з південного заходу на північний схід. На глибині 3,1 м вздовж південно-західної стіни було влаштовано сходинку шириною 0,7 м. Дно шахти зафіксоване на глибині 4,6 м. Шахта з'єднувалася з камерою дромосом довжиною 4,2 м. Висота дромоса 0,9 м, ширина 1,1—1,3 м. Дромос закінчувався трапезієподібним розширенням, яке пошкодило південно-західну частину шахти. На дні розширення було знайдено кілька вістер стріл. Дно дромоса на 0,9 м нижче дна камери.

Два бронзових трьохгранних вістря до стріл з довгим ложком підтрикутої форми. Один з них з прихованою, а другий — з виступаючою втулкою (рис. 12: 5, 6).

Уламок залізного втока списа циліндричної форми. Довжина фрагмента 12,5 см, діаметр 2 см (рис. 12: 2).

Фрагменти леза залізного однолезового ножа з горбатою спинкою (рис. 12: 4).

П'ять бронзових тригранних вістер стріл, з них три з прихованою втулкою і коротким п-подібним ложком і два — з виступаючою втулкою і трикутним ложком (рис. 12: 3).

Поховання 3 (пізньоямне) (рис. 11: 2) відкрито в центральній частині кургану. Прямокутна в плані яма $2,4 \times 2,0$ м була орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. На глибині 1,7 м яма звужувалася уступом шириною до 0,6 м. Нижче уступу яма мала розміри 1,50,9 м. До дна яма злегка розширювалася

по стінках на 5 см. Дно розміщувалося на глибині 2,8 м, на 1,1 м нижче уступу. Поховання парне. Кістяк підлітка лежав зібгано на правому боці головою на північний схід. Руки ледь зігнуті. Ноги були зігнуті під прямим кутом до тулуба. Перед обличчям похованого знайдено ліпний горщик (рис. 11: 3).

Кістяк підлітка був покладений на ноги дорослого похованого. Він лежав на спині головою на південь з підігнутими ногами, що впали праворуч.

Поховання 4 (пізньоямне) (рис. 11: 4) виявлено поруч з похованням 3. Прямокутна в плані яма $2,0 \times 1,6$ м була орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. На глибині 1,8 м яма звужувалася уступом шириною до 0,5 м. Нижче уступу яма мала розміри $1,0 \times 0,6$ м. До дна яма розширювалася по стінкам на 5 см. Дно ями знаходилося на глибині 2,3 м, на 0,5 м нижче уступу.

Скелет дитини лежав зібгано на лівому боці головою на північний схід. Руки протягнуті до колін. Ноги зігнуті під прямим кутом. Перед обличчям знаходилося намисто. Череп і ступні ніг посипані червоною вохрою.

Намисто складалося із 4 просвердлених іклів хижака (рис. 11: 5).

Стратиграфія кургану. Насип кургану був споруджений у два прийоми. Висота первинного насипу 0,8 м, діаметр 15 м. Його зведення було пов'язане з основним похованням 1. Другий насип споруджений над скіфським похованням 2, материковий викид з якого лежав на первинному насипі кургану. Тоді ж був виритий кільцевий рів.

Висновки

Загальна кількість поховань, досліджених у могильнику біля с. Качкарівка — 27. Крім одного скіфського, всі поховання належать до доби ранньої бронзи. Як і скрізь в інших місцях перші ямні поховання в курганах орієнтовані за лінією схід—захід. Пізніші поховання орієнтовані за колом. Форма поховальних споруд, положення небіжчиків були типовими для цього регіону (Яровой 1985; Шапошникова и др. 1986; Шапошникова 1987; Иванова 2013).

Привертає увагу відносно велика кількість у двох курганах дитячих та підліткових ямних поховань, які становлять 40 % від усіх. Річ у тому, що поховані належали до родин тогочасної верхівки суспільства (Пустовалов 2005, с. 76), адже рядове населення дітей у курганах не ховало. Тому така велика кількість дитячих

поховань може свідчити про існування певного соціального центру, який був розташований у цій місцевості. За працевитратами дитячі поховання належать до другого та третього рангу ямної знаті (Довженко, Рычков 1988).

За положенням небіжчика наявні три групи: на спині — дев'ять поховань, на правому боці — сім поховань, на лівому боці — шість. Один кістяк був розчленований та похований «пакетом». Привертає увагу велика кількість інвентарю в ямних похованнях. Проте, це пояснюється тим, що серед могил багато дітей. У ямній спільноті дитячі поховання частіше супроводжувалися інвентарем (Іванова 1998, с. 37—38). У двох похованнях трапилися «флейти Пана» — набори трубчастих кісток великих птахів без епіфізів. Цей музичний інструмент є типовим для ямних поховань (Ляшко 1994; Мешкерис 2001, с. 110—114).

Інгульські поховання представлені чотирма могилами. Серед них є одне з рідкісною позою небіжчика — на спині випростано з невеликим розворотом на правий бік. Як зазначала О. Г. Шапошникова (усне повідомлення), до 10 % інгульських поховань притаманні кістяки в положенні випростано на боці. Ще однією рідкісною рисою інгульських поховань могильника є наявність в одному з поховань ямного горщика (рис. 4: 4). Овальне дно, розчоти у вигляді фестонів, самі пропорції горщика яскраво характеризують його ямну належність. Цей факт ще раз свідчить про співіснування ямного та інгульського населення у Причорномор'ї. Значна кількість ямного посуду в інгульських похованнях виявлена І. Ф. Ковальновою в Оріль-Самарському межиріччі (Пустовалов 2005 с. 54).

Загалом поховання, описані вище, вносять нові риси в ямну та катакомбну проблемати-

ку півдня України. Вони яскраво свідчать про тривале співіснування ямного та катакомбного, зокрема інгульського населення. Це «глухий кут» ямно-катакомбного суспільства, де станово-кастових правил не так суворо дотримувалися, як в центрі цього суспільства. Вони дають нові дані про соціальне положення дітей, матеріальну культуру зазначених груп. Все це може суттєво доповнити наші знання про ямно-катакомбне суспільство.

- Довженко, Н. Д., Рычков, Н. А. 1988. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности. В: Шапошникова, О. Г. *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 27-40.
- Евдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М. 1995. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции за 1995 год. *Научный архив Института археологии НАН Украины ф. ек. 1995/24*.
- Иванова, С. В. 1998. Захоронения детей и проблема исследования социального статуса. *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Тез. Докл. VII Донской конференции*. Ростов-на-Дону, с. 37-38.
- Иванова, С. В. 2013. Історія населення Північно-Західного Причорномор'я наприкінці IV-III тис. до н. е. *Автореферат дис. ... док. іст. наук*. Київ.
- Ляшко, С. Н. 1994. Косторезное производство в эпоху бронзы. В: Черняков, И. Т. *Ремесло эпохи неолита-бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 152-166.
- Мешкерис, В. А. 2001. Находки древнейших инструментов в Краснодарском крае в свете современных проблем музыкальной археологии *Третья Кубанская археологическая конференция. Тез. Докл.* Краснодар-Анапа: ООО Крайбибколлектор, с. 110-114.
- Пустовалов, С. Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях.
- Шапошникова, О. Г. 1987. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.) *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-16.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (Южно-бугский вариант)*. Киев.
- Яровой, Е. В. 1985. *Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР*. Кишинев: Штиинца.

Надійшла 06.08.2020

Евдокимов Г. Л. ^{†1}, Данилко Н. М.², Пустовалов С. Ж.³

¹ Бывший научный сотрудник Института археологии НАН Украины. Руководитель Краснознамянской экспедиции

² Научный сотрудник отдела эпохи неолита-бронзы Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-4667-118X, natasha_dailko8@ukr.net

³ Доктор исторических наук, заведующий кафедрой музееведения и экспертизы историко-культурных ценностей КНУКиИ, ORCID 0000-0003-3026-6224, pustovalovsergey@yahoo.com

КУРГАНЫ У с. КАЧКАРОВКА

В научный оборот вводятся материалы курганов, расположенных на правом берегу нижнего Днестра, исследованные Краснознаменной экспедицией Института археологии Национальной академии наук Украины в 1995 г. В целом исследовано 27 погребений, преимущественно ранней бронзы, которые находились в трех курганах, попадавших в зону мелиорации между сс. Качкаровка и Саблуковка Бериславского р-на Херсонской обл. Общая численность курганов достигает шестнадцати единиц. Эпоха бронзы этого района изучена крайне недостаточно. Поэтому публикуемые погребения существенно дополняют представления о нем. Как и в других местах, первые ямные по-

гребения в курганах ориентированы по линии запад–восток, более поздние погребения ориентированы по кругу. Форма погребальных сооружений, положение погребенных людей является типичным для данного региона. Это прямоугольные ямы с выделенными углами, имеющие заплечики или уступы. На раннем этапе покойники лежат на спине с подогнутыми в коленях ногами, на позднем же — на правом или левом боку. Привлекают внимание детские ямные погребения с большим количеством инвентаря. Для эпохи ранней бронзы это является свидетельством наличия мощного социального центра ямного населения. Вместе с тем погребения взрослых людей не выделяются ни размерами, ни инвентарем. Кроме керамики, среди вещей найдено два достаточно редких предмета — флейты Пана — костяные музыкальные инструменты из средних частей костей птиц. Также важной является находка ямного горшка в ингильском погребении, что является еще одним свидетельством длительного сосуществования этих двух групп населения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: курганный могильник, раскопки, катакомбная культура, ямная культура, новостроечная археология, Краснознаменская экспедиция, с. Качкаровка, с. Саблюковка, Северное Причерноморье.

Henadii L. Yevdokimov^{† 1}, Natalia M. Danylo², Serhii Zh. Pustovalov³

¹ Former researcher of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Head of the Krasnoznamiansk expedition

² Research Fellow, Department of the Eneolithic-Bronze Age, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-4667-118X, natasha_dailko8@ukr.net

³ D.Sc. in History, Head of the Department of Museology and Expertise of Historical and Cultural Values of the Kyiv National University of Culture and Arts, ORCID 0000-0003-3026-6224, pustovalovsergey@yahoo.com

BURIAL MOUNDS NEAR KACHKAROVKA VILLAGE

The materials of the mounds located on the Lower Dnieper Right Bank, investigated by the Krasnoznamiansk expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1995, are introduced into scientific circulation. In total, 27 burials were examined, mainly of the Early Bronze Age, which were located in three burial mounds that fell into the reclamation zone between the villages of Kachkarovka and Sablukovka of the Beryslavskiy district of the Kherson Region

The total number of mounds reaches 16 units. The Bronze Age of this region has been extremely insufficiently studied. Therefore, the published burials substantially supplement the understanding of it. As in other places, the first Yamna culture burials in the mounds are oriented along the west-eastern line, the later burials are oriented in a circle. The shape of the graves, the position of the buried people is typical for this region. These are rectangular pits with marked corners, shoulders or ledges. At a later stage — on the right or left side. Children's Yamna culture graves with a large amount of inventory draw attention. For the Early Bronze Age, this is evidence of the presence of a powerful social center of the Yamna population. At the same time, the burials of adults are not distinguished by either size or inventory. In addition to ceramics, among the items were found two rather rare items — Pan's flutes — bone musical instruments made of the middle parts of bird bones. Also important is the discovery of a Yamna culture pot in an Ingul grave, which is another evidence of the long-term coexistence of these two groups of population.

K e y w o r d s: burial mound, excavations, Catacomb culture, Yamna culture, building archaeology, Krasnoznamianska expedition, Kachkarovka village, Sablukovka village, Northern Black Sea Region.

References

- Dovzhenko, N. D., Rychkov, N. A. 1988. K probleme socialnoi stratyfikatsii plemen yamnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. In: Shaposhnikova, O. G. *Novyye pamyatniki yamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 27-40.
- Evdokimov, G. L., Danilko, N. M. 1995. Otchet o rabote Krasnoznamenskoj ekspeditsii za 1995 god. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheologii NAN Ukrainy*, f. ek. 1995/24.
- Ivanova, S. V. 1998. Zakhoroneniia detei i problema issledovaniia socialnogo statusa. *Problemy arheologii Yugo-Vostochnoi Evropy*. Tez. dokl. VII Donskoj konferencii. Rostov-na-Donu, p. 37-38.
- Ivanova, S. V. 2013. *Istoriia naselennia Pivnichno-Zakhidnogo Prychornomoria naprykinci IV-III tys. do n. e.* Avtoreferat dys. ... dok. ist. nauk. Kyiv.
- Liashko, S. N. 1994. Kostoreznoe proizvodstvo v epokhu bronzy. In: Cherniakov, I. T. *Remeslo epokhi eneolita-bronzy na Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka, p. 152-166.
- Meshkerys, V. A. 2001. Nakhodki drevneishykh instrumentov v Krasnodarskom krae v svete sovremennykh problem muzykalnoi arheologii *Tretia Kubanskaia arheologicheskaja konferenciia*. Tez. dokl. Krasnodar-Anapa: Kraibybkollektor, p. 110-114.
- Pustovalov, S. Zh. 2005. *Socialnyi lad katakombnogo suspilstva Pivnichnogo Prychornomoria*. Kyiv: Shlyax.
- Shaposhnikova, O. G. 1987. Epokha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.) *Drevneishyie skotovody stepi yuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 3-16.
- Yarovoi, E. V. 1985. *Drevneishyie skotovodcheskie plemena yugo-zapada SSSR*. Kyshynev: Shtyincza.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenco, N. D. 1986. *Yamnaya kulturno-istoricheskaya oblast (Yuzhno-bugskiy variant)*. Kyiv.
- Yarovoy, E. V. 1985. *Drevneishyie skotovodcheskie plemena yugo-zapada SSSR*. Kishinev: Shtiintsa.

М. С. Іванов *

ПОШИРЕННЯ ДОНЕЦЬКИХ КУБКІВ СЕРЕД ПОХОВАНЬ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Представлена систематизація аналогій донецьких кубків серед пам'яток інгульської катакомбної культури. В статті зібрано детальні відомості про чотирнадцять кубків донецького типу, що походять із Правобережної України та Криму, а також контекст знахідок. Систематизовані дані дозволяють надійніше синхронізувати пам'ятки донецької та інгульської катакомбних культур, а також порушити питання про міграції давнього населення.

К л ю ч о в і с л о в а: інгульська катакомбна культура, донецька катакомбна культура, кераміка, кубок, середня бронза, імпорт, міграція

Яскравим різновидом кераміки катакомбних культур, що існували на території Північного Причорномор'я впродовж XXV—XXIII ст. до н. е., є кубки донецького типу. Донецькі кубки являють собою кулясті горщики із високою прямою чи відігнутою назовні шийкою, широкими боками та чітко виділеним піддоном. Корпус кубків найчастіше декоровано відбитками тасьми, що утворюють концентричні кола чи фестони (Братченко 1976, с. 38). Унікальні форма та декор кубків роблять їх надійними маркерами міжкультурних контактів, що мали місце впродовж другої половини III тис. до н. е. Більшість донецьких кубків було виявлено в похованнях донецької катакомбної культури Сіверського Дінця, хоча окремі екземпляри кубків трапляються значно західніше за поширення самої донецької культури. Попри те, що часткові відомості про «західні» знахідки донецьких кубків публікувались у вітчизняній та іноземній літературі, зокрема роботах Е. Кайзер (Kaiser 2003) та С. Ж. Пустовалова (2009) деякі дані так і не було розглянуто. Метою цієї статті є детальний аналіз форми

та декору виявлених в інгульських похованнях кубків разом із аналізом поховального обряду, що дозволить краще зрозуміти хронологічне відношення між пам'ятками інгульської та донецької катакомбних культур, а також порушити питання про можливу міграцію давнього населення.

Вивчаючи кераміку інгульської катакомбної культури вдалось знайти шість нових посудин, що не увійшли до згаданих праць. Мова йде про знахідки із таких поховань: 11 кургану 20 поблизу с. Лозуватка Кіровоградської обл.; 2 кургану 18 курганної групи «Войково» поблизу с. Новоселівка Запорізької обл.; 7 кургану 2 курганної групи «Рядові могили» неподалік ПівдГЗК в м. Кривий Ріг; 12 кургану поблизу с. Кропоткіно Роздольненського р-ну в Криму. Два екземпляри були знайдені на території Оріль-Самарського межиріччя. Разом із знахідками з поховань біля сс. Привільне 1/3, Семенівка 2/4, с. Борисівка, станція Великий Токмак (Kaiser 2003, Karte 32), Відрадне 1/15, Соколівка 1/23, ПівдГЗК 2/26, Велика Білозерка 21/33, Виноградне к. 3 (насіп), Жовтневе 12/2, Велика Білозерка, курганна група Близнюки, 2/26 (Пустовалов 2009, с. 106, рис. 5) каталог донецьких кубків Правобережної України нараховує чотирнадцять посудин, представлених нижче.

Привільне 1/3¹ було влаштоване в катакомбі із овальною поховальною камерою. Форму вхідної шахти простежити не вдалось. На дні катакомби у скорченому положенні на правому боці лежали два скелети: дорослого і дитини. Поруч із головою стояв кубок (рис. 1: 1), шийку та тіло якого було пишно орнаментовано горизонтальними відтисками тасьми, що вигинались у формі фестонів. Висота горщика 15,2 см, діаметр горла 16 см, дна — 8,5 см. Поверхня посудини заглажена травною (Шапошникова 1980, с. 22—23).

* ІВАНОВ Микита Сергійович — аспірант докторської школи Національного університету «Києво-Могилянська академія», ORCID 0000-0002-8473-9165, mykyta.ivanov@ukma.edu.ua

¹ Тут і далі першим названо номер кургану, другим — номер поховання.

Рис. 1. 1 — Привільне 1/3; 2 — Лозуватка 20/11; 3 — Войково 2/18; 4 — Оріль-Самарське межиріччя; 5 — Кропоткіно 12; 6 — Оріль-Самарське межиріччя; 7 — Виноградне 3, насип; 8—9 — Семенівка 2/4; 10 — Василівка 1/4; 11—12 — ПівдГЗК 2/26; 13 — ПівнГЗК 2/7; 14 — Велика Білозерка 21/33

Fig. 1. 1 — Pryvilne 1/3; 2 — Lozuvatka 20/11; 3 — Voikovo 2/18; 4 — Oril-Samara basin; 5 — Kropotkino 12; 6 — Oril-Samara basin; 7 — Vynohradne 3, mound; 8—9 — Semenivka 2/4; 10 — Vasylivka 1/4; 11—12 — Southern Iron Ore Enrichment Works (PJSC Northern GOK) 2/26; 13 — Northern Iron Ore Enrichment Works (PJSC Northern GOK) 2/7; 14 — Velyka Bilozerka 21/33

Кубок із подібним декором було виявлено в похованні **Лозуватка 20/11**² Кропивницького р-ну Кіровоградської обл. (Тупчієнко 1990). Поховання було виявлено в 11,7 м на південний-схід від вершини кургану на глибині 1,50 м. Вхідна шахта овальної форми розмірами 1,06 × 0,74 м була витягнута довгою віссю з південного-заходу на північний-схід. На дні шахти лежало п'ять каменів розмірами 50 × 45 — 25 × 18 см, розташовані ближче до входу. Ще три камені виявлено в заповненні поховальної камери. Описані камені могли служити закладом входу. Ширина входу 0,56 м, висота не встановлена. Поховальна камера овальної форми розмірами 1,76 × 1,23 м витягнута довгою віссю із південного-заходу на північний-схід. Її склепіння частково обвалилося. Глибина катакомби 1,4 м від рівня похованого ґрунту. В центрі камери у витягнутому стані на спині лежав скелет дорослої людини, орієнтованої черепом на південний-захід. Анатомічний порядок розташування кісток скелета порушений грабіжниками або ритуальним розчленуванням. Череп похованого, відділений від ін-

ших кісток скелета, лежав на тім'яних кістках під південно-західною стінкою камери, повернутий лицевим відділом праворуч. Нижня щелепа похованого розташована в положенні вище шийних хребців. Права рука похованого зігнута в лікті під тупим кутом, п'ястю до тазу. П'ясть не збереглася. Від лівої руки залишилася лише кістка плеча, розташована паралельно хребту. Ноги випростані. Їх тазово-стегнові суглоби зміщені ліворуч (Тупчієнко 1990, с. 20).

Праворуч з похованим лежав кубок (рис. 1: 2), а біля ніг — два відщепи кременю. Плечки кубка були декоровані трьома групами пальцевих вдавлень по чотири в кожній. Вдавлення розташовувалися парами одна проти одної. Окрім цього, на плічках нанесено три ряди відтисків тасьми, що огинають пальцеві вдавлення. Нижній край шийки також орнаментовано відтиском тасьми, а верхній рядом відбитків зубчастого штампу поставленого під гострим кутом один до одного. Колір випалу нерівномірний — від темно-коричневого до чорного. На стінках збереглися сліди кіптяви. Формувальна маса чорного кольору, крихка, з домішкою товченого кварциту. Висота горщика складає 16,8 см, діаметр донця 8,4 см, висота шийки 2,4 см (Тупчієнко 1990, с. 21).

² Автор висловлює подяку М. П. Тупчієнку за дозвіл вперше опублікувати матеріали поховання.

Войкове 2/18. Поховання було влаштовано у катакомбі із овальною камерою. В центрі камери обличчям до входу лежав скелет дорослої людини орієнтований головою на південний-схід. Права кінцівка була витягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута у лікті під прямим кутом. Ноги в колінах загнуті під тупим кутом. Праворуч від черепа похованого стояв кубок (рис. 1: 3). Шийка кубка прикрашена чотирма горизонтальними рядами потрійних відбитків перевитого шнура. Від останнього ряду спускаються чотири фестони, виконані за допомогою трьох відтисків шнура. Висота горщика складає 24 см, діаметр вінця 25,2 см, корпусу — 27,2 см, дна — 15 см (Мельник, Стебліна 2012, с. 406).

Кропоткіно 1/12. Поховання являло собою катакомбу із овальною поховальною камерою. В похованні було виявлено два кістяки, що лежали скорчено на лівому боці головою на схід. Над головами похованих стояли кубок (рис. 1: 5) та біконічний горщик. Також у заповнені камери було знайдено астрагал. Корпус кубка було декоровано концентричними колами, простір між якими був заповнений вертикальними лініями. Шийка горщика була декорована горизонтальними лініями. Корпус біконічного горщика було декоровано штампом, що утворював ялинку (Тошев 2007, рис. 65: 4—7).

Семенівка 2/4. Поховання являло собою яму із дугоподібною північною стінкою. На дні могили на спині лежав кістяк, рясно посипаний червоною вохрою, головою на південь. Ноги похованого були зігнуті в колінах і, вірогідно, першочергово були поставлені вертикально, але впали в протилежний бік (Михайлов 1990, с. 111). Біля голови та в районі колін стояло по кубку. Корпус першого кубку (рис. 1: 8) декорований з п'яти сторін концентричними колами, від яких до низу спускаються чотири—шість ліній виконаних за допомогою відтисків шнура. Шийка кубка декорована горизонтальними відтисками шнура, простір між якими заповнено скісним штампом. Корпус другого кубка (рис. 1: 9) також був декорований концентричними колами, поєднаними між собою лініями, виконаними за допомогою відтисків шнура.

Південний гірничо-збагачувальний комбінат (ПівдГЗК) 2/26 курганної групи 2 в м. Кривий Ріг, де поховання виявилось кенотафом. Поховальна споруда являла собою катакомбу із овальною камерою, на дні якої були виявлені фрагменти трубчастих кісток тварин, а також два кубки. Шийка першого кубка (рис. 1: 11) була прикрашена сімома відбитками шну-

ра. Нижче, у верхній частині корпусу, відбитки шнура утворювали трикутники. Основу трикутників складали три прокреслені лінії. Орнамент нижньої частини складався з двох пар у три та чотири прокреслені лінії. Проміжки в чотири лінії заштриховані під «ялинку», а в три — пусті. Біля дна розташовувався відбиток шнура в три нитки. Висота кубка складала 12,3 см, діаметр корпусу 15,7 см, вінця — 11,2 см, дна — 7,1 см. Тіло другого кубка (рис. 1: 12) було орнаментоване лише двома лініями навколо шийки, нанесених за допомогою відбитків шнура (Мельник, Стебліна 2012, с. 446).

Недекорований кубок виявлено в похованні **2/7 Північний гірничо-збагачувальний комбінат (ПівнГЗК)** курганної групи «Рядові могили» в околицях м. Кривий ріг. Поховання являло собою катакомбу із округлою вхідною шахтою та овальною поховальною камерою. Анатомічне положення кісток похованого було порушено. Таз, нижні кінцівки, череп, ребра та частина хребців були складені біля довгої стінки поховальної камери. Частина хребта та верхні кінцівки лежали перед входом до камери. В кутку камери виявлено дві посудини: кубок (рис. 1: 13) та амфору. Кубок мав високу відігнуту шийку, чітко виділені плічки та піддон. На шийці зафіксовано паралельні вертикальні сліди заглажування штампом. Зовнішня поверхня нерівна, сірого кольору з коричневим відтінком і чорними плямами. Внутрішня поверхня темно-сіра. Висота кубка 14,4 см, діаметр вінця 15 см, діаметр дна 9,6 см. Амфора мала високі вінця, округлі боки і пласке дно. По всій висоті вінця проведено дев'ять кругових ліній. У місці максимального розширення корпусу наліплені чотири вушка у вигляді пласких циліндрів з вертикальними отворами. Вся поверхня прикрашена орнаментом з вертикальних прокреслених ромбів, заштрихованих косими лініями. Від ручок до дна проведено по три паралельні лінії. Між ручками проходить один ряд ромбів, у проміжках — по чотири. Біля дна проведено три кругові лінії. Діаметр вінця складає 7,5 см, діаметр корпусу 14 см, діаметр дна 4 см, висота амфори 13,8 см (Мельник, Стебліна 2012, с. 128).

Кожному «інгульському» кубку мені вдалось підібрати «донецький» відповідник.

Так, кубку із Привільного 1/3 відповідає кубок із Лівенцівки 10/8. Ці посудини поєднує аналогічний шнуровий декор у вигляді фестонів. Кубок із Лозуватки 20/11 близький кубку із Астахово 11/9. На обох кубках фестони до-

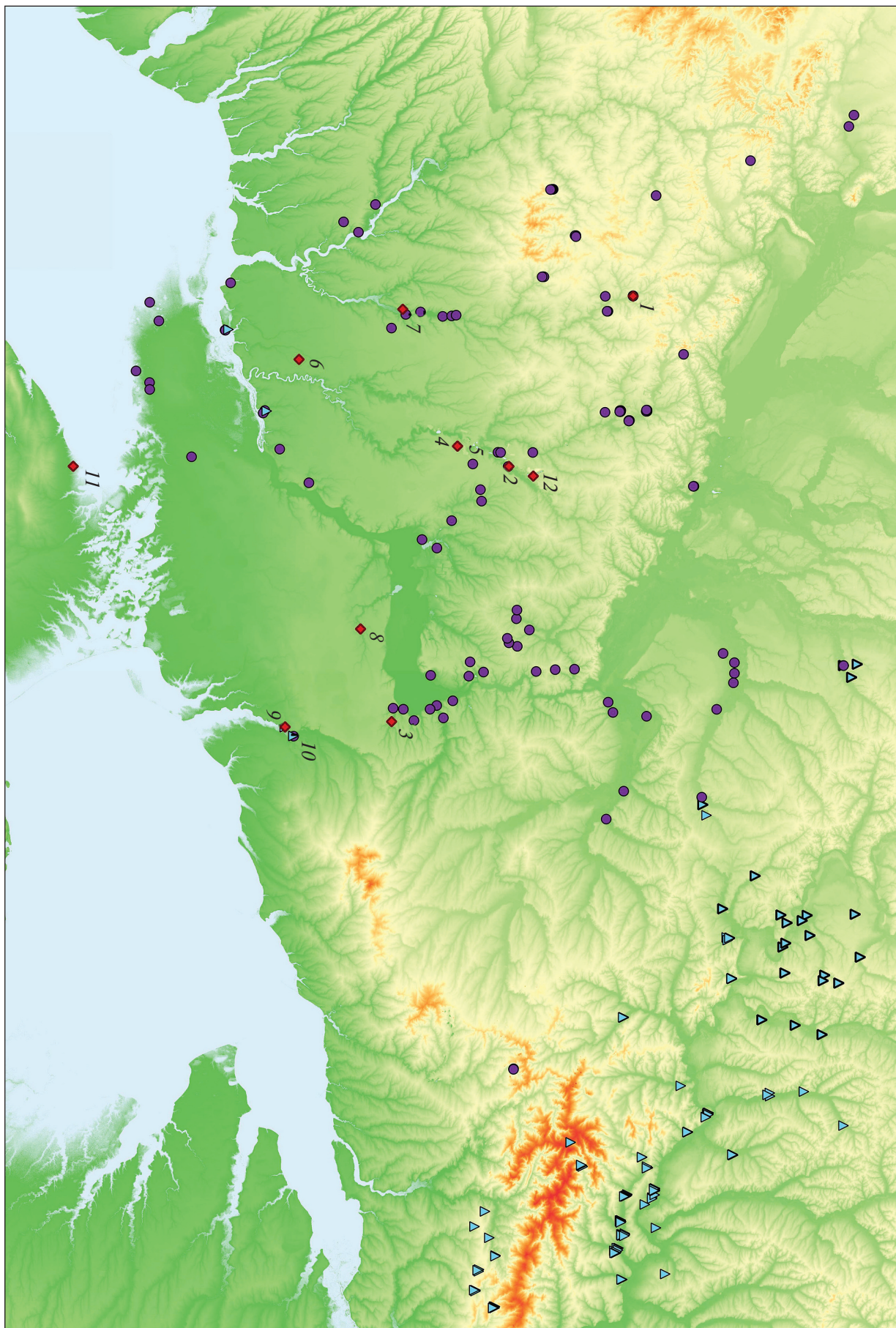

Рис. 2. Фіолетові кружечки — поховання інгульської катакомбної культури; блакитні трикутники — поховання донецької катакомбної культури; червоні ромби — донецькі кубки, виявлені в похованнях інгульської катакомбної культури. 1 — Лозуватка 20/11; 2 — Войково 2/18; 3 — Василівка 1/4; 4—5 — ПівдГЗК, гр. 2, к. 2/26; 6 — Виноградне 3, насип; 7 — Привільне 1/3; 8 — Велика Білозерка 21/33; 9—10 — Семенівка 2/4; 11 — Кропоткіно 12; 12 — ПівнГЗК 2/7

Fig. 2. Purple circles — burials of the Inhul Catacomb culture; blue triangles — burials of the Donetsk Catacomb culture; red rhombuses — Donetsk type beakers found inside the Inhul Catacomb culture burials. 1 — Lozuvatka 20/11; 2 — Voikovo 2/18; 3 — Vasylivka 1/4; 4—5 — Southern Iron Ore Enrichment Works (PJSC Northern GOK), group No. 2, burial No. 2/26; 6 — Vynohradne 3, mound; 7 — Pryvilne 1/3; 8 — Velyka Bilozerka 21/33; 9—10 — Semenivka 2/4; 11 — Kropotkino 12; 12 — Northern Iron Ore Enrichment Works (PJSC Northern GOK) 2/7

повнюються круглими вдавненнями. Кубок із Войково 2/18 близький кубку із Ворошиловградського сільсько-господарського інституту (нині Луганський національний аграрний університет) 3/19. Корпус згаданих кубків декорований відбитками тасьми, які утворюють півкола. Так само півколами декорований кубок із інгульського поховання Василівка 1/4 та донецького поховання Новомиколаївка 2/4.

Іншим поширеним видом декору донецьких кубків є різні варіанти композицій із застосуванням концентричних кіл. Один із кубків поховання Семенівка 2/4 відповідає кубку із поховання Вербовка 5/5. Окрім декорованих концентричними колами боків їх поєднує додаткова обвідка круглими наколами. Інший кубок із Семенівки 2/4 подібний кубку із Покровського 205/6. На обох кубках невеликі концентричні кола, розміщені у верхній третині корпусу, було поєднано горизонтальними лініями. Ще два кубки із концентричними колами було виявлено в Оріль-Самарському межиріччі. На одному з них вільний від кіл простір був суцільно заштрихований горизонтальними лініями. Подібну щільність декору має кубок із Покровського 205/6. Корпус цього кубка також суцільно вкрито горизонтальними лініями, скісними насічками та «ялинкою». Концентричними колами було декоровано горщик із поховання 12 кургану поблизу с. Кропоткіно. Йому відповідає кубок із Бахмуту. Окрім декору їх поєднує висока форма та розташування плічок у верхній третині корпусу. Кубку із насипу кургану 3 поблизу с. Виноградне відповідає кубок із поховання 4 Круглого кургану розкопаного в Ростові-на-Дону. Корпус обох приземкуватих кубків декоровано дещо більшою кількістю концентричних кіл, ніж зазвичай.

Один з кубків поховання 2/26 курганної групи 2 поблизу ПівдГЗК та кубок із поховання 6/10 поблизу Ростова-на-Дону поєднують грушоподібна форма, чітко виділений невисокий піддон та шнуровий декор у вигляді горизонтальних ліній та трикутників.

Інший кубок згаданого поховання 26 хоча і позбавлений декору, пов'язаний із донецькими кубками своєю характерною формою. Кубок мав високу шийку, широкі боки та чітко виділений високий піддон.

Подібна форма поєднує кубок із Великої Білозерки 21/33 та кубок із Сватово 18/6. Обидві посудини характеризуються низькою пропорцією корпусу, короткими шийкою та піддоном.

Датування інгульських комплексів із «донецькими імпортами» є доволі проблематичним. По-перше, жоден із них не був продатований за допомогою радіовуглецевого аналізу чи будь-якого іншого точного методу. По-друге, у зібраних комплексах відсутній будь-який інший інвентар, окрім кубків, який міг би служити хронологічним маркером. Фактично єдиним способом, за допомогою якого можна визначити хронологічну позицію описаних комплексів, є порівняння особливостей їхнього поховального обряду із обрядом інших, надійно датованих, катакомбних пам'яток. Як впливає з наведеного вище, абсолютна більшість донецьких кубків виявлена в інгульських похованнях із овальними вхідною шахтою та поховальною камерою. Кістяки лежать або зібгано на боці, або випростано на спині. Описаний поховальний обряд є аналогічним обряду поховань курганних груп Чкалово, Чорна могила та Кругла могила. Калібровані радіовуглецеві дати поховань згаданих груп вказують на часткове співіснування поховань із випростаною та зібганою позами похованих та вміщуються в інтервалі 2450—1950 cal. BC (Кайзер 2009, рис. 4). Таким чином, можна припустити, що зв'язки між донецькою та інгульською катакомбними культурами мали тривалий та регулярний характер.

Проблематичним є датування комплексу Семенівка 2/4. Положення похованого небіжчика на спині із зігнутими в колінах ногами вказує радше на «ямну», ніж «катакомбну» приналежність поховання. Втім, згідно з періодизацією катакомбних культур, запропоно-

ваною В. В. Отрошенко, ранньокатакомбна культура, що характеризується змішаними ямно-катакомбними рисами, датується другою чвертю III тис. до н. е., в той час як генеза донецької культури відбувалася впродовж XXV—XIII ст. до н. е. (Otroshchenko 2013, р. 25—27). Таким чином, існує певне хронологічне протиріччя, яке можна розв'язати наступними способами: визнати час формування в донецькій культурі орнаментальної схеми у вигляді концентричних кіл дещо старшим, чи продовжити верхню хронологічну межу існування ямної культури в басейні р. Молочна. На користь раннього датування появи декору у вигляді концентричних кіл свідчать поховальні комплекси із Нижньої Донщини — Донской 7/15 та Олександрівськ 6/3 (Братченко 2001, рис. 77: 1—8; 68: 10). В обох випадках кола були зафіксовані на посудинах близьких за своєю формою до ямних яйцеподібних горщиків.

Картографування знахідок (рис. 2) донецьких кубків на теренах інгульської катакомбної культури засвідчує наявність імпортного посуду зі сходу в усіх локальних групах інгульської культури, зокрема Молочанському, Північно-Кримському, Оріль-Самарському, Південно- та Північно-Інгульському, Криворізькому територіальних масивах. Виключення складають катакомбні пам'ятки крайньої західної периферії катакомбної ойкумени — межиріччя Південного Бугу та Дністра. В історіографії затвердилася думка про закритість окресленого регіону від зовнішніх впливів впродовж другої половини III тис. до н. е. (Toshev 2013, р. 80) і наведені спостереження лише підтверджують цю тезу.

Як впливає із даних карти, донецькі кубки Правобережної України концентруються головним чином в районі Криворізького рудного басейну, чий мідні поклади експлуатуються металургіями ще з другої половини IV тис. до н. е. (Клочко 2019, с. 69). Вірогідно, появу донецьких кубків на Правобережній Україні слід пов'язувати із переселення донецьких металургів, що шукали нові джерела сировини. Географія поширення поховань донецької культури та інгульських поховань з донецькими кубками дозволяє реконструювати два маршрути міграції донецьких племен на Правобережну Україну. Частина населення могла прийти із території Північно-Західного Надазов'я, де, за свідченнями А. І. Кубишева, трапляються поховання донецької катакомбної культури

(Кубишев 1990). На жаль, матеріали розкопок цих пам'яток не опубліковані. Інша частина населення, вірогідно, прийшла з півночі, із території лівобережного лісостепу. Ареали донецької та інгульської культур безпосередньо стикаються на лінії Полтава-Лозова, що засвідчено матеріалами Сторожівського (Коваленко, Куштан, Луговий 2012), Тернівського та Петрівського курганних могильників.

Таким чином, численні знахідки донецьких кубків у похованнях інгульської катакомбної культури свідчать про тривалу інфільтрацію носіїв донецької катакомбної культури із басейну Сіверського Дінця на територію Правобережної України та Криму впродовж XXV—XXIII ст. до н. е.

- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу: Частина I*. Луганськ: Шлях.
- Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонцовье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Кайзер, Э. 2012. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья. *Краткие сообщения института археологии*, 225, с. 15–27.
- Коваленко, О. В., Куштан, Д. П., Луговий, Р. С. 2012. Стратифіковані кургани доби бронзи Сторожівського могильника. *Археологія*, 3, с. 83–96.
- Клочко, В. І. 2019. Металеві сокири раннього етапу ямної культури України. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 69–77.
- Ковалева, И. Ф. 1983. *Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов*. Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет.
- Кубишев, А. И. 1990. Некоторые итоги изучения памятников эпохи бронзы в Северо-Западном Приазовье. *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности*. Тезисы докладов Всесоюзного семинара. Запорожье. С. 26–28.
- Мельник, О. О., Стеблина, І. О., 2012. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.
- Михалов, Б. Д. 1990. Курган эпохи бронзы в бассейне реки Молочной. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 1, с. 107–116.
- Пустовалов, С. Ж. 2009. Классификация катакомбной керамики. *Vita antiqua*, 7–8, с. 101–122.
- Тошев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье: ЗНУ, 2007.
- Тупчієнко, М. П. 1992. *Звіт Кіровоградської охоронної археологічної експедиції про дослідження курганів в Кіровоградському та Олександрійському районах у 1992 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 1992/49, 82 с., 84 рис.
- Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Корпусова, В. Н. 1980. Курганная группа у с. Привольное. *Археологические памятники Поингулья*. Киев: Наукова Думка. с. 17–71.
- Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archeologie in Eurasien, 14. Mainz am Rhein: P. Von Zabern
- Otroshchenko, V. V. 2013 The Catacomb culture phenomenon. *Baltic-Pontic Studies*, 18, p. 21–38.
- Toshev, G. N. 2013. In the west of Catacomb area. *Baltic-Pontic Studies*, 18, p. 72–86.

Надійшла 03.08.2020

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДОНЕЦКИХ КУБКОВ СРЕДИ ПОГРЕБЕНИЙ ИНГУЛЬСКОЙ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ

Ярким примером керамики катакомбных культур, которые существовали на территории севернопричерноморской степи в течении XXV—XXIII вв. до н. э., являются кубки донецкого типа. Донецкие кубки представляют собой округлобокие горшки с высокой прямой или отогнутой наружу шейкой, широкими боками и четко выделенным поддоном. Корпус кубков чаще всего украшен оттисками тесьмы, которые образуют концентрические круги или фестоны. Хотя большинство донецких кубков были найдены в погребениях донецкой катакомбной культуры Северского Донца, отдельные экземпляры кубков встречаются намного западнее распространения самой донецкой культуры. Всего известно четырнадцать находок донецких кубков, обнаруженных в погребениях ингульской катакомбной культуры.

Картографирование находок донецких кубков на территории ингульской катакомбной культуры свидетельствует о присутствии импортной посуды с востока во всех локальных группах ингульской культуры, таких как Молочанский, Северно-Крымский, Орель-Самарский, Южно- и Североингульский, Криворожский территориальные массивы. Исключение составляют катакомбные памятники крайней западной периферии катакомбной ойкумены — междуречья Южного Буга и Днестра. Кроме этого, результаты картографирования указывают на концентрацию донецких кубков в районе Криворожского рудного бассейна, чьи медные залежи эксплуатируются металлургами еще со второй половины IV тыс. до н. э. Вероятно, появление донецких кубков на Правобережной Украине стоит связывать с переселением донецких металлургов, которые искали новые источники сырья.

География распространения погребений донецкой культуры, а также донецких кубков среди ингульских погребений позволяет реконструировать два маршрута миграции донецких племен на Правобережную Украину. Одна часть населения могла прийти с юга, с территории Северо-Западного Приазовья. Другая часть, вероятно, пришла с севера, с территории левобережной лесостепи.

Таким образом, многочисленные находки донецких кубков в погребениях ингульской катакомбной культуры свидетельствуют о длительной инфильтрации носителей донецкой катакомбной культуры с территории бассейна Северского Донца на Правобережную Украину в течении XXV—XXIII вв. до н. э.

К л ю ч е в ы е с л о в а: ингульская катакомбная культура, донецкая катакомбная культура, керамика, кубок, средняя бронза, импорт, миграция.

Mykyta S. Ivanov

Ph.D student at the National University "Kyiv-Mohyla Academy" Doctoral School,
ORCID 0000-0002-8473-9165, mykyta.ivanov@ukma.edu.ua

DISTRIBUTION OF THE DONETSK TYPE BEAKERS AMONG THE INGUL CATACOMB CULTURE BURIALS

The prominent pottery type of the Catacomb cultures of the northern Pontic steppe in 2500—2300 BC are the beakers of the Donetsk type. Donetsk beakers can be described as globular vessels with straight neck and articulated foot. Beaker's body is often decorated with impressions of braid that form circles or a garland. Though the majority of Donetsk beakers originate from the burials of Donetsk Catacomb culture of the Seversky Donets basin, several beakers were found to the west from the Donetsk culture area. Currently, 14 Donetsk beakers coming from the Inhul Catacomb culture are known.

Mapping of the Donetsk beakers found in the burials of the Inhul Catacomb culture indicates the distribution of the Eastern vessels among all local groups of the Inhul culture such as Molochansk, the North-Crimea, the Oril-Samara, the Southern and Northern Inhul and Kryvyi Rih territorial areas. As an exception can be named the Dniester-Southern Bug group. The latter is often described in historiography as an inclusion from outer influences during the second half of the 3rd millennia and the study of beakers is supported by such a conclusion. Mapping also reveals the concentration of Donetsk beakers near Kryvyi Rih copper ore basin, which had been exploited since the second half of the 4th millennia BC. It may be assumed that the appearance of Donetsk beakers represents the migration of Donetsk culture's metallurgists who were searching for the new sources of raw materials.

The distribution of the Donetsk Catacomb culture burials, as well as Donetsk beakers, allows reconstructing two routes of migration of the Donetsk people. Some of them could have come from the South, the North-Eastern Azov region. Others could have come from the North, the territory of the Left-bank Ukraine Forest-Steppe. Distribution areas of the Donetsk and Inhul cultures collide on the line Poltava-Lozova which is attested by the materials of Storozhove, Ternivka and Petrivka burial mound.

Thus, numerous examples of Donetsk beakers found inside the burials of the Inhul Catacomb culture indicate a long-running migration of the Donetsk people from the Sevesky Donets basin to the Ukrainian Right-bank steppe during the period from 2500 to 2300 BC.

Key words: Inhul Catacomb culture, Donetsk Catacomb culture, middle Bronze Age, pottery, beakers, import, migration.

References

- Bratchekno, S.N. 2001 *Donetska katakombna kultura rannoho etapu: Chastyna I*. Luhansk: Shliakh.
- Bratchenko, S.N. 1976. *Nizhnee Podontsove v epokhu srednei bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Kaizer, E. 2012. Problemy absoliutnogo datirovaniia katakombnoi kultury Severnogo Prichernomoria. *Kratkie soobshcheniia instituta arkeologii*, 225, s. 15-27.
- Kovalenko, O.V., Kushtan, D.P., Luhovyi, R.S. 2012. Stratyfikovani kurhany doby bronzy Storozhivskoho mohylnya. *Arheologia*, 3, s. 83-96.
- Klochko, V.I. 2019 Metalevi sokyry rannoho etapu yamnoi kultury Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 69-77.
- Kovaleva, I.F. 1983. *Pogrebalnyi obriad i ideologiia rannikh skotovodov*. Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskii gosudarstvennyi universitet.
- Kubyshev, A.I. 1990. Nekotorye itogi izucheniia pamiatnikov epokhi bronzy v Severo-Zapadnom Priazove. *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti*. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminar. Zaporozhe. s. 26-28.
- Melnyk, O.O., Steblyna I.O., 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.
- Mikhalov, B.D. 1990. Kurgan epokhi bronzy v basseine reki Molochnoi. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 1, s. 107-116.
- Pustovalov, S.Zh. 2009. Klasifikatsiia katakombnoi keramiki. *Vita antiqua*, 7-8, s. 101-122.
- Toshchev, G.N. 2007. *Krym v epokhu bronzy*. Zaporozhe: ZNU, 2007.
- Tupchiienko, M.P. 1992. *Zvit Kirovohradskoi okhoronnoi arkeolohichnoi ekspeditsii pro doslidzhennia kurhaniv v Kirovohradskomu ta Oleksandriiskomu raionakh u 1992 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy, f. 1992/49, 82 s., 84 rys.
- Shaposhnikova, O.G., Bochkarev, V.S., Korpusova, V. N. Kurgannaia gruppa u s. Privolnoe. V: Shaposhnikova, O.G. (red.). *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kiev: Naukova Dumka. s. 17-71.
- Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archeologie in Eurasien, 14. Mainz am Rhein: P. von Zabern
- Otroshchenko, V.V. 2013 The Catacomb culture phenomen. *Batlic-Pontic Studies*, 18, p. 21—38.
- Toshev, G.N. 2013. In the west of Catacomb area. *Batlic-Pontic Studies*, 18, p. 72—86.

Е. А. Кравченко *

КЕРАМІЧНА ПОСУДИНА ІЗ КУРГАНУ БІЛЯ с. ЗОЛЬНЕ У КРИМУ

У статті публікується керамічна ліпна посудина із підкурбанного поховання біля с. Зольного (к. 1, п. 10) у центральних передгір'ях Криму. Фрагменти, що частково реконструюються, були знайдені у Наукових фондах Інституту археології НАНУ. Після графічної реконструкції з'ясувалося, що посудина відрізняється від прописовки, наведеної автором розкопок А. А. Щепинським у публікації. Аналізується як посудина, так і умови її знахідки, приводяться аналогії в інших комплексах Криму. На основі типологічного аналізу посудину віднесено до одного із провідних типів кераміки кизил-кобинської культури горизонту V-УБ, виділеного за матеріалами Уч-Баша, самого початку таврського періоду. Крім того, наводяться синхронні поховальні комплекси, тотожні похованню в Зольному кургані.

К л ю ч о в і с л о в а: рання залізна доба, новочеркаський етап, кизил-кобинська культура, кіммерійці, ранні скіфи, таври, Крим, Зольне.

Вступ

Ліпний керамічний посуд є одним із основних індикаторів етнічних характеристик тубільного населення. Наймінливішою ознакою у його власних характеристиках є орнамент, більш сталою ознакою є його форма. Для раннього кочового населення залізної доби понтійських степів, яке ми характеризуємо за матеріалами поховань, керамічний посуд є запозиченим елементом, сама по собі посудина в похованні не несла етнічного навантаження як предмет ритуалу, найімовірніше, певне значення мав напій, в неї налитий.

Проте як показують дослідження О. Р. Дубовської (Дубовская 1989, 1997), здійснені на матеріалі новочеркаських комплексів Північного Причорномор'я, між територіальними групами передскіфських поховань і керамічними посудинами із них є доволі стала кореляція. Іншими словами, окремі групи номадів

контактували із цілком конкретними осілими племенами, для яких знайдений у похованні посуд є традиційним.

Одним із окремих питань, пов'язаних із належністю посуду, є наявність такої посудини у інвентарі кочівницького підкурбанного поховання, коли мова йде про впускні могили за відсутності синхронних основних поховань у регіоні. Така ситуація вказує на найраніший період присутності у регіоні нових кочових племен, які, ймовірно, з'являлися невеликими загонами і грабували багаті поселення.

Як мені зауважили колеги, питання присутності посуду у похованнях актуалізоване у низці робіт щодо кочовиків Північного Причорномор'я, в чому, власне, не виникає ніяких сумнівів, проте сама посудина із поховання 10 кургану 1 біля с. Зольного не публікувалась у «класичних» наукових дослідженнях О. І. Тереножкіна, С. В. Махортих, С. А. Скорого та інших дослідників.

Ліпна посудина із Зольного кургану і її контекст

У нашому дослідженні аналізується реконструкція посудини із поховання 10 кургану 1 біля с. Зольне Сімферопольського р-ну, що був розкопаний у 1959 р. А. А. Щепинським (центральні передгір'я Криму) (Щепинский 1959) (рис. 1). Розвал посудини (три фрагменти піддаються реконструкції) зараз зберігається у фондах Інституту археології НАН України (Наукові фонди Археологічного музею ІА НАНУ, кол. № 445, № 61). Графічна реконструкція фрагментів посудини показала, що вона мала трохи іншу форму, відмінну від профілю одного із фрагментів, опублікованого автором досліджень (Щепинський 1962).

Це поховання є один із опорних еталонних комплексів передскіфського часу північно-понтійських степів, що співвідноситься із новочеркаськими старожитностями, перш за все за сагайдачним набором (рис. 2). Сам комплекс багато разів аналізувався в літературі від

* КРАВЧЕНКО Євеліна Антонівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7238-7417, evkravchenko@gmail.com

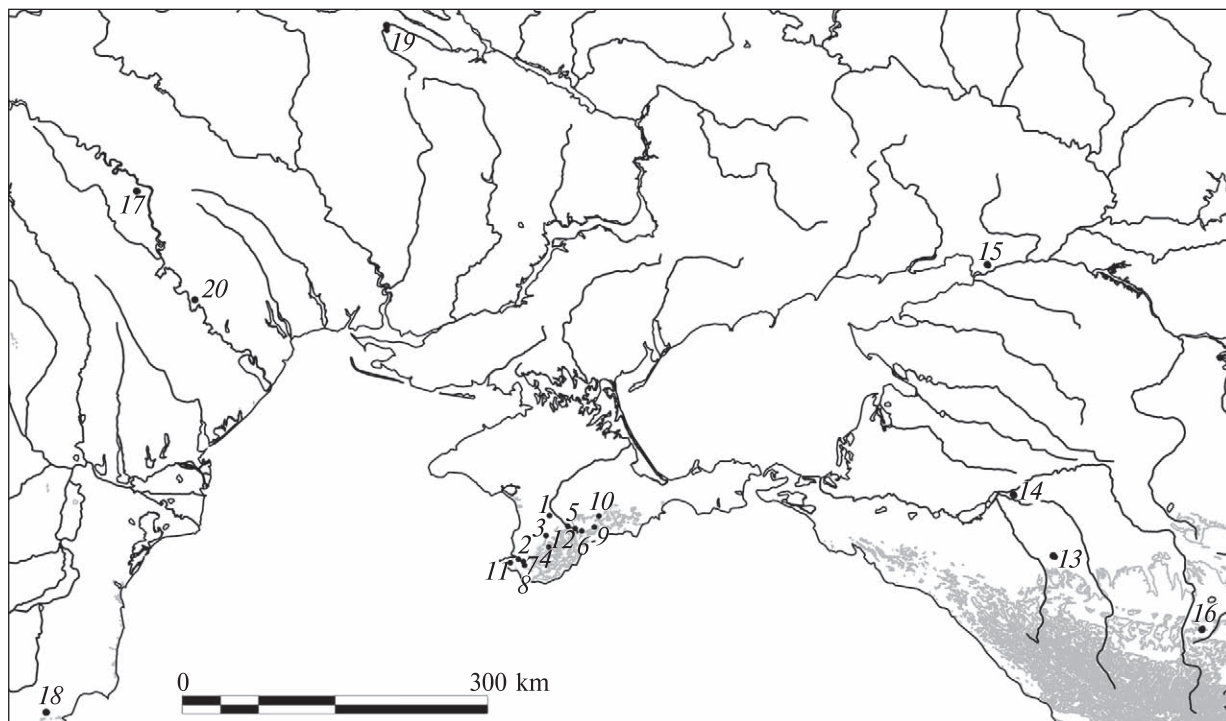

Рис. 1. Пам'ятки Північного Понту, про які йдеться у статті: 1 — Зольний курган; 2 — Уч-Баш; 3 — Альма-Кермен; 4 — Ашлама-Дере; 5 — Сімферопольське поселення; 6 — Кизил-Коба; 7 — Сахарна Головка; 8 — Чорна Річка; 9 — Карли-Кая; 10 — Сеферек Коба; 11 — курган в Юхариній балці; 12 — курган біля с. Піонерське; 13 — кургани на р. Келермес; 14 — курган біля ст. Некрасівської; 15 — Новочеркаський скарб; 16 — курган на західному схилі г. Бештау; 17 — поселення біля с. Алчедар; 18 — кургани біля с. Білоградця; 19 — Носачівський курган; 20 — курган біля с. Паркани

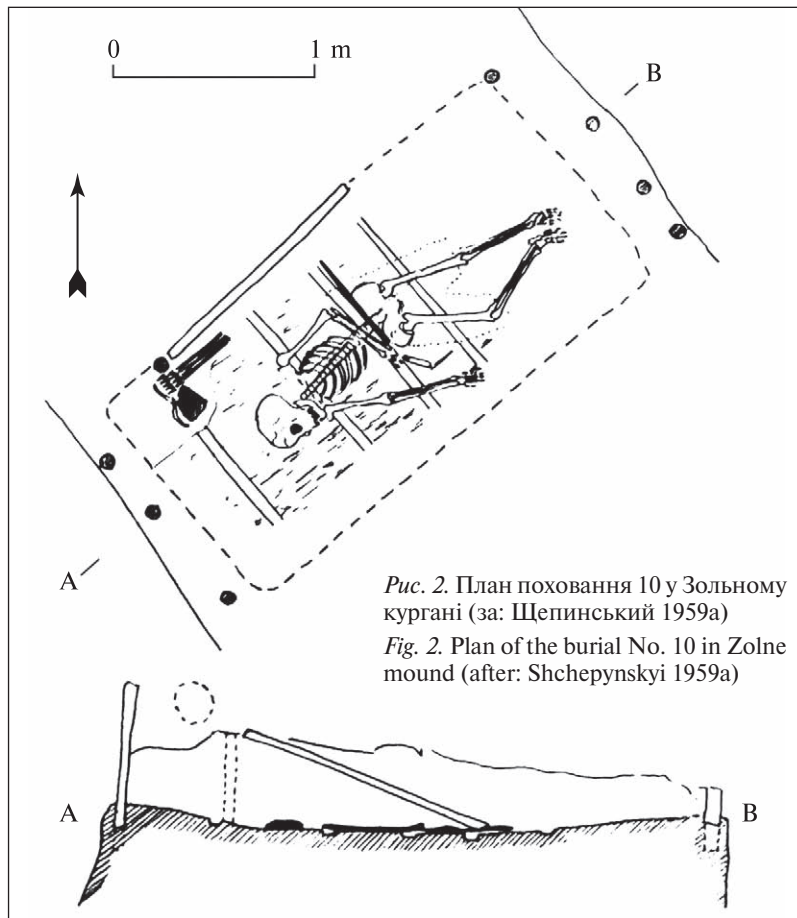
Fig. 1. Sites of the Northern Pont Region, named in the article: 1 — Zolne mound; 2 — Uch-Bash; 3 — Alma-Kermen; 4 — Ashlama-Dere; 5 — Simferopol settlement; 6 — Kyzyl-Koba; 7 — Sakharna Holovka; 8 — Chorna Richka; 9 — Karly-Kaia; 10 — Seferek Koba; 11 — mound in Yukharyna Balka; 12 — mound near Pionerske village; 13 — mounds near the Kelermes River; 14 — mound near Stanytsia Nekrasivska; 15 — Novocherkassk treasure; 16 — mound on the western slope of the Beshtau mount; 17 — settlement near Alchedar village; 18 — mounds near Bilohradets village; 19 — Nosachiv mound; 20 — mound near Parkany village

найпершої авторської публікації А. А. Щепинського (1962), отримав визначення кіммерійської приналежності новочеркаського ступеню в систематизації О. І. Тереножкіна (1976, с. 201), аналізувався в комплексі інших речей в роботах О. Р. Дубовської (1989, 1997), С. В. Махортих (2005) тощо.

Курган 1 був розташований в зоні тодішнього будівництва Сімферопольського аеропорту на західному березі р. Салгир в її рівнинній течії за центральними передгір'ями Кримських гір. Рятівні роботи розпочалися вже після часткової руйнації кургану бульдозером і проводилися взимку. Впускне поховання 10 було здійснене в центральній частині кургану з основним похованням давньоямної культури, що мав 4,0 м заввишки і 60 м в діаметрі. Поховальна яма була прямокутною, східну частину поховання на момент розкопок було знищено бульдозером. Могили 2,9 м завдовжки, 1,4 м завширшки і 2,6 м завглибшки орієнтовано з південного заходу на північний схід (рис. 2). Уздовж стін

розміщувалися вкопані у землю вертикально на відстані 0,3—0,5 м один від одного дерев'яні стовпчики, що частково збереглися. Діаметр стовпчиків 0,05—0,08 м, вкопані в ґрунт на глибину 0,2 м, кінці були загострені, піднімалися над дном на 0,8 м. У заповненні могильної ями траплялося чимало деревини: палки, жердини, пруття і хмиз. На дні ями простежено дерев'яні бруси до 0,05—0,025 м завширшки і завтовшки, що лежали на відстані 0,3—0,5 м один від одного. Над ними було зафіксовано шар із тонких до 0,025 м в діаметрі гілок і хмизу. Жердини, судячи із опису автора, кріпилися вздовж стінок за допомогою вкопаних стовпчиків, на них же трималися жердини перекриття. Підлога також складалася із таких жердин (Щепинський 1959, л. 11). Автор розкопок визначає цю дерев'яну конструкцію як невелику будівлю зі стінами із стовпів, оплєтених пруттям.

Кістяк орієнтовано головою на південний захід, злегка зігнаний і трохи повернутий праворуч. Ліву руку зігнуто у лікті і покладе-

но на пояс, праву витягнуто і відкинуто вбік. Автор наводить антропологічне визначення К. Ф. Соколової — чоловік віком близько 30 років. А. А. Щепинський також зазначає, що за білуватим тліном на дні могили навколо кісток ніг на покійнику було вдягнуто короткі штани, ймовірно, шкіряні (Щепинський 1959а, с. 11; 1959б, рис. 13), що було позначено на кресленні (рис. 2).

Комплекс інвентарю поділяється на дві групи за місцем розташування. Безпосередньо в могилі було знайдено ліпну посудину, що розміщувалася праворуч від черепа, проте була майже повністю знищена бульдозером, залізний меч лежав перпендикулярно хребту уздовж поясиці руків'ям до кисті лівої руки, біля руків'я також лежали кістяна ворварка і точило з отвором для підвішування. Другу групу пам'яток було виявлено на перекритті могили — це були добре відомі із цього поховання предмети: наконечники стріл, деталі кінського спорядження та інші, які дуже добре описані в науковій літературі, проте предмета цієї статті не стосуються.

Тобто усе — від місця поховання (впускне) до інвентарю (лише особисті речі і споряджен-

ня одного коня) свідчить про те, що воїна було поховано під час походу, найімовірніше, він і загинув неподалік місця поховання. Серед усього інвентарю єдина річ, яка не належала покійнику і була взята із місцевої культури — це чорнолискована корчага. Враховуючи, що поховання досить чітко датується серединою VIII ст. до н. е., можна доволі впевнено говорити, що похід цього воїна було спрямовано проти одного із багатих поселень кизил-кобинської культури — Уч-Баша в Інкерманській долині в басейні р. Чорна, Альма-Кермена (Кравченко 2007; 2012) в течії Альми, Ашлами-Дере (Крис 1957) в басейні Качі, Сімферопольського поселення чи Кизил-Коби (Колотухин 1996) в течії Салгіра. Ці поселення синхронні або частково синхронні, але є деякі відмінності у їх наборах посуду.

Посудина із поховання 10 Зольного кургану — лискована корчага, орнаментована канелюрами (рис. 3). За формою посудина відповідає одному із відомих типів корчаг кизил-кобинської культури, представленому і виділеному за матеріалами Уч-Баша (Інкерманська долина) (Кравченко 2011, с. 69). Посудина збереглася фрагментарно, тому неможливо встановити розташування її найбільшо-

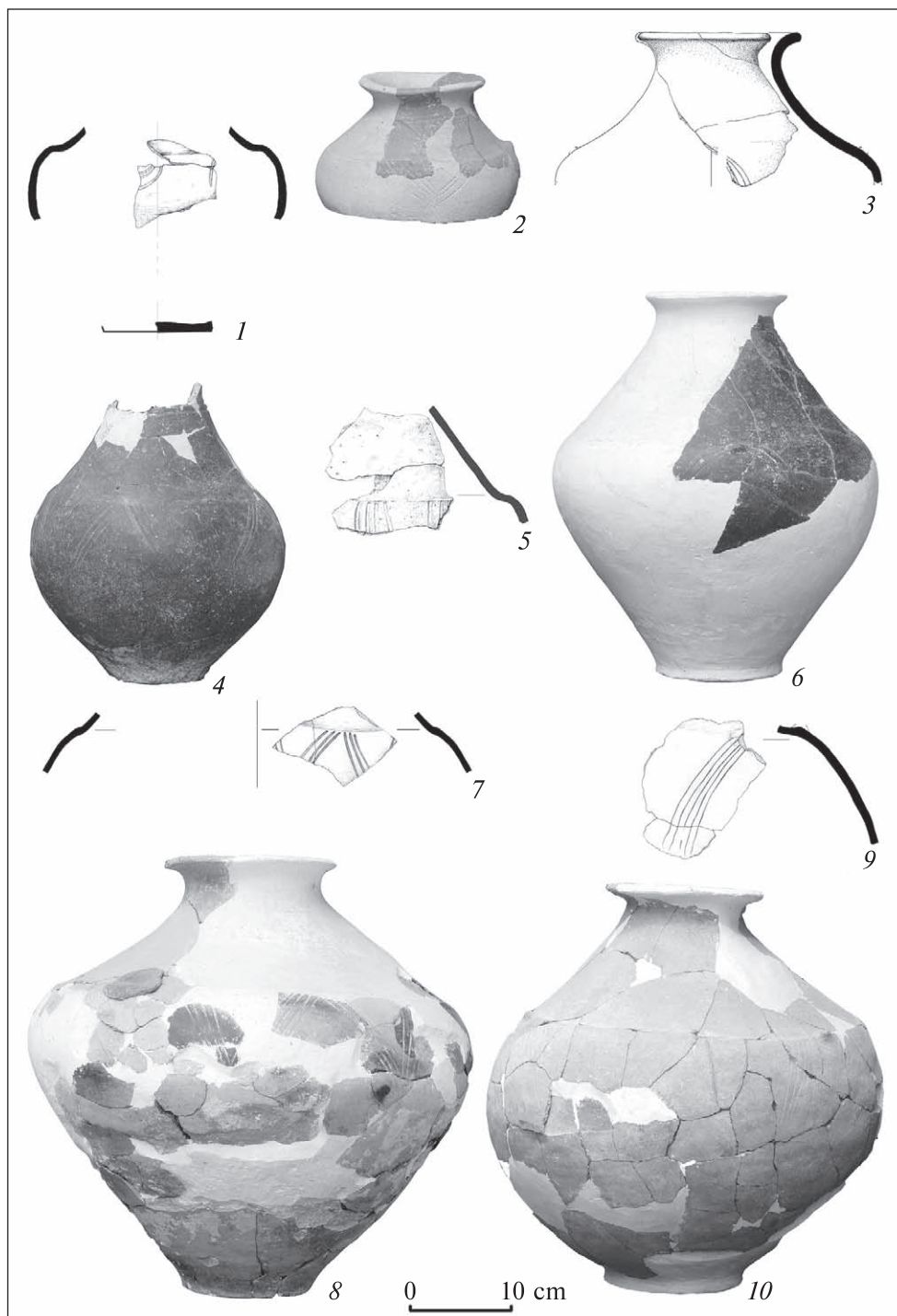

Рис. 3. Корчага із Зольного кургану (1) і аналогії до неї: 2 — керамічний брак з Уч-Башу (посудина без інвентарного номера); 3 — зольник західного розкопу Уч-Башу; 4 — верхній шар поселення Сахарна Головка; 5 — перекриваючий верхній шар Уч-Башу; 6 — розвал із давньої денної поверхні під верхнім шаром східного розкопу Уч-Башу; 7 — із господарської ями на поселенні Альма-Кермен; 8 — керамічний брак із Уч-Башу (посудина без інвентарного номера); 9 — із господарської ями на поселенні Альма-Кермен; 10 — керамічний брак з Уч-Баша (посудина без інвентарного номера)

Fig. 3. Large earthenware pot from Zolne mound (1) and analogies to it: 2 — ceramic defect from Uch-Bash (vessel without inventory number); 3 — ash lense of the western excavation of Uch-Bash; 4 — upper layer of Sakharna Holovka settlement; 5 — overlapping upper layer of Uch-Bash; 6 — fragments from the ancient surface under the upper layer of the eastern excavation of Uch-Bash; 7 — from a household pit at the settlement of Alma-Kermen; 8 — ceramic defect from Uch-Bash (vessel without inventory number); 9 — from a household pit in the settlement of Alma-Kermen; 10 — ceramic defect from Uch-Bash (vessel without inventory number)

го діаметра відносно висоти. Представлено два фрагменти плеча з тулубом і шийкою, що поєднуються і дозволяють реконструювати профіль і найбільший діаметр посудини ($D_{\max} = 27,4$ см). Це була корчага із відносно високою шийкою, що розширюючись до низу різким перегином переходить у сферично розширений тулуб. Тулуб має різке звуження до придонної частини. Дно посудини вузьке ($D = 11$ см), модельоване піддном, до якого примазувалися придонні стінки. Поверхня корчаги вкрита якісним глянцевою чорним лискуванням, черепок цупкий, обпал хороший. Від перегину на плечі на тулуб нанесені канелюри. В одній композиції — по три заокруглені лінії, що, ймовірно, півколами були нанесені під перегином. Від іншої — зберігся лише один, також опущений від перегину. Обидві композиції вдавненого орнаменту є частинами мотиву, який був представлений, швидше за все, наліпом, який і огинали канелюри.

Аналогії до посудини із Зольного кургану із інших пам'яток Криму

Аналогії корчазі із Зольного кургану походять із V горизонту Уч-Баша (V-УБ) (Кравченко 2011, с. 68—69) (рис. 3: 3, 5, 6). У попередньому IV горизонті є посудини із подібним профілюванням, проте вони мають інші пропорції. Для горизонту IV-УБ є типовим мотив орнаменту із корчаги із Зольного — наліп, оперізаний знизу однією або кількома лініями, але в цьому горизонті орнамент виконано пружковими наліпами, а на корчазі із Зольного — канелюрами. Також однією із ознак корчагоподібного посуду горизонту IV-УБ є приземкуватість посудин, коли найбільший діаметр припадає на нижню половину висоти посудини (Кравченко 2011, с. 67—68). З причини фрагментарності посудини із Зольного ми не можемо напевно визначити її пропорції, проте профілювання верхньої і нижньої частин, що збереглися, вказують на розташування найбільшого діаметру у верхній половині висоти посудини.

Отже, на перший погляд виникає колізія. Належність типу горизонтові V-УБ, тобто постопогромному горизонтові Уч-Башу, вказує на контактність кочовиків, які здійснили поховання у Зольному, із населенням, яке проявилось на Уч-Баші вже у наступному горизонті, прийшовши на місце зруйнованого укріпленого городища після того, як у шар руйнування городища випав наконечник стріли, характерний суто для поховань новочеркасів, до яких

належить і могила у Зольному кургані (Кравченко 2014а; 2014б). Проте, розглянувши аналогії до корчаг горизонту V, колізія зникає, адже саме цей горизонт і перш за все його кераміка демонструють прихід нового населення до Криму (Кравченко 2007).

Виділяючи V горизонт Уч-Баша, ми лише припускали його існування, оскільки це відбулось іще до початку наших розкопок на цій пам'ятці у 2006 р. Проте матеріал, отриманий розкопками передовсім зольника Уч-Баша повністю підтвердив правильність виділення горизонту (Кравченко 2016а, с. 58, рис. 3.4.7). Власне, матеріали розкопок С. Ф. Стржелецького на Уч-Баші містять лише одну цілу форму подібної корчаги із зазначеним контекстом (Кравченко 2011, с. 191, рис. 129). Проте численні знахідки із зольника підтвердили існування цього типу, як самостійного і інноваційного для горизонту V-УБ (Кравченко 2016а, рис. 3.4.7: 3, 4, 10, 11, 13). Отже, профілювання, орнаментация і аналогії в цілих посудинах дозволяють припускати належність корчаги із Зольного кургану типові 15, що з'являється в V горизонті Уч-Баша (V-УБ, вид V/3).

Є також кілька таких посудин, що не мають інвентарних номерів, і які ми не змогли встановити за допомогою описів у звіті (Кравченко 2011, рис. 130: 22, 132: 23, 136: 1, 137: 1—3) (рис. 3: 2, 8, 10). Проте їх орнаментация, профілювання і технологія виготовлення більше відповідають раннім горизонтам Уч-Баша. Всі три посудини є керамічним браком, де одна почала відлущуватися по поверхні, ймовірно, внаслідок помилки під час виготовлення гончарного тіста (рис. 3: 8), друга була деформована при обпалі, щоправда, вона як раз найбільше відповідає за формою і орнаментацией корчагам горизонтів V-УБ і VI-Г Інкерманської долини (рис. 3: 10), а третя спеклася в горні за надто високої температури (рис. 3: 2). Принаймні, все це говорить про належність корчаги із Зольного саме кизил-кобинській культурі, де такі і подібні форми існували протягом різних періодів.

У Криму цей тип представлено на пам'ятках у нижній течії р. Альма (Альма-Кермен) (Кравченко 2007; 2012) — на доволі цікавому поселенні, що демонструє як матеріал горизонту V-УБ (рис. 3: 7, 9), останнього горизонту Уч-Башу, так і наступного горизонту VI-Г, виділеному за матеріалами інших пам'яток Інкерманської долини — Сахарна Головка (рис. 3: 4) і Чорна Річка, який хронологічно припадає на VII — першу половину VI ст. до н. е. Загалом

керамічний комплекс цього поселення нами був проаналізований у низці статей (Кравченко 2007, 2012) і висновки, до яких ми дійшли, з часу публікації статей не зазнали змін. Тобто горизонт V-УБ датується останніми десятиліттями VIII ст. до н. е. — першими десятиліттями VII ст. до н. е., максимум — до середини VII ст. до н. е. в залежності від дати ранніх келермеських курганів, яка береться за основу (Kossack 1986, с. 133 і наст.; порівн.: Галанина 1997, с. 260). Він об'єднує керамічні комплекси не тільки на південному заході Криму, а включає також пам'ятки східних передгір'їв, як то Карли-Кая (Кравченко 2007), Сеферек Коба (Весельський, Кравченко, Манько 2014; Кравченко 2016б). Кераміка, що належить цьому горизонту, присутня також у підкурганному похованні на Гераклеїському півострові (курган у Юхариній балці: Кравченко 2011, с. 199, рис. 142, б), біля с. Піонерське (Колтухов 1999, рис. 4: 2, 4), у Приазов'ї (без конкретизації пам'ятки: Бруйко 2005, рис. 10).

Дуже схожа посудина супроводжувала кіммерійське поховання біля с. Цілинне у Північному Криму (Джанкойський р-н) (Корпусова 1984, с. 93, рис. 16, 18). Власне, і саме поховання 3 у кургані 16 біля Цілинного за складом інвентарю дуже схоже на поховання у Зольному. Найвиразнішою відмінністю є наявність кам'яної стели в Цілинному кургані, що вказує на високий статус похованого, причому на своїй землі. Враховуючи, що кістяк у Цілинному був інакше укладений у могилу, можна припустити, що обидва поховання залишені різними племенами. Варто також звернути увагу на орнаментацию корчаги із Цілинного — це так само канелюри, але не оперізуючі наліп, а опущені вниз від ребра на переході шийки у тулуб (Корпусова 1984, с. 18, рис. 18: 3, вклейка, рис. 19: 1). Такий декор не характерний для західної групи пам'яток кизил-кобинської культури, проте характерний для центральної, таких як Кизил-Коба, Карагач, Холодна Балка, Сімферопольське і Ашлама-Дере (Колотухин 1996, с. 125, 136, 142; Крис 1957).

Аналогії до інших предметів інвентарю з поховання 10 у Зольному кургані

Крім кераміки хронологічний зріз, що припадає на поховання воїна у Зольному кургані, характеризується на ключових пам'ятках бронзовими наконечниками стил новочеркаського типу, відомими на Уч-Баші в шарі руйнування попереднього горизонту IV-УБ (Кравченко

2014а, с. 57, рис. 12: 6, 2014б, с. 74, рис. 12: 6), в самому похованні 10 Зольного кургану разом із деталями кінського обладунку знайдені на перекритті могили (Щепинський 1962; Тереножкін 1976, с. 45, рис. 17: 15—18), біля ст. Некрасівської, самого скарбу із ливарною формою для стріл біля Новочеркаська і стріл із північно-західного схилу гори Бештау (Йессен 1952, с. 120, рис. 8, 9, с. 14, рис. 14). А також із поселення біля с. Алчедар у Молдові, із підкурганних поховань біля с. Білоградця у Болгарії, Носачівського кургану, к. 178 біля с. Паркани — у курганах дніпровського правобережного лісостепу (Тереножкін 1976, 35, рис. 9; 55, рис. 25:6; 56, рис. 26; 79, рис. 45; 98, рис. 61: 5, 6; 137, рис. 82; Махортьх 2005, 112, рис. 39). Власне, всі ці поховальні комплекси представляють еталонну передскіфську культуру новочеркаського етапу.

Хронологія усіх знахідок корчаг цього типу загалом укладається у другу половину VIII — початок VII ст. до н. е. Аналіз їх контексту ставить чимало питань не тільки археологічних, а й історичних, а саме, у зв'язку із якими подіями, по-перше, було поховано воїна у Зольному кургані, по-друге, чому в його похованні як інвентар було вміщено посудину населення Східних і Центральних Предгір'їв. Також значимо, що в інвентарі поховання 10 Зольного кургану присутнє точило із отвором для підвішування, виготовлене із пісковика, тобто відповідає типологічно точилам із горизонту V-УБ Уч-Баша, де персональні знаряддя для підправки леза, які носили із собою на поясі, також виготовлені із крупнозернистого абразиву (дет. див.: Кравченко 2015а; 2015б; 2016а, с. 84—88).

Висновки

Послідовність подій наразі може бути відтворена таким чином. На момент загибелі укріпленого поселення Уч-Баш у Південно-Західному Криму в передгір'ях Криму, можливо, вже склався новий культурний комплекс, який ми характеризуємо як горизонт V-УБ. Його складання і функціонування пов'язане із приходом нової кочової орди, яка асоціюється із новочеркаськими пам'ятками, маючи більш ранні аналогії на пам'ятках східніше Північного Причорномор'я, звідки, ймовірно, і прийшли. Асинхронність появи нового комплексу матеріальної культури в кримських передгір'ях і на Уч-Баші, де він з'являється за якийсь час після шару пожежі і руйнувань, показує, що Уч-

Баш як у старшому дотаврському, так і в молодшому дотаврському періодах, все ж більше був орієнтований на морські сполучення і водні шляхи, ніж на сухопутні, на відміну від центральної групи пам'яток кизил-кобинської культури в басейні р. Салгір. Крім того, зроблені висновки дозволяють поставити на розгляд наступне питання — аналіз усіх підкурганних поховань Криму і Надазов'я, які містять однакові орнаментовані корчаги, типові для кизил-кобинської культури. Це може допомогти виокремити як контакти таврів, так і преференції конкретних кочових племен у цих контактах.

- Брумяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе. X-V вв. до н. э.* Кишинев.
- Весельский, А. П., Кравченко, Е. А., Манько, В. М. 2014. Розвідки в околицях с. Карасьовка АРК. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Степные народы Евразии*. Москва: Наука.
- Дубовская, О. Р. 1989. К интерпретации комплексов типа новочеркасского клада. *Советская археология*, 1, с. 63-69.
- Дубовская, О. Р. 1997. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 6, с. 181—218.
- Йессен, А. А. 1952. Некоторые памятники VIII-VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. В: Шелов, Д. Б. (ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.)*. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, с. 112-131.
- Колотухин, В. А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века*. Киев: Южногородские ведомости.
- Колтухов, С. Г. 1999. Курганные погребения раннескифского времени в долине Салгира. *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 76-92.
- Корпусова, В. Н., 1984. Курганы у с. Целинное. В: Корпусова, В. Н. (ред.). *Курганы степного Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 69-107.
- Кравченко, Э. А. 2007. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в

предскифское время. *Revista archeologica*, SN, III, 1-2, с. 282-294.

- Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ, Луцьк: НАНУ.
- Кравченко, Е. А. 2012. Керамічний посуд кизил-кобинської культури поселення Альма-Кермен із розкопок 2008 року. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 16, с. 284-293.
- Кравченко, Е. А. 2014а. Кто сжег Уч-Баш? (к вопросу о финале предскифского периода в Северном Причерноморье). *Revista Arheologică*, N 1-2(10), с. 49-70.
- Кравченко, Е. А. 2014б. Поселение Уч-Баш и финал предскифского периода в Северном Причерноморье. *Херсонесский сборник*, 18, 71-96.
- Кравченко, Е. А. 2015а. Вироби з каменю з поселення Уч-Баш. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 77-95.
- Кравченко, Е. А. 2015б. Вироби з каменю у контексті господарства поселення Уч-Баш. *Наукові студії*, 8, с. 184-221.
- Кравченко, Э. А., Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В. и др. 2016а. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины*. Киев: НАН Украины.
- Кравченко, Е. А. 2016б. До питання про початок залізної доби у Криму. *Наукові студії*, 9, с. 164-177.
- Крис, Х. И. 1957. Поселение кизил-кобинской культуры в балке Ашлама-Дере. В: Шульц, П. Н. (ред.). *История и археология Древнего Крыма*. Киев: Изд-во АН УССР, с. 40-46.
- Махортих, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
- Щепинский, А. А. 1959. Отчет о работах, проведенных по изучению памятников энеолита и бронзы в Крыму в 1959 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, ф. експедицій, спр. 1959/9в, № 4150.
- Щепинский, А. А. 1959а. Альбом к отчету А. А. Щепинского «О работах, проведенных по изучению памятников энеолита и бронзы в Крыму в 1959 г.». *Научовий архів ІА НАНУ*, ф. експ., спр. 1959/9в, № 4151.
- Щепинский, А. А. 1962. Погребение начала железного века у Симферополя. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев: Изд-во АН УССР, 12, с. 57-65.
- Kossak, G. 1986. *Zaumzeug aus Kelermes. Hallstattkolloquium*. Budapest.

Надійшла 08.09.2020

Э. А. Кравченко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт археологии Национальной Академии наук Украины, отдел археологии раннего железного века, ORCID 0000-0001-7238-7417, evekravchenko@gmail.com

КЕРАМИЧЕСКИЙ СОСУД ИЗ КУРГАНА У с. ЗОЛЬНОЕ В КРЫМУ

В статье публикуется керамический лепной сосуд с подкурганного захоронения возле с. Зольного (к. 1, п. 10) в центральных предгорьях Крыма. Фрагменты, частично реконструируемые, были найдены в научных фондах Института археологии НАНУ. После графической реконструкции выяснилось, что сосуд отличается от прорисовки, приведенной автором раскопок А. А. Щепинским в публикации. Анализируется как сосуд, так и условия его находки, приводятся аналогии в других комплексах Крыма. На основе типологического анализа сосуд отнесен к одному из ведущих типов керамики кизил-кобинской культуры горизонта V-УБ, выделенного по материалам Уч-Баша, начала таврского периода. Кроме того, приводятся синхронные погребальные комплексы, тождественные захоронению в Зольном кургане.

Кроме керамики хронологический срез, на который приходится погребение воина в Зольном кургане, характеризуется на ключевых памятниках бронзовыми наконечниками стрел новочеркасского типа, известными на Уч-Баше в слое разрушения предыдущего горизонта IV-УБ. Также отметим, что в инвентаре погребения 10 Зольного кургана присутствует оселок с отверстием для подвешивания, изготовленный из песчаника, то есть соответствует типологически оселкам с горизонта V-УБ Уч-Баша.

Хронология всех находок корчаг этого типа приходится на вторую половину VIII — начало VII в. до н. э. Анализ их контекста ставит немало вопросов не только археологических, а и исторических, а именно, в связи с какими событиями, во-первых, был похоронен воин в Зольном кургане, во-вторых, почему в его захоронении в качестве инвентаря был помещен сосуд населения восточных и центральных предгорий. Последовательность событий сейчас может быть воспроизведена следующим образом. На момент гибели укрепленного поселения Уч-Баш в Юго-Западном Крыму в предгорьях Крыма, возможно, уже сложился новый культурный комплекс, который мы характеризуем как горизонт V-УБ. Его образование и функционирование связано с приходом новой кочевой орды, которая ассоциируется с новочеркасскими памятниками, имея более ранние аналогии на памятниках восточнее Северного Причерноморья, откуда, вероятно, и пришли. Асинхронность появления нового комплекса материальной культуры в крымских предгорьях и на Уч-Баше, где он появляется через некоторое время после пожара и разрушений, показывает, что Уч-Баш как в старшем дотаврском, так и в младшем дотаврском периодах, все же больше был ориентирован на морские сообщения и водные пути, чем на сухопутные в отличие от центральной группы памятников кизил-кобинской культуры в бассейне р. Салгир.

К л ю ч е в ы е с л о в а: ранний железный век, новочеркасский этап, кизил-кобинская культура, киммерийцы, ранние скифы, тавры, Крым, Зольное.

Evelina A. Kravchenko

Ph.D in Historical Sciences, Senior Research Fellow of the Department of Early Iron Age in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-7238-7417, evekravchenko@gmail.com

CERAMIC VESSEL FROM MOUND NEAR ZOLNE VILLAGE IN THE CRIMEA

The article deals with ceramic handmade vessel from a burial mound near Zolne village (mound No. 1, burial No. 10) in the central foothills of the Crimea. Partially reconstructed fragments were found in the Scientific Funds of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. After the graphic reconstruction, it became clear that the vessel differs from the drawing given by A. A. Shchepynskyi, who was the author of the excavations. Both the vessel and the conditions of its discovery are analyzed; analogies in other complexes of the Crimea are given. Based on the typological analysis, the vessel is referred to one of the leading types of ceramics of the Kyzyl-Koba culture of the V-UB horizon, selected on Uch-Bash materials, dated from the beginning of the Taurian period. In addition, there are synchronous burial complexes, identical to the burial in Zolne mound.

In addition to ceramics, chronological cluster of the warrior burial in Zolne mound is characterized by the bronze arrowheads of the Novocherkassk-type, known also at Uch-Bash in the layer of destruction of the previous IV-UB horizon. It should also be noted that in the inventory of the burial No. 10 of Zolne mound there is a whetstone with a hole for hanging, made from sandstone. It corresponds typologically to the whetstones from the horizon V-UB of Uch-Bash.

The chronology of all finds of vases of this type generally fits into the second half of the VIII — early VII c. BC. Analysis of their context raises many questions not only archaeological, but also historical, namely, in connection with which events, firstly, the soldier was buried in Zolne mound, and secondly, why in his burial as an inventory item there was placed a vessel used by population of the Eastern and Central foothills of the Crimea. The sequence of events can now be reproduced as follows. At the time of the demise of the fortified settlement of Uch-Bash in the South-Western Crimea in the foothills of the Crimea a new cultural complex may have been already formed, which we characterize as the V-UB horizon. Its formation and functioning are connected with the arrival of a new nomadic horde, which is associated with Novocherkassk monuments, having earlier analogies on the eastern monuments of the Northern Black Sea coast, where they probably came from. The asynchrony of the emergence of a new complex of material culture in the Crimean foothills and Uch-Bash, where it appears some time after the layer of fire and destruction, shows that Uch-Bash both in the late Pre-Tauric and in the early Pre-Tauric periods, all was more focused on sea connections and waterways than on land, in contrast to the central group of sites of the Kyzyl-Koba culture in the basin of the Salgir River.

К е у в о р д s: Early Iron Age, Novocherkassk stage, Kyzyl-Koba culture, Cimmerians, early Scythians, Taurians, Crimea, Zolne.

References

- Bruiako, I. V. 2005. *Ranniie kochevniki v Evrope*. X-V vv. do n. e. Kyshynev.
- Veselskyi, A. P., Kravchenko, E. A., Manko, V. M. 2014. Rozvidky v okolitsiakh s. Karasovka ARK. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv.
- Halanina, L. K. 1997. *Kelermesskiye kurhany. "Tsarskiye" pohrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Stepnye narody Evrazii. Moskva: Nauka.
- Dubovskaia, O. R. 1989. K interpretatsii kompleksov tipa novocherkasskogo klada. *Sovetskaia arkheolohiia*, 1, p. 63-69.

- Dubovskaia, O. R. 1997. Ob etnokulturnoi atributsii "novocherkasskikh" pohrebenii Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskii almanakh*, 6, p. 181-218.
- Yessen, A. A. 1952. Nekotorye pamiatniki VIII-VII vv. do n. e. na Severnom Kavkaze, In: Shelov, D. B. (ed.). *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii (po materialam konferentsii IIMK AN SSSR 1952 g.)*. Moskva: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, p. 112-131.
- Kolotukhyn, V. A. 1996. *Hornyi Krym v epokhu pozdnei bronzy - nachale zheleznogo veka*. Kyiv: Yuzhnohorodskie vedomosti.
- Koltukhov, S. H. 1999. Kurhannye pohrebeniia ranneskifskogo vremeni v doline Salhira. *Starozhytnosti Pivnichnoho Prychornomoria i Krymu*, VII, p. 76-92.
- Korpusova, V. N., 1984. Kurhany u s. Tselinnoe. In: Korpusova V. N. (ed.). *Kurhany stepnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka, p. 69-107.
- Kravchenko, E. A. 2007. As to the Question of Changing in Material Culture of Highland Crimean Population at the Pre-Scythian Time. *Revista archeologica*, SN, III, 1-2, p. 282-294.
- Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv, Lutsk: NANU.
- Kravchenko, E. A. 2012. Keramichniy posud kyzyl-kobynskoi kultury poselennia Alma-Kermen iz rozkopok 2008 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 16, p. 284-293.
- Kravchenko, E. A. 2014a. Who burned Uch-Bash? (the issue of the final Pre-Scythian period in the Northern Black Sea). *Revista Arheologică*, 1-2 (10), p. 49-70.
- Kravchenko, E. A. 2014b. Poselenie Uch-Bash i final predskifskogo perioda v Severnom Prichernomorie. *Khersonesskii sbornik*, 18, p. 71-96.
- Kravchenko, E. A. 2015a. Stone wares from Uch-Bash settlement. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 77-95.
- Kravchenko, E. A. 2015b. Vyroby z kameniu u konteksti hospodarstva poselennia Uch-Bash. *Naukovi studii*, 8, p. 184-221.
- Kravchenko, E. A. Horbanenko, S. A., Horobets, L. V. 2016a. *Ot bronzy k zhelezu: khoziaistvo zhytelei Inkermanskoi doliny*. Kyiv: NAN Ukrainy.
- Kravchenko, E. A. 2016b. Do pytannia pro pochatok zaliznoi doby u Krymu. *Naukovi studii*, 9, p. 164-177.
- Krys, Kh. I. 1957. Poselenie kyzyl-kobynskoi kultury v balke Ashlama-Dere. In: Shults, P. N. (ed.). *Istoriia i arkheolohiia Drevneho Kryma*. Kyiv: Izd-vo AN USSR, p. 40-46.
- Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Shliakh.
- Terenozhkyn, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shchepinskii, A. A. 1959. *Otchet o rabotakh, provedennykh po izucheniiu pamiatnikov eneolita i bronzy v Krymu v 1959 h.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. ekspeditsii, spr. 1959/9v, № 4150.
- Shchepinskii, A. A. 1959a. *Albom k otchetu A. A. Shchepynskoho "O rabotakh, provedennykh po izucheniiu pamiatnykov eneolita i bronzy v Krymu v 1959 h."* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. ekspeditsii, spr. 1959/9v, № 4151.
- Shchepinskii, A. A. 1962. Pohrebenie nachala zheleznogo veka u Symferopolia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv: Izd-vo AN USSR, 12, p. 57-65.
- Kossak, G. 1986. *Zaumzeug aus Kelermes. Hallstattkolloquium*. Budapest.

М. С. Сергєєва, В. С. Жигола *

ХУДОЖНЯ РІЗЬБЛЕНА КІСТКА ІЗ с. ЗАРІЧНЕ

Вводиться до наукового обігу і аналізується декоративна пластина із зображенням грифона з посаду городища у с. Зарічне (Сумська обл.). Виріб датується XII—XIII ст. Можлива інтерпретація — підвіска, накладка або декоративна деталь. Техніка виконання виробу може вказувати на імпортне походження (Візантія, Крим, Болгарія, Близький Схід) або місцеве копіювання імпортного зразку. Символіка зображення — охоронна.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, XII—XIII ст., декоративно-ужиткове мистецтво, косторізне ремесло, зооморфні зображення, грифон.

Художнє різьблення по кістці є одним з яскравих напрямів декоративно-ужиткового мистецтва часів Київської Русі. Проте загалом художніх речей з композиціями, складнішими за простий геометричний орнамент, особливо з зображеннями зооморфних персонажів, загалом на території Східної Європи виявлено відносно небагато, тому кожна нова знахідка такого виробу є предметом наукового інтересу. У цьому зв'язку декоративний виріб з зооморфним зображенням, виявлений під час робіт у Заріченському археологічному комплексі у 2020 р., заслуговує на окрему увагу. Введенню до наукового обігу і аналізу зазначеного артефакту присвячена ця робота.

Заріченський археологічний комплекс (с. Зарічне — з середини XVII ст. по 1924 р. — Боголюбове, до 1957 р. — Петровське, Тростянецький р-н Сумської обл.) складається з трьох городищ, селища (посаду) і двох курганних могильників і займає правий корінний берег Ворскли, в яку впадає р. Боромля зі сходу від с. За-

річне. Зарічне I відоме в історичній науці ще з середини XIX ст. Вперше городище описав Філарет (Гумілевський) (Филарет 1857, с. 55—57), пізніше його інформацію використав Д. І. Багалій при описі археологічної карти Харківської губернії (Багалей 1905, с. 2). Перші археологічні дослідження пам'ятки проведено П. М. Третьяковим, який у 1938 р. дослідив декілька об'єктів і продатував пам'ятку та найближчий курганний могильник (Третьяков 1938; 1947, с. 123). У 1960 р. городище обстежував Б. А. Шрамко (Шрамко 1960, с. 8). У 1971 р. пам'ятку оглянули М. П. Кучера та О. В. Сухобоков, було знято інструментальний план пам'ятки, а на посаді зібрано керамічний матеріал роменської культури, XI ст. та значну кількість XII—XIII ст. (Кучера, Сухобоков 1971/17, с. 9—10, креслення 3). У 1987 та 2002 рр. на городищі В. В. Приймак фіксував кераміку роменської культури та Київської Русі, провадив розкопи на посаді та досліджував кургани (Приймак 1990, с. 82—83; Приймак, Осадчий, Берест 2003, с. 231—232). У 1999—2000 рр. Ю. М. Берестом та Є. М. Осадчим обстежувалися всі пам'ятки Заріченського археологічного комплексу (Берест, Осадчий 2001, с. 103—106). У 2006 та 2010 рр. Є. М. Осадчий та О. В. Коротя провадили обстеження городища та поселення із визначенням його чітких меж, а також склали інструментальний план пам'ятки (Коротя 2010; Осадчий 2011, рис. 50).

У 2019 р. за ініціативи Тростянецької ОТГ роботи на пам'ятці були відновлені Лівобережною археологічною експедицією Інституту археології НАН України (Жигола, Моця, Скороход 2020, с. 261). У 2020 р. роботи проводилися на першому підвищеному посаді, метою яких було збір інформації про планіграфічну структуру цієї частини пам'ятки. У культурному шарі та об'єктах зібрано керамічний матеріал різних археологічних культур та епох, що дозволяє виділити етапи заселення пам'ятки. I етап — на пам'ятці проживає осіле лісостепове населення скіфського часу VI—IV ст. до н. е. II етап пов'язаний із сіверянським населенням ромен-

* СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3785-0311, serhieieva_maryna@iananu.org.ua

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-9420-4893, gvjredaktor@gmail.com

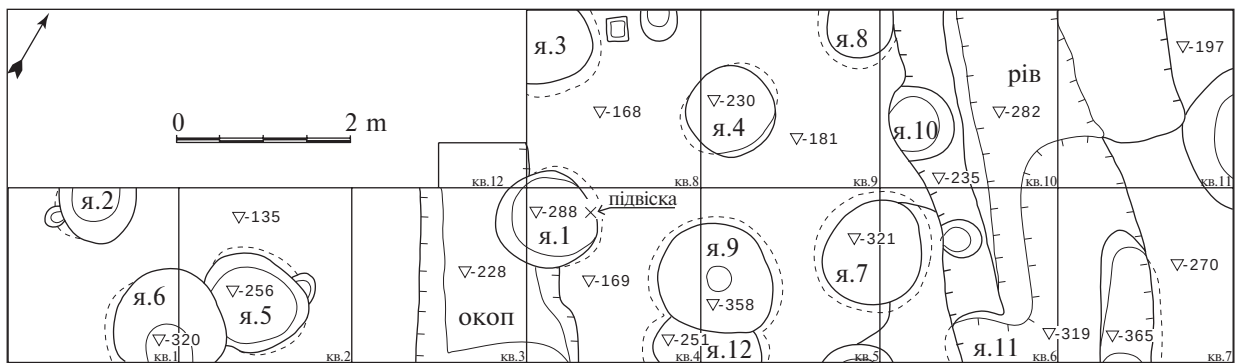

Рис. 1. План розкопу 1

Fig. 1. Plan of the excavation site No. 1

ської археологічної культури, яке тут мешкало у IX — на початку XI ст. III етап датується XII — другою половиною XIII ст.

Для перевірки можливого місця в'їзду по-сад і ймовірну наявність тут оборонних споруд було закладено Розкоп 1 на місці перепаду тераси вздовж сучасної дороги (рис. 1). У східній частині розкопу зафіксовано конструкції рову — зафіксована ширина у верхній частині 3,0 м, стінки похилі й під кутом йдуть до дна, яке має глибину 1,5 м від сучасної поверхні. Вздовж східного схилу рову йде пласка сходинка завширшки до 75 см. Конструкцію валу не вдалося зафіксувати, адже цю частину посаду неодноразово перебудовували і насип був повністю демонтований. За наявним керамічним матеріалом у рові його можна датувати у межах XII ст. Крім того, рів перестає функціонувати у другій половині XII—XIII ст., коли на його місці влаштовуються пізніші зернові ями.

На решті площі розкопу 1 зафіксовано залишки господарської діяльності населення пам'ятки у вигляді зернових ям. Це круглі в плані ями викопані в глині, що мають дзвоноподібну форму — із розширенням стінок у середній та нижній частині, що збільшувало її корисний об'єм. Ями мають діаметр від 80 см до 1,7 м і глибину від 40 см до 2,0 м. Деякі мали обпалені стінки і дно, що покращувало міцність конструкції. Ями 6, 7, 9 мали горілий прошарок, що свідчить про руйнацію споруд у верхній частині об'єкта — дерев'яне перекриття горловини ями. Це свідчить про одночасну загибель від вогню низки об'єктів. За стратиграфічними спостереженнями можна виділити два періоди функціонування ям. Так, яма 5 завглибшки 1,2 м була засипана від рівня материка, а поруч викопана яма 6 завглибшки 2,0 м. Так само неглибока яма 12 пізніше була прорізана більшою ямою 9. Усі об'єкти датують-

ся у межах XII—XIII ст. Вочевидь, збільшення глибини і об'єму ям для зберігання запасів свідчить про розвиток соціально-економічних процесів поселення у вказаний час, що може бути пов'язано зі збільшенням населення пам'ятки чи зі збільшенням експорту зерна. За планом можна прослідкувати два ряди ям, які йдуть паралельно дорозі. Таке розміщення може вказувати на використання цієї частини посаду в господарських цілях.

У центральній частині розкопу 1 було досліджено Яму 1 — кругла в плані яма із незначним підбоям вздовж східної стінки, діаметром 1,0 м, дно рівне на глибині 1,2 м від рівня материка (1,5 м від сучасної поверхні). Верхня західна частина ями була пошкоджена німецьким окопом 1943 р. до майже середини своєї глибини. Верхнє заповнення ями складалося з темно-сірого суглинку з вугликами і жовтої глини вздовж стінки (рис. 2). Нижче залягав майже горизонтальний шар темно-сірого суглинку. Саме в ньому і знайдено кістяний виріб з зооморфним зображенням. У цих шарах трапилися фрагменти кружального посуду, що датується XII—XIII ст. (рис. 2). Над дном ями залягали шари коричневого суглинку з прошарком вугликів, сіро-жовтого мішаного суглинку, жовтої глини і темно-сірого суглинку з вугликами. Ці шари також містили кераміку XII—XIII ст.

Різьблений виріб, виявлений у зазначеному об'єкті, виготовлений з рогової пластини. Його розміри $6,4 \times 3,3 \times 0,4$ см, форма — овальна (рис. 3). Основну площину пластини заповнює фантастичне зооморфне зображення. Зображена істота має тулуб хижого звіра з двома крилами, довгу шию і голову хижого птаха із дзьобом і двома вухами. Наведені характеристики відповідають зображенням орлиноголових грифонів — популярних персонажів стародавнього і середньовічного мистецтва.

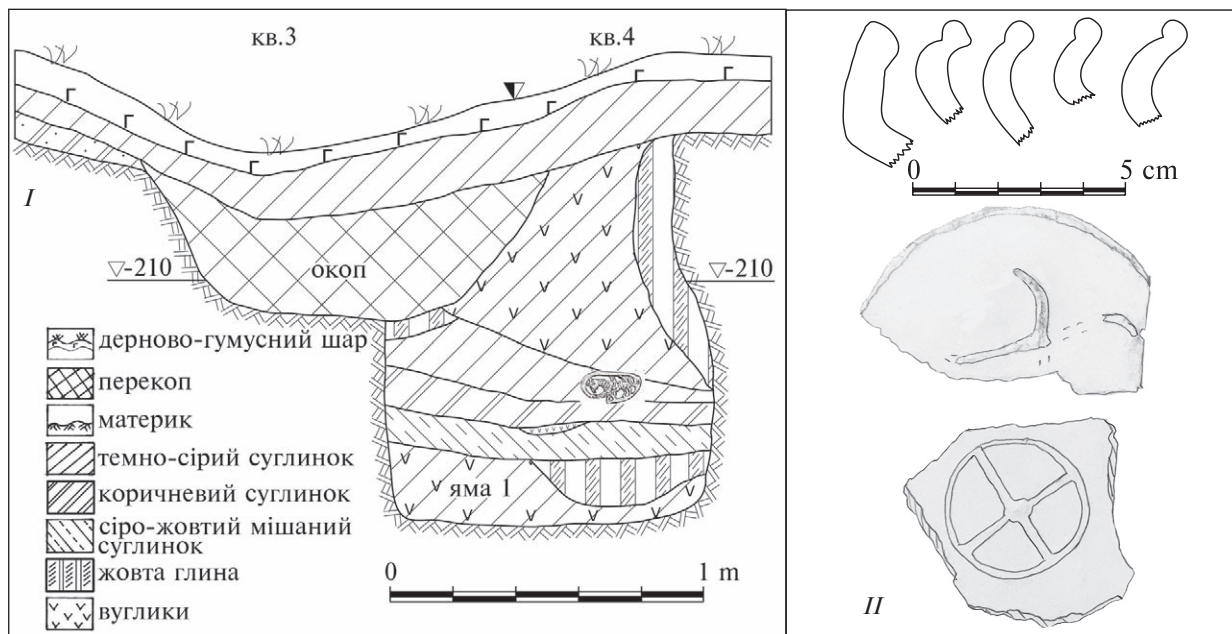

Рис. 2. Стратиграфія (I) і керамічний матеріал (II) ями 1
Fig. 2. Stratigraphy (I) and ceramic material (II) of the pit No. 1

Загальна композиція виконана технікою наскрізного (ажурного) різьблення, а основні елементи фігури грифона (голова, крила, лапи, хвіст) змодельовані у техніці низького рельєфу з залученням елементів виїмчастої техніки. Краї пластини створюють рамку овальної форми із внутрішнім кутом між нижнім крилом і передньою лапою істоти. Фон між зображенням і бортиком вибраний. Грифон з'єднується з нею тільки вухами, лапами, крилами і хвостом, позаду є додаткова перемичка. Очі у вигляді врізаних овалів, без зіниць. На шиї зображено дві стрічки. Вуха трикутні, внутрішня частина оформлена виїмчастими трикутниками. Дзьоб поділений лінією на дві частини. Під ним є вузька борідка. Серповидні крила рельєфні, мають поділ двома паралельними врізаними лініями — зображення пір'я. Хвіст заокруглюється вгору і закінчується китицею, прияманною хвосту лева, яка має вигляд стилізованої рослинної деталі. Дещо нерівні конфігурації борозенок свідчать про використання різального знаряддя, радше за все ножа (рис. 4: 1, 2). Фактура шкіри істоти передана маленькими круглими виїмками. Судячи з дещо нерівних конфігурацій, вони були проверчені, ймовірно, кінцем того самого ножа (рис. 4: 3). Зображення опрацьовано з обох боків. Поверхня полірована. У задній частині пластина має отвір діаметром 3,0 мм.

Питання трактування виробу поки що залишається остаточно не вирішеним. Наявність

спеціально просвердленого отвору в задній частині дає підстави припускати, що платівку могли носити як підвіску. За умови використання тільки цього отвору, грифон мав висіти вниз головою, проте додатково могли використовувати отвір між вухами тварини. У цьому разі він набував горизонтального положення. Сліди потертостей від мотузки навколо отворів не простежені (рис. 4: 4), що може свідчити про відсутність тривалого використання пластини таким чином. Виріб могли використовувати також як накладку. Кістяні декоративні накладки різного функціонального призначення доволі часто входять у традиційний асортимент виробів косторізів. Водночас виробів з кістки, які можна трактувати як підвіски, обмаль і їх інтерпретація не є безспірною. Проти трактування виробу як накладки свідчить двобічне зображення на пластині, що у цьому випадку є недоцільним. Проте нема підстав заперечувати таке вторинне використання. Зазначимо, що для підвісок двобічний декор також не є обов'язковим. Можливим є також використання пластини як амулета або як декоративної деталі у якомусь іншому контексті.

Точні аналогії пластині з Зарічного нам невідомі, проте трактування образу грифона є доволі традиційним для давньоруської пластики XI—XIII ст. з різних матеріалів. З іншого боку, наскрізна техніка виконання декору виробів з кістки належить до мало поширених у косторізній традиції південних регіонів Русі, зокре-

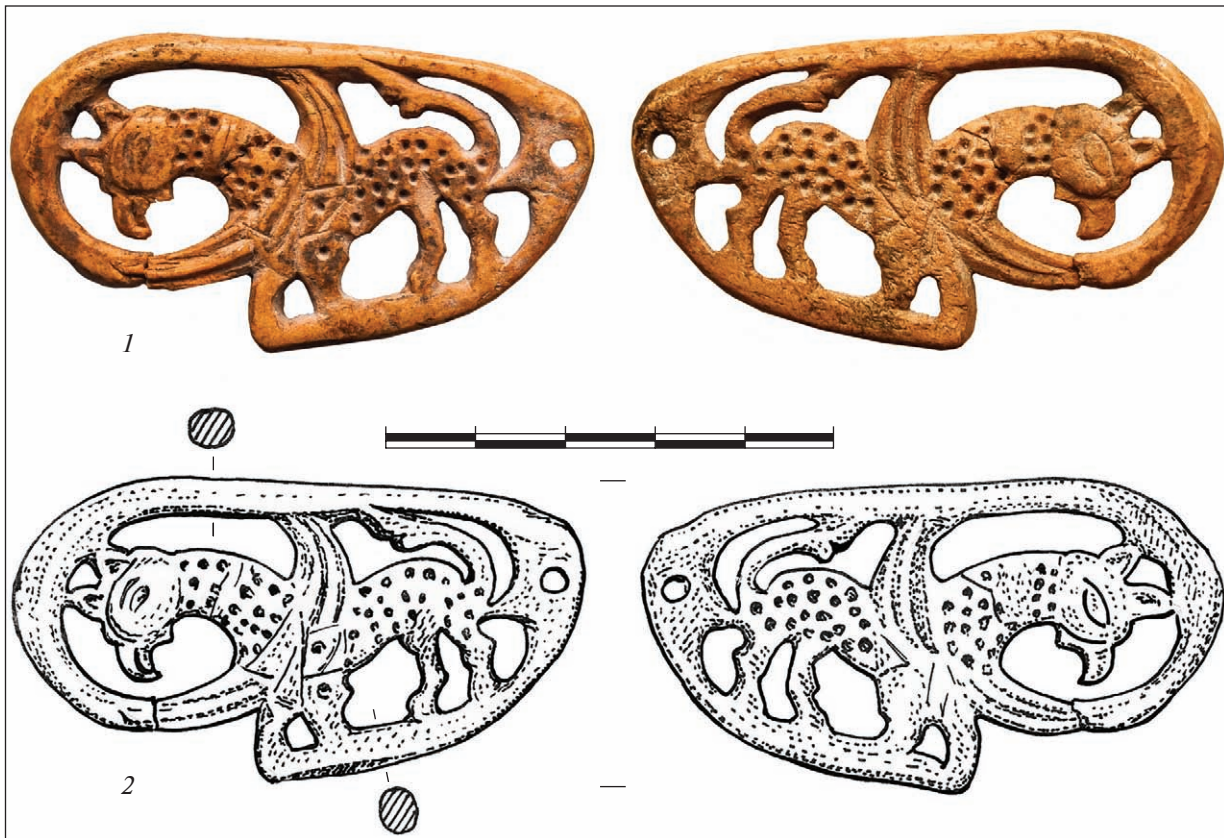

Рис. 3. Підвіска із зображенням грифона: 1 — фото; 2 — рисунок

Fig. 3. Pendant with the image of a griffin: 1 — photo; 2 — drawing

ма Дніпровського лівобережжя. Можна згадати лише окремі вироби з прорізним декором, здебільшого геометричним (Сергєєва 2019, с. 276). Одним з небагатьох виключень є накладка з зображенням грифона з Києва з елементами ажурного різьблення (Сергєєва 2011, с. 142—143, табл. 61: 9; 62: 5), проте її походження під питанням: стиль зображення сягає північноєвропейських зразків і має аналогії у мистецтві Новгороді (Сергєєва 2015, с. 251—252, рис. 5: 2). Отже цей виріб не можна розглядати як аналогію до пластини з Зарічного. Наскрізне різьблення зустрічається, з одного боку, на Півночі Русі, прикладом чого є новгородські кістяні декоративні пластини з біоморфним декором (Колчин, Янин, Ямщиков 1985, рис. 155—161, 163—164). З іншого боку, прорізний декор в композиціях різного ступеню складності притаманний художній косторізній продукції Візантії і території візантійського культурного впливу. Зокрема такі вироби відомі у Криму (Пущко 2011, рис. 1) і в Болгарії (Ангелов 1980, обр. 176; Атанасов 1987, табл. VII: 2). Звернемо увагу на те, що образ грифона у дрібній пластичності з різних матеріалів найбільш поширений саме у цьому регіоні. Найбільш яскравим при-

кладом є Болгарія, де поширені металеві вироби дрібної пластики з ажурним декором. Серед них виділимо наконечники поясів VIII — початку IX ст. (Дончева, Ніколов 2019) і бронзові пластини IX—X ст. з Преслава (Ваклинов, Ваклинова 1983, рис. 12; Овчаров 1985, с. 155, обр. 4) і з фортеці «Крумово кале» (Ваклинов, Ваклинова 1983, рис. 32), які також презентують грифонів з вирізаним фоном. Незважаючи на те, наведені приклади відносяться до більш раннього часу, не виключена їхня роль у подальшому розвитку подібних зображень. Загалом вплив декору металевої пластики на косторізню на інших прикладах (орнаментика) неодноразово простежували різні дослідники (Бочаров 1983, с. 111—112; Сагайдак 1991, с. 94; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 89). Не суперечить висновкам про східні або візантійські витoki зображеному образу також загальна композиція: грифон нібито вписаний у коло, яке формує бортик виробу. Зображення тварин, вписані в коло були найбільш поширені на середньовічних тканинах і в торецтиці саме у мистецтві Візантії та Ірану (Орлов 1973, с. 90).

Отже, є всі підстави констатувати походження сюжету і композиції пластини з Заріч-

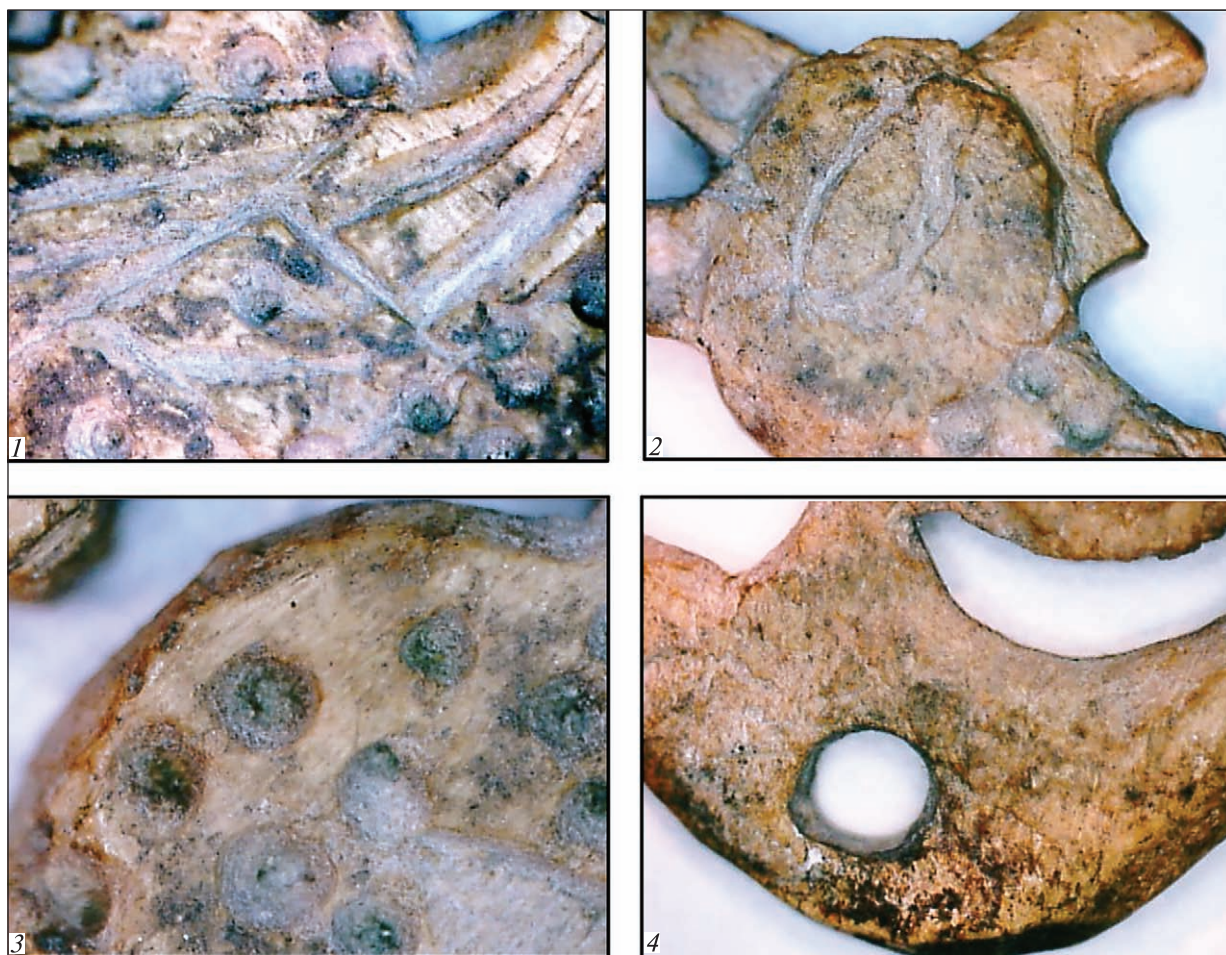

Рис. 4. Підвіска із зображенням грифона: деталі: 1, 2 — борозенки і моделювання голови — робота різальним знаряддям; 3 — форма ямок, які моделюють фактуру тулубу; 4 — форма отвору

Fig. 4. Pendant with the image of a griffin: details: 1, 2 — grooves and modeling of the head — work with a cutting tool; 3 — the shape of dimples, which imitate the texture of the body; 4 — hole shape

ного з Візантії, Південної Європи або Близького Сходу. Враховуючи техніку виконання, можна припускати, що зазначений виріб є імпортом, проте не виключено його виготовлення на місці за зразком імпортного предмету дрібної пластики або мандруючим майстром — носієм відповідної традиції ремісничих технологій.. Враховуючи, що така практика була широко розповсюджена у середньовіччі і добре засвідчена для художньої кістки всього давньоруського періоду (Сергеева 2015), таке припущення здається цілком імовірним.

Щодо вибору сюжету для зображення, він є цілком зрозумілим. Орлиноголовий грифон у стародавньому і середньовічному мистецтві є символічним персонажем, який втілює низку уявлень. Цей образ з позиції іконографії і семантики сягає традицій Давнього Сходу, де він в'являється наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. (Khazai 1978). Історію і семантику середньовічних зображень грифонів неоднора-

зово аналізували різні автори (Вагнер 1976, с. 252—255; Дончева-Петкова 1979; Мацына 1999, с. 22; Білик 2017 та ін.), що позбавляє нас необхідності їх детального аналізу. Підбиваючи підсумки попередніх досліджень, зазначимо, що до I тис. до н.е. формуються його певні іконографічні типи, які поширюються за межами Передньої Азії, включаючи серед кочівників Євразії і античну культуру. Пізніше цей язичницький образ був засвоєний і розвинений християнським мистецтвом. Істота з поєднанням сили орла і лева стала покровителем воїнів, а потім і геральдичним знаком соціальної верхівки, включаючи царюючих осіб. У середньовічному європейському мистецтві образ грифона є спадщиною, з одного боку античних традицій, з іншого боку — степових, які розвивалися самостійно.

Символічне значення зображень зазначеної істоти коротко можна звести до кількох аспектів, серед яких важливими є:

1) зв'язок з владою, у тому числі в її сакральних аспектах. Відповідно репрезентативний характер образу. Приклад — зображення на інсигніях влади з Сахнівки (Макарова 1975, табл. 12) і Преслава (Атанасов 1999, обр. 69). Зазначимо, що на інсигніях і на деяких рельєфах на фасадах соборів персонаж пов'язаний з сюжетом піднесення Олександра Македонського. Приклади цієї самої символіки також — грифони на широковідомих шоломі князя Ярослава Всеволодовича і оздобленні турячого рогу з Чорної Могили. У контексті князівської влади також іноді розглядаються рельєфні плити з грифонами з Галича (Білик 2017, с. 72);

2) зв'язок з воїнською символікою. У цьому зв'язку згадаємо, наприклад, гарнітуру болгарських поясів, накладки на сідло XII ст. з Новгорода (Хорошев, 2004, рис. 5: 1, 2) та ін.;

3) апотропеїчне значення. З ним пов'язані зображення на деталях одягу, прикрасах та ін., не обов'язково чоловічих. У цьому зв'язку згадаємо зображення грифонів на колтах (Макарова 1986, рис. 17: 109; 18: 132, 141; Білик 2017, рис. 2), які є частиною жіночого костюму;

4) космологічний статус грифона (зокрема зображення біля світового дерева) тісно пов'язана з іншими, зазначеними вище.

Всі значення можуть пов'язуватися між собою, проте конкретну символіку того чи іншого зображення слід розглядати у контексті використання виробу. З контексту виявлення декоративної пластини з Зарічного (на посаді, поза контекстом об'єктів, пов'язаних з соціальною верхівкою) можна насамперед припускати її роль як оздоблення, яке, крім суто естетичного навантаження, могло в уявленнях свого власника виконувати охоронні функції.

Підбиваючи підсумки, зазначимо перспективність подальшого вивчення проаналізованого декоративного виробу у контексті дослідження місця і ролі виробів художнього ремесла, зокрема косторізного, у побутовій культурі населення Київської Русі.

- Ангелов, Н. 1980. *Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV век*. Царевград Търнов, 3.
- Атанасов, Г. 1987. Средновековни костни изделия от Силистра. *Известия на Народния музей — Варна*, 23 (38), с. 101-115.
- Атанасов, Г. 1999. *Инсигниите на средновековните български владетели: корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити*. Плевен: Издателство: Евразия-Абагар.
- Багалеи, Д. И. 1905. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда*. Москва.
- Берест, Ю. М., Осадчий, Е. М. 2001. Нові дані про дослідження Шпилівського та Заріченського археоло-

- гічних комплексів. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 101-106.
- Білик, О. В. 2017. Образ грифона в галицькому середньовічному мистецтві. *Мистецтвознавчі записки*, 32, с. 67-76.
- Бочаров, Г. Н. 1983. Резьба по кости в Новгороде (X—XV века). В: Ямщиков, С. (сост.). *Древний Новгород. История. Искусство. Археология*. Москва: Наука, с. 111-140.
- Вагнер, Г. К. 1976. Судьбы образов звериного стиля в древнерусском искусстве. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 250-257.
- Ваклинов, С., Ваклинова, М. 1983. *Съкровището от Над Сент Миклош*. София: Държавно Издателство «Септември».
- Дончева, С., Николов, Н. 2019. Прорезни ажурни коланни краища с изображения на грифони. *История и култура на България и българите (IX—XIX в.)*. Исторически изследвания и археологически приноси в памет на проф. д-р Валентин Плетньов (Acta Musei Varnaensis, XIII, 1), с. 135-152.
- Дончева-Петкова, Л. 1979. Грифонът в изкуството на средновековна България. *Археология*, 21 (4), с. 22-40.
- Жигола, В. С., Моця, О. П., Скороход, В. М. 2020. Розвідки на Заріченському археологічному комплексі. *Археологічні дослідження в Україні в 2019 р.*, с. 261.
- Зоценко, В. М., Брайчевська, О. А. 1993. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ, 1993, с. 43-103.
- Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород. Прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.
- Коротя, О. В. 2010. *Облікова картка на об'єкт культурної спадщини — городище та поселення у с. Зарічне Заріченської сільської ради Тростянецького р-ну Сумської обл.*
- Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971/17а. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. *Наковий архів Інституту археології НАН України*.
- Макарова, Т. И. 1975. *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва: Наука.
- Макарова, Т. И. 1986. *Черневое дело Древней Руси*. Москва: Наука.
- Мацына, А. И. 1999. Грифон. К содержанию образа. *Вестник Челябинского университета*. Серия 1. История, 1, с. 15-34.
- Овчаров, Д. 1985. Разкопки и проучвания на източната стена на вътрешния град в Преслав (1970—1976). *Плиска—Преслав*, 4, с. 132-160.
- Орлов, Р. С. 1973. Зображення звірів на візантійських пряжках X ст. *Археологія*, 11, с. 86-93.
- Осадчий, Е. М. 2011. *Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст.* Суми.
- Приймак, В. В. 1990. Охранные исследования памятников VIII—X вв. в Верхнем Поворосклье. *Археологические исследования на Полтавщине*, с. 81-83.
- Приймак, В. В., Осадчий, Е. М., Берест, Ю. М. 2003. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, с. 231-232.
- Пуцко, В. Г. 2011. Візантійське пластичне мистецтво середньовічного Криму. *Археологія*, 4, с. 45-59.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.
- Сергеева, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.

- Сергеева, М. С. 2015. К вопросу о внешнем факторе развития художественной резьбы по кости в Южной Руси. *Древности 2014—2015*, с. 244–256.
- Сергеева, М. С. 2019. *Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі*. Дис. д. і. н. Інститут археології НАН України.
- Третьяков, П. Н. 1938. Предварительный отчет о работах по изучению памятников дофеодалной эпохи верхнего течения р. Ворсклы. *Науковий архів Інститута археології НАН України. Фонд Всеукраїнського археологічного комітету*, 59, Спр. 644.
- Третьяков, П. М. 1947. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли. *Археологія*, 1, с. 123–140.
- Филарет (Гумилевский Д. Г.). 1857. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*, Т. 3.
- Хорошев, А. С. 2004. Седло начала XIII в. из Новгорода. В: Макаров, Н. А. Чернецов, А. В., Лопатин, Н. В. (ред). *Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию В. В. Седова*. Москва: Наука, с. 329–341.
- Шрамко, Б. А. 1960/27 Отчет о работе скифо-славянской экспедиции Харьковского Госуниверситета в 1960 году. *Наковий архів Інституту археології НАН України*.

Надійшла 09.10.2020

М. С. Сергеева¹, В. С. Жигола²

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3785-0311, serhieieva_maryna@iananu.org.ua

² Младший научный сотрудник редакционно-издательского отдела Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-9420-4893, gvjredaktor@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЗНАЯ КОСТЬ ИЗ С. ЗАРЕЧНОЕ

В статье вводится в научный оборот и анализируется декоративная пластина из рога с изображением грифона, найденная в 2020 г. на посаде городища у с. Заречное (Тростянецкий район Сумской обл.). Изделие происходит из объекта, датированного XII—XIII в.

Общая композиция декора изделия выполнена в технике сквозной резьбы. Основные элементы фигуры грифона (голова, крылья, лапы, хвост) смоделированы в технике низкого рельефа с использованием элементов выемчатой техники.

Возможная интерпретация изделия — подвеска, накладка или декоративная деталь иного использования.

Стиль изображения грифона является довольно традиционным для древнерусской пластики XI—XIII вв. Он также имеет аналогии в декоративно-прикладном искусстве Византии, Болгарии, Ближнего Востока. Однако сквозной декор изделий из кости не был распространен в косторезной традиции в южных регионах Руси. Техника изготовления изделия может указывать на его импортное происхождение (скорее всего из Крыма или Болгарии). Не исключено также изготовление изделия на месте по импортному образцу или странствующим мастером.

Символическое значение изображений грифона можно свести к нескольким аспектам: 1) связь с властью, в том числе в ее сакральных аспектах (элементы украшений элиты); 2) связь с воинской символикой (изображения на поясных накладках, деталях седла); 3) охранная символика на элементах одежды, украшений как мужских, так и женских; 4) космологический статус грифона (в частности изображение возле мирового дерева) тесно связана с вышеописанными.

Из контекста выявления декоративной пластины с Заречного (на посаде, вне контекста объектов, связанных с социальной верхушкой) можно прежде всего предполагать его роль в качестве изделия, которое, помимо чисто эстетической нагрузки, могло в представлениях своего владельца выполнять охранные функции.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, XII—XIII вв., декоративно-прикладное искусство, косторезное ремесло, зооморфные изображения, грифон.

Maryna S. Serhieieva¹, Vitalii S. Zhyhola²

¹ D.Sc. in History, Leading researcher of Kyiv Archaeology Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3785-0311, serhieieva_maryna@iananu.org.ua

² Research associate in the Editing and Publishing Department of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-9420-4893, gvjredaktor@gmail.com

ARTISTIC CARVED BONE FROM ZARICHNE VILLAGE

In the article a decorative antler plaque with the image of griffin found in 2020 in the unfortified part of the hill-fort near Zarichne village (Trostianetskyi district, Sumy Region) is analyzed. The item comes from an object dated from the 12—13th centuries.

General decorating composition of the product is carved in the through groove technique. The main elements of the griffin figure (head, wings, paws and tail) were modeled in low relief technique using elements of incised carving.

A possible interpretation of the item is a pendant, bracket or other decorative piece.

The style of the griffin image is quite traditional for Ancient Rus plastic art of the 11—13th c. However, the through groove decoration of bone products was not common in the bone carving tradition in the southern regions of Rus. The

manufacturing technique of the item may indicate its imported origin (most likely from the Crimea or Bulgaria). It is also possible a local manufacturing as an imitation of the imported sample or by an itinerant craftsman.

The symbolic meaning of the griffin images can be reduced to several aspects: 1) the connection with the authorities (governance), including in its sacred aspects (elements of the elite's ornaments); 2) connection with military symbols (images on belt pads, saddle details); 3) security symbols on details of clothes, jewelry, both male and female; 4) the cosmic symbolism of the griffin (in particular, the image near the "world tree") is closely related to the above.

From the context of a decorative plaque from Zarichne (the unfortified part of the hill-fort, outside the social elite's objects), one can assume its role as a product that, in addition to a purely aesthetic load, could perform protective functions in the ideas of its owner.

Key words: Kyivan Rus, XII–XIIIth c., decorative art, bone carving craft, zoomorphic images, griffin.

References

- Angelov, N. 1980. *Patriarsheskiiat kompleks na Tsarevets prez XII-XIV vek*. Tsarevgrad Trnov, 3.
- Atanasov, G. 1987. Srednovekovni kostni izdeliia ot Silistra. *Izvestiia na Narodniia muzei - Varna*, 23 (38), p. 101-115. <https://doi.org/10.36576/summa.3202>
- Atanasov, G. 1999. *Insigniite na srednovekovnite blgarski vladeteli: koroni, skiptri, sferi, orzhii, kostiumi, nakiti*. Pleven: Izdatelstvo: Evraziia-Abagar.
- Bagalei, D. I. 1905. Obiasnitelnyi tekst k arheologicheskoi karte Kharkovskoi gubernii. *Trudy XII Arkheologicheskogo sezda*. Moskva.
- Berest, Yu. M., Osadchyi, Ye. M. 2001. Novi dani pro doslidzhennia Shpylivskoho ta Zarichnenskoho arheolohichnykh kompleksiv. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 101-106.
- Bilyk, O. V. 2017. Obraz hryfona v halytskomu srednovichnomu mystetstvi. *Mystetstvotvornavchi zapysky*, 32, p. 67-76.
- Bocharov, G. N. 1983. Rezbа po kosti v Novgorode (X-XV veka). In: Yamshchikov, S. (ed.). *Drevnii Novgorod. Istoriia. Iskusstvo. Arkheologii*. Moskva: Nauka, p. 111-140.
- Vagner, G. K. 1976. Sudby obrazov zverinogo stilii v drevnerusskom iskusstve. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyy stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, p. 250-257.
- Vaklynov, S., Vaklynova, M. 1983. *Skrivishcheto ot Nad Sent Miklosh*. Sofii: Drzhavno Izdatelstvo 'Septemvri'.
- Doncheva, S., Nikolov, N. 2019. Proreznii azhurni kolanni kraishcha s izobrazheniia na grifoni. *Istoriia i kultura na Blgariia i blgarite (IX-XIX v.)*. *Istoriicheski izsledvaniia i arheologicheski prinosi v pamet na prof. d-r Valentin Pletnov* (Acta Musei Varnaensis, XIII, 1), p. 135-152.
- Doncheva-Petkova, L. 1979. Grifont v izkustvoto na srednovekovna Blgariia. *Arheologia*, 21 (4), p. 22-40.
- Zhyhola, V. S., Motsia, O. P., Skorokhod, V. M. 2020. Rozvidky na Zarichnenskomu arheolohichnomu kompleksi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2019 r.*, p. 261.
- Zotsenko, V. M., Braichevska, O. A. 1993. Remisnychi osередok XI-XII st. na Kyivskomu Podoli. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavni Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984-1989 rr*. Kyiv, 1993, p. 43-103.
- Kolchin, B. A., Yanyn, V. L., Yamshchikov, S. V. 1985. *Drevnii Novgorod. Prikladnoe iskusstvo i arheologii*. Moskva: Iskusstvo.
- Korotia, O. V. 2010. *Oblikova kartka na obiek kulturnoi spadshchyny - horodyshche ta poselennia u s. Zarichne Zarichnenskoi silskoi rady Trostianetskoho r-nu Sums'koi obl.*
- Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971/17a. Zvit pro robotu Livoberezhnogo rozvidzahonu Instytutu arheolohii AN URSSR za 1971 r. *Nakovy arkhiv Instytutu arheolohii NAN Ukrainy*.
- Makarova, T. I. 1975. *Peregordchatye emali Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Makarova, T. I. 1986. *Chernevoe delo Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Matsyna, A. I. 1999. Grifon. K sodержaniu obraza. *Vestnik Cheliabinskogo universiteta*. Serii 1. Istoriia, 1, p. 15-34.
- Ovcharov, D. 1985. Razkopki i prouchvaniia na iztochnata stena na vtreshniia grad v Preslav (1970-1976). *Pliska-Preslav*, 4, p. 132-160.
- Orlov, R. S. 1973. Zobrazhennia zviriv na vizantiiskikh priazhkakh X st. *Arheologia*, 11, p. 86-93.
- Osadchyi, Ye. M. 2011. *Pamiatky viiskovoi istorii Pivnichno-Zakhidnoi Slobozhanshchyny XVII st*. Sumy.
- Pryimak, V. V. 1990. Okhrannye issledovaniia pamiatnikov VIII-X vv. v Verkhnem Povorskle. *Arkheologicheskye issledovaniia na Poltavshchynе*, p. 81-83.
- Pryimak, V. V., Osadchyi, Ye. M., Berest, Yu. M. 2003. Deviatnadsiatyi sezon Sums'koi arheolohichnoi ekspeditsii. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001-2002 rr.*, p. 231-232.
- Putsko, V. H. 2011. Vizantiiske plastychne mystetstvo srednovichnogo Krymu. *Arheologia*, 4, p. 45-59.
- Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokiyivskiy Podil: Problemy topografii, stratyhrafii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: KNT.
- Serheeva, M. S. 2015. K voprosu o vneshnem faktore razvitiia khudozhestvennoi rezby po kosti v Yuzhnoi Rusi. *Drevnosti 2014-2015*, p. 244-256.
- Serhieieva, M. S. 2019. *Kostorizne ta derevoobrobni remesla na terytorii Pivdennoi Rusi*. Dys. d. i. n. Instytut arheolohii NAN Ukrainy.
- Tretiakov, P. N. 1938. Predvaritelnyi otchet o rabotakh po izucheniiu pamiatnikov dofeodalnoi epokhi verkhnego techeniia r. Vorskla. *Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii NAN Ukrainy. Fond Vseukrainskoho arheolohichnogo komitetu*, 59, Spr. 644.
- Tretiakov, P. M. 1947. Starodavni slovianski horodyshcha u verkhni techii Vorskly. *Arheologia*, 1, p. 123-140.
- Filaret (Humylevskiy D. G.). 1857. *Istoriiko-statisticheskoe opisaniie Kharkovskoi eparkhii*, T. 3.
- Khoroshev, A. S. 2004. Sedlo nachala XIII v. iz Novhoroda. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V., Lopatin, N. V. (eds.). *Vostochnaia Evropa v Srednevekovie: K 80-letiiu V. V. Sedova*. Moskva: Nauka, p. 329-341.
- Shramko, B. A. 1960/27 Otchet o rabote skifo-slavianskoi ekspeditsii Kharkovskogo Gosuniversiteta v 1960 godu. *Nakovy arkhiv Instytutu arheolohii NAN Ukrainy*.

В. О. Крижановський *

ЮВЕЛІРНІ ВИРОБНИЧІ ОСЕРЕДКИ КИЇВСЬКОГО ДИТИНЦЯ

Статтю присвячено дослідженню археологічних об'єктів давньоруського часу, пов'язаних з ювелірною справою, виявлених на території дитинця стародавнього Києва.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, стародавній Київ, дитинець, майстерня, ювелірна справа.

Дитинець — центральна частина давньоруського міста, що займала, як правило, панівну точку ландшафту та була обнесена валами з дерев'яними стінами, які мали одні або кілька воріт. Він був найважливішою соціально-топографічною структурою міста і перебував під постійною увагою князівської влади та служував основною опорою під час оборони від нападників. На дитинці жили князі, бояри та духовенство; тут розміщувалися палаци, храми та ін. Разом з тим, тут мешкали й менш заможні прошарки населення, які, однак, не займали окремої території. Ремісники і челядь були складовою частиною феодалних господарств, тому під час археологічних розкопок на місцях колишніх дитинців доволі часто виявляють сліди розвинутого ремесла (Моця 2004).

Зокрема дитинець стародавнього Києва — внутрішня укріплена частина в межах «міста Володимира», загальною площею 10–12 га, розташована починаючи від схилів Старокиївської гори (на півночі) до Михайлівської площі (на південному сході), а звідти — вздовж вул. Великої Житомирської (на півдні), повертаючи до Гончарного яру (з північного заходу) (Толочко 1966, с. 14–16).

У різні часи територію київського дитинця досліджували такі видатні вчені, як:

В. В. Хвойко, Ф. Н. Мовчанівський, М. К. Каргер, Д. В. Мілеєв, С. П. Вельмін, М. Ю. Брайчевський, В. К. Гончаров, Я. Є. Боровський, П. П. Толочко, Г. Ю. Івакін, І. І. Мовчан, А. О. Козловський та ін. Та все ж фундаментальною працею з вивчення його давньоруських пам'яток стала праця С. Р. Кілієвич (1982), де серед іншого було перелічено й описано відомі на той час ювелірні майстерні. Відтоді на його території досліджено ще низку аналогічних об'єктів, пов'язаних з ювелірною справою, які суттєво доповнили дані про його розвиток.

Вперше ювелірні майстерні було виявлено у 1907–1908 рр. під час розкопок В. В. Хвойки на вул. Володимирській, 2, у південно-західній частині території Державного історичного музею (надалі — ДІМ). Тут було знайдено рештки двох давньоруських майстерень.

Від першої майстерні (1)¹ лишилася частина приміщення. Тут у підвалині було виявлено залишки двох печей: однієї дуже маленької, а другої — великого розміру. Стінки великої печі було викладено з цегли і глини товщиною 0,55–0,58 м. На підлозі приміщення лежав шар вугілля і горілого дерева, під яким було знайдено великий набір кам'яних ливарних формочок для відливання сережок, колтів, намистин, наручнів, енколпіїнів; шматки мідного шлаку і велика кількість легких і важких шматків емалі.

Пізніше, тільки вже у північній частині території ДІМ, разом із склоробною і емальєрною тут було виявлено рештки ще однієї ювелірної майстерні(?). Знайдена споруда (2) складалася з трьох приміщень: центральне і одне з бокових були викопані в материк. Рівень їхньої підлоги розміщувався на глибині 3,8 м від

* КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

¹ Нумерація досліджених археологічних об'єктів, пов'язаних з ювелірною справою.

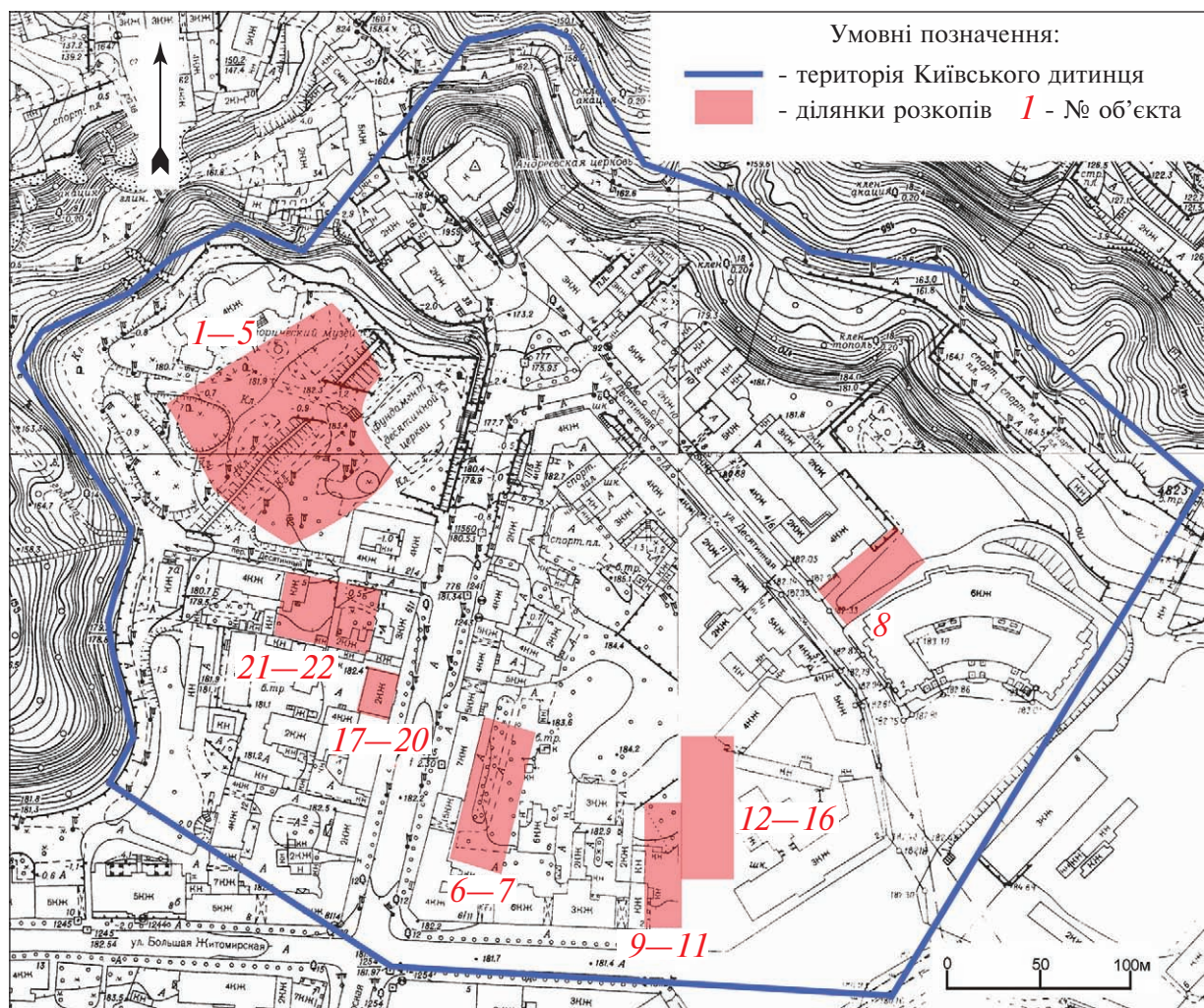

Рис. 1. Розташування об'єктів ювелірного виробництва, знайдених на території Київського дитинця
Fig. 1. Location of jewellery objects found on the territory of Kyiv Dytynets

денної поверхні². Третє приміщення було виявлено у культурному шарі, на глибині 1,55 м. Одне з приміщень являло собою дерев'яний зруб, в якому було знайдено великий горн, стіни і черинь якого було зроблено з цегли на глиняному розчині.

В усіх трьох приміщеннях споруди знайдено шматки емалі та інструментарій, пов'язаний з її виробництвом: подвійний тигель-ллячка для розплавлення емалі з двома отворами. У обох його комірках збереглися сліди від емалі двох кольорів (Гушин 1936, с. 23) (Рыбаков 1948, с. 361). На перекритті центрального приміщення знайдено бронзову пластинку-трафарет для виробництва золотих колтів з перегородчастою емаллю. Зважаючи на це, можна припустити, що ця будівля була потужним виробничим комплексом, до складу якого, окрім емальової, входила і ювелірна майстерня (Ки-

лієвич 1976, с. 211; Килиєвич 1982, с. 122, 168—169).

Згодом, у 1936—1937 рр. під час розкопок на території ДІМ (у північно-східній частині) на глибині 3,5 м було виявлено землянку ювеліра, а неподалік — ювелірну майстерню.

У житлі (3), розміром 3,10 × 2,75 м було виявлено залишки печі із заваленим склепінням. На підлозі біля печі знайдено ливарні формочки, тигельок, скляне намисто, уламки тонкостінних скляних посудин, хрестики, проколи, уламки кераміки XII—XIII ст.

Поруч з житлом, імовірно, розміщувалась ювелірна майстерня (4), від якої лишилися рештки ливарного горна (нижня частина), зробленого з глини, на каркасі із свинцевого дроту, переплетеного «клітинкою», діаметром 15 см, висотою 8,0 см. На існування тут майстерні вказують і численні ознаки ювелірного виробництва: уламки тиглів (на площі у 5,0 м² зібрано близько 200 фрагментів), формочки,

² Глибини вказані від рівня сучасної денної поверхні.

зола і шлаки (Кириєвич 1982, с. 122; Іванцов 2003, с. 289—290). За стратиграфією майстерня датується XI—XII ст.

Окрім того, на досліджуваній території, у давньоруському культурному шарі, з-поміж різноманітних ювелірних виробів, ювелірних матриць, ливарних форм тощо, було знайдено досить цікаву формочку для відливання сережок. З її тильної сторони розміщувався врізаний напис: «Макосимов» (ім'я майстра-ювеліра) (Рыбаков 1948, с. 262; Каргер 1958, с. 383; Толочко 1976, с. 161—162; Іванцов 2003, с. 290). У 1948 р., під час археологічних досліджень на території ДІМ було розкопано ще одну ювелірну житло-майстерню (Каргер 1948).

На глибині 2,5—2,7 м у материковому лесі чітко простежувались обриси прямокутного в плані житла (5) напівземлянкового типу. Стіни його місцями зберігали незначні сліди глиняної обпаленої обмазки. Долівка житла була щільно утоптана й також мала сліди обпалення, проте глиняної обмазки на ній не було. Стіни землянки зберегли залишки товстого шару сильно обпаленої глиняної обмазки. У південному кутку житла, очевидно, розміщувалася глинобитна піч, від якої, проте, зберігся лише завал обпаленої глини й багато попелу. Перед піччю в долівці була яма для попелу. На долівці ж, особливо в східному кутку землянки, знайдено значну кількість обгорілого дерева, можливо, залишків перекриття житла.

У заповненні заглибленої в материк частини землянки, переважно в нижніх його шарах, і особливо на долівці землянки, знайдено досить значну кількість різноманітних предметів, які дають підставу твердити, що ця землянка була не тільки житлом, але й ремісничою майстернею. По всій долівці житла в досить значній кількості були розкидані різної форми обрізки бронзових пластинок і дроту, а також різноманітні предмети, зроблені з бронзи: три стулки від двох різних енкалпійонів, уламки верхньої частини енкалпійона; велика шпилька зі щитком, на якому було зображення (погано збереглося); майже такого ж розміру шпилька з петлею на кінці; бронзове масивне кільце; ажурна прорізна пластинка; уламки різноманітних кілець; пряжки й уламки інших виробів. Також тут знайдено уламок церковного дзвона й частину масивного бронзового предмета у формі розетки, призначення якого встановити не вдалося. Всі ці предмети і, особливо, значна кількість розкиданих по долівці обрізків бронзових пластинок та дроту свідчать про те, що в землянці була, очевидно, майстерня

для виготовлення дрібних бронзових виробів. Уламки дзвона і масивного бронзового предмета потрапили в землянку-майстерню, мабуть, уже як матеріал для дрібних виробів (кольоровий лом!).

Серед знахідок, що характеризують землянку як ювелірну майстерню, необхідно відзначити ще два предмети: золоту тринамистинну сережку «київського» типу та фрагмент кам'яної ливарної формочки для відливання тринамистинних сережок (Каргер 1952, с. 7—10).

Згодом, у 1955 р. в південній частині Київського дитинця, під час розкопок на вул. Володимирській, 7—9 виявлено певну кількість житлових споруд, які належали до двору Мстислава Володимировича та садиби Федорівського монастиря, серед яких було кілька жител-майстерень ювелірів (Гончаров 1957, с. 134; Гончаров та ін. 1955; Кириєвич 1982, с. 121).

Перше житло-майстерня (6) орієнтоване з північного заходу на південний схід, мало розміри 4,0 × 3,3 м. Його глинобитна долівка залягала на глибині 2,8 м. По кутках житла простежувалися круглі ямки від стовпів діаметром 0,25—0,30 м, глибиною 0,4—0,5 м, а в південній частині південно-східної стінки простежено вхід шириною 0,8 м. Глинобитна піч, що розміщувалась в північно-західному кутку житла, збереглася досить добре. Черинь її споруджено на лесовому останці, що підвищувався над рівнем глиняної підлоги на 0,2 м. Піч мала підковоподібну форму розмірами 1,4 × 1,3 м. Челюсті були обернені на південний захід і мали ширину 0,4 м. Стінки склепіння збереглися на висоту 0,25—0,30 м, завтовшки 0,3 м. В середині на стінках склепіння добре помітні відбитки від дерев'яного каркаса, на якому мурувалася піч.

У заповненні житла і на підлозі знайдено багато фрагментів керамічного посуду, залізний трубчастий замок, ножі, залізні обручі від дерев'яних відер, цвяхи ковальської роботи, шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів. Особливо багато на підлозі виявлено відходів від лиття бронзових виробів, серед яких були грубо відлиті, ще не відточені частини хороса (виробничий брак(?)). З готових частин хороса знайдено чотири свічки з круглими чашечками і високими гранчастими стрижнями (Гончаров та ін. 1955, с. 9). Речі, знайдені у заповненні і на глиняній підлозі, датуються першою половиною XIII ст. (Гончаров 1957, с. 128).

Під час розчистки цього житла-напівземлянки простежувалися сліди пожежі у вигляді обгорілих деревин, вугілля і попелу, що

встеляли підлогу і виходили частково за межі стінок.

Судячи із характеру заповнення цього житла можна припустити, що воно належало ювеліру, який використовував його як свою майстерню. Враховуючи те, що процес виготовлення ювелірних виробів пов'язаний із високою пожежною небезпекою, не дивно й те, що врешті решт житло згоріло.

Друге житло-майстерня (7) (перерізане більш пізньою спорудою) — напівземлянка, подібна до попередньої. Глиняна долівка залягала на глибині 3,0 м. Частково збереглися дві стінки, викопані в материковому лесі, простежені на довжину 3,2 і 4,0 м, висотою 0,5—0,6 м. У південно-східній та північно-західній частинах житла виявлено черені від двох печей. У гумусовому заповненні напівземлянки було знайдено фрагменти керамічного посуду XI ст., фрагменти скляних браслетів, шиферні прясла, намистина, залізний ніж та ін.

Слід зазначити, що у заповненні цього житла було знайдено скарб золотих і срібних прикрас, що містився в невеличкому низькому горщику, який зверху був укритий берестою. Скарб складався з пари золотих колтів, 11 золотих трьохнамистинних сережок «київського» типу, срібного широкого пластинчатого браслета, двох срібних псевдокручених браслетів і двох перснів з пласкими щитками (Гончаров 1957, с. 130—131).

Також, біля одного з досліджених жител-напівземлянок було знайдено три металургійних горна. Першим виявилось невелике, кругле у плані ювелірне горно для плавлення металу. Воно було збудоване на дерев'яному каркасі, відбитки якого добре збереглися на внутрішній поверхні склепіння. Діаметр горна по зовнішній частині становив 0,9 м, а по внутрішній — лише 0,4 × 0,5 м. Склепіння конусоподібної форми збереглося на висоту 0,30—0,35 м від рівня череня. Навколо горна виявлено багато вугілля, серед якого знайдені фрагменти керамічних тиглів і один майже цілий тигель з прикипілими до стінок окислами міді чи бронзи.

За шість метрів на північний захід від першого виявлено залишки другого горна досить великих розмірів, спорудженого у глибокій овальній формі ямі. Черинь був викладений із цегли великого розміру (32 × 40 × 12 см), яка залягала на рівні 3,6 м. Споруда горна, як це показав розвал печини від неї, була досить високою, стінки її значно підвищувалися над ямою, про що свідчить розвал, який вкривав

значну площу над ямою, поширюючись у східному напрямку на 12 м від її краю.

Розміри горна, окреслені ямою, становили 2,0 × 3,0 м. Із заходу до нього прилягала ще глибша кругла в плані яма діаметром 2,1 м. Дно її залягало глибше череня горна на 1,7 м. Очевидно, до горна з цієї ями вів підтопок.

Крім розвалу печини, від стін горна, що потрапили в цю глибоку яму, лишилися обгорілі деревини, вугілля і багато цвяхів великого розміру.

Через відсутність речей, пов'язаних із виробництвом їх у цьому горні, призначення самого горна встановити не вдалося (Гончаров 1957, с. 131—132).

Третій горн був виявлений на глибині 1,3 м. Глинобитні стінки його склепіння збереглися на висоту 0,2—0,3 м. Горн мав овальну форму розміром 1,4 × 1,2 м. Під час його розчистки знайдено уламки тигельків та кераміки XII—XIII ст.

Відкриті горни свідчать про виробничий характер цієї ділянки садиби Федорівського монастиря (Килиєвич 1982, с. 124).

Окрім цього, під час дослідження культурного шару, було виявлено керамічний тигель для плавлення металу з прикипілими до його стінок залишками бронзи (Гончаров 1957, с. 126).

У 1973 р. під час розкопок на вул. Десятинній, 2 у південно-східній частині Великокняжого двору XI—XIII ст. було досліджено житло ювеліра (8), у якому, окрім іншого, було знайдено кам'яну ливарну формочку для відливання колтів (Кілієвич 1977, с. 94—97, 126—135). Від житла, розміри якого складали ≈ 4,0 × 3,0 м, частково збереглися фрагменти стін, вирізані в материковій глині. Уздовж південно-західної стіни простежувалися обгорілі колоди дерев'яних конструкцій житла. Біля північно-західної стіни розміщувалася піч, вирізана в материковій глині (судячи з потужного завалу печини — досить великих розмірів); частково зберігся черинь печі, на якому знайдено великий залізний замок трубчасті конструкції. Під час дослідження цього житла було виявлено дев'ять кістяків (поховання 1—9). Судячи з потужного завалу обпаленої щільної глини по всій площі житла, а також великої кількості обгорілого дерева, можна припустити, що споруда була двоповерховою і завалилася в результаті пожежі. Зважаючи на інвентар, досліджене житло датується XII—XIII ст. (Килиєвич 1973, с. 6—9). Можливо, згадане житло належало ювеліру і паралельно функціонувало,

як майстерня (на що вказує ливарна формочка), хоча, найімовірніше, ювелірна майстерня просто розміщувалася десь поруч (?), оскільки крім формочки, жодних інших ознак виробничої діяльності (наявність сировини, шлаку тощо) не знайдено.

У 1988—1989 рр. під час розкопок у південній частині Київського дитинця на вул. Великій Житомирській, 2 було відкрито кілька ювелірних майстерень та низку виробничих об'єктів, у яких виявлено речі, пов'язані з ювелірною справою (Боровський, Калюк, Архипова 1989; Боровський, Калюк 1993).

Будівля 3 (9) на початку дослідження фіксувалася з глибини 0,7—0,9 м, як пляма сірого супіску округлої форми, діаметром близько 3,0 м. По окружності цей супісок облямовувало кільце золистого супіску, що містило великі вуглини, кістки тварин та кераміку XI—XII ст. Під час розчищення заповнення будівлі з'ясувалося, що пляма супіску перекривала яму глибиною 2,0 м з круто нахиленими стінками і горизонтальним, круглим у плані дном діаметром 1,1 м. Дно будівлі 3 було перекрите оплившим зі стінок лесом і прошарком слабогумусованого супіску. Похилі стінки будівлі 3 були вкриті підсипкою дрібнозернистого піску, потужністю 5,0—7,0 см, яка іноді затікала між лінзами заповнення.

У східній частині будівлі 3, на висоті 0,88 м від рівня дна було знайдено сходинку розміром 1,0 × 0,5 м, що виходила за її межі, а у північній частині, на глибині 0,9 м, у стінці простежувалися неглибокі ямки у вигляді мушель, можливо, сліди від драбини.

Під час розчищення цієї будівлі виявлено велику кількість фрагментів керамічних посудин, посудин виробничого призначення тощо. Серед знахідок із заповнення будівлі 3 виділяють інструменти ремісників: фрагменти товстостінних тиглів у формі банок, діаметрами 13 і 17 см зі скловидною масою оливково-коричневого кольору; три фрагмента тиглів-лячок, мініатюрний пінцетик (ювелірний), довжиною 3,1 см, виготовлений з тонкої мідної смужки, шириною 2,0 мм; повністю окислені мідні чи бронзові вироби або заготовки (фрагменти дроту, пластинки, зливочки).

Судячи з виявлених археологічних матеріалів, будівля 3 мала господарче призначення і датується XI ст. (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 11—13). Можливо, ця споруда була льоном житла-майстерні ювеліра.

Наступною виробничою будівлею була будівля 6 (10), знайдена під час розчистки вуглисто-

печинної плями заповнення на фоні материкового суглинку. Розкопками досліджено південну частину будівлі, орієнтованої кутами за сторонам світу. Довжина південно-західної стіни складала 3,1 м, розкритої частини північно-західної стінки 2,7 м, південно-східної — 2,8 м. Південно-східну стінку будівлі 6 прорізала інша будівля (8), а північно-західну — будівля 5. Досліджена частина будівлі 6 була котлованом із вертикальними стінками, висотою до 0,5 м. Горизонтальна її підлога була трохи нерівною, під час розчистки було знайдено три великі і дві менші ями, заповнені вуглисто-печинним супіском.

Окрім фрагментів кераміки, у заповненні будівлі було знайдено речі із чорного та кольорових металів. Численні знахідки перепалених залізних предметів групувалися вздовж північно-західної стіни. Тут знайдено дужку та фрагменти оковок дерев'яного відра діаметром 29 см; фрагментовані пружинні ножиці довжиною 23,3 см; фрагментований залізний ніж довжиною 36 см з кованим руків'ям; чотири цілих і фрагментованих ключа до циліндричних замків; ключ для нутрянного замка; залізний костиль, дверний пробій та ціпок з чотирьох восьмиподібних ланок довжиною 24 см. Бронзові вироби представлені вагами-коромислом із чашками, двома важками: біконічна вагою 98,5 г та у вигляді зрізаної кульки (?) вагою 208,3 г.

У західному куті будівлі 6 було знайдено уламок двобічної кам'яної ливарної форми розміром 5,5 × 4,5 × 1,8 м для відливки тринамистинного скроневого кільця, з другого боку якої збереглася тільки дужка колта(?) та тонкостінну керамічну чашечку діаметром 4,0—5,5 см, поверхня якої була вкрита склоподібним шлаком(?).

Судячи із заповнення, будівля 6 була підклітом наземної житлової споруди зрубної (?) конструкції (житлом-майстернею ювеліра), що датується XII—XIII ст., можливо, початком XIII ст., яка загинула під час пожежі (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 16—18).

Ще одна ювелірна майстерня — будівля 16 (11), орієнтована кутами за сторонами світу, мала каркасно-стовпову конструкцію розміром 2,8 × 2,8 м і була впущена у материк на глибину 1,2 м. У її заповненні було виявлено дві бронзові матриці для тиснення колтів із зображенням грифона та плетінки і грудку скріплених бронзових бляшок (Боровський, Калюк 1993, с. 27—28).

Серед виробничих об'єктів, досліджених на ділянці розкопу на вул. Великій Житомир-

ській, 2, було виявлено піч 1 з досить цікавим заповненням. Зверху вона фіксувалася як округла пляма сірого золистого супіску розміром 1,8 (за віссю північ—південь) $\times$ 1,2—1,6 м (за віссю захід—схід), що була перерізна підвалом XIX—XX ст. Під час розчищення заповнення плями було знайдено два мілких фрагмента тигельків, шматочки глиняної обмазки та вуглинка. Під шаром золистого супіску потужністю 0,2 м виявлений частково збережений добре обпалений черінь, зведений на глиняній підмазці. Ділянка череня, що збереглася, мала розміри 0,25 $\times$ 0,45 м; ділянка підмазки, де черінь не зберігся, мала округлу форму розмірами 1,0 $\times$ 0,6 м. Глиняна підмазка з черенем прогиналися в центральній частині на глибину до 0,2 м.

Під час розчистки заповнення під піччю з'ясувалося, що воно заповнило поглиблену на 1,3 м у материк яму круглої форми діаметром 1,5 м. Дно ями було горизонтальне, а її стінки звужувалися до верху. Заповнення ями складалося з підмазки череня потужністю 0,10—0,12 м, яка перекривала шар золистого супіску товщиною 0,1—0,2 м.

З вуглистого шару і сірого супіску походили такі основні категорії знахідок: сильно перепалені фрагменти кухонної кераміки XI ст.; один цілий і фрагменти тиглів-лячок; фрагменти плінфи завтовшки 2,2—3,0 см; шматок склоподібного шлаку (Боровський, Калюк 1993, с. 16); перепалена глиняна обмазка; окислені мідні бронзові предмети; шматки глини, аналогічної глиняному тісту тиглів-лячок; перепалене каміння; кістки і луска, забарвлені зеленими оксидами міді-бронзи; цвяхи, осколок бруска, аморфні уламки. На 88 фрагментах побутової кераміки були склоподібні напливи у вигляді плям діаметром 1,0—8,0 см малахітово-зеленого і коричневого кольорів.

У заповненні ями під піччю 1 були виявлені чотири фрагментовані ливарні форми для відливання заготовок у вигляді прутків. Три форми виготовлені шляхом прорізання (прошліфування) заглиблень у плінфі.

Форма 1 вирізана у плінфі кремово-рожевого кольору товщиною 3,2 см. У торці плінфи прошліфовано поглиблення довжиною 118 мм, глибиною 20—21 мм, шириною не менше 20—22 мм. На 10—12 мм по висоті поглиблення заповнювалося металом. У торцевій стороні плінфи просвердлене конічне поглиблення діаметром 13 мм і глибиною 15 мм, можливо, для штифта.

Форма 2 зроблена у плінфі завтовшки 3,2 см, прошліфовано поглиблення глибиною

19—20 мм, довжиною не менше 55 мм, шириною 16 мм і більше. Форма на 9,0—10 мм заповнювалася металом.

Форма 3 вирізана у плінфі товщиною 3,2 см, прошліфовано поглиблення глибиною 15—18 мм, що на 11 мм наповнювалося металом; довжина поглиблення понад 5,6 мм.

Форма 4 була виготовлена з рихлої керамічної маси. Зберігся фрагмент розміром 4,7 $\times$ 4,7 $\times$ 3,5 см, чотиристоронньої форми. Призначена для відливання видовжених відливків прямокутної 7,0 $\times$ 6,0 мм форми. На торці форми — два конічних поглиблення для штифтів. Ймовірно, заготовкою під форму, першочергово, була плінфа товщиною 3,0 мм.

Також, в ямі під піччю знайдено фрагменти чотирьох тиглів банкоподібної форми діаметром 9,0—13 см і висотою близько 7,0—8,5 см. До стінок тиглів прикипіла склоподібна маса зеленувато-жовтого непрозорого, жовтого з переходом у червоний і оливковий кольори.

Окрім того, у заповненні ями під піччю було виявлено: 1 цілий тигель-лячку довжиною 45 $\times$ 7,0 мм з отвором у стінці діаметром 10 $\times$ 9,0 мм, 372 уламка стінок тиглів-лячок товщиною 4,0—7,0 мм і 44 фрагменти ручок-хвостиків від цих тиглів. Судячи з цілої лячки і розмірів уламків тиглів-лячок, їх обсяги коливалися від 25—30 см до 45—50 см.

На одному фрагменті лячки добре видно крапельки золота, а ще на одній — крапелька червоної міді.

Також тут знайдені: тримач коромисла невеликих ваг; два фрагменти посудинки з тонкого скла зі вплавленим декором із синьої нитки; фрагмент срібного дроту ромбоподібного перетину: 41 $\times$ 2,0 $\times$ 2,0 мм; обрізки червоної міді: 1,5—2,0 $\times$ 15—20 мм; мідні кульки (крапельки (?)); мідна пластинка розміром 25 $\times$ 15 $\times$ 0,5 мм з вісьмома отворами округлої форми діаметром 5,0 мм; шматочки смужок та пластинок з міді, срібла і свинцю.

Піч 1 і яма під піччю входили до єдиного виробничого комплексу — потужної ювелірної майстерні(?), що датується XI ст. (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 27—30).

Отже, під час розкопок 1989 р. на вул. Великій Житомирській, 2 було досліджено виробничий комплекс споруд, в який входила господарча будівля-льох (будівля 3) від ювелірної майстерні та виробнича піч (піч 1) яка, найімовірніше, виконувала функцію ювелірного горна(?). Згодом, тут з'являється ювелірна майстерня (будівля 6) більш пізнього часу.

У 2001—2002 рр. за цією ж адресою, у зв'язку з будівельними роботами, пов'язаними з реконструкцією всередині колишньої церкви Св. Олександра Невського — пам'ятки архітектури кінця XIX — початку XX ст., також велися дослідницькі роботи (Мовчан та ін. 2002, с. 3; Козловський, Ієвлев 2010, с. 303). Саме під час розкопок 2002 р., серед значної кількості археологічних об'єктів було знайдено декілька житлово-господарчих споруд, ймовірно, пов'язаних з ювелірною справою.

Об'єкт 4 (12) фіксувався з глибини 0,6 м як овальна в плані споруда, верхній шар якої був заповнений давньоруським будівельним сміттям. Розміри котловану об'єкта 4 складали $3,35 \times 2,00$ м, глибина 1,55 м; його борти були не вертикальними, а дещо похилими до дна, на них простежувалися сліди від робочого інструмента, яким викопувався котлован.

Під верхнім сміттєвим прошарком XI ст. залягав прошарок гумусу сірого відтінку, завтовшки 0,25 м, в якому зрідка траплялися дрібні фрагменти стінок та вінець горщиків XI ст. Нижче знаходився горілий прошарок завтовшки 0,2—0,4 м, який дещо просів до середини котловану. Саме цей прошарок був найбільш насичений знахідками — в основному, фрагментами кераміки XI ст., причому на деяких простежуються залишки скляних (склоподібних!) шлаків. Крім того, досить цікавою знахідкою виявилася вишла свинцева печатка митрополита Русі Іоанна III, що датується кінцем XI ст.

За наявним матеріалом об'єкт 4 — господарча споруда, що могла бути частиною ювелірної майстерні і датується XI ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 11—12).

Об'єкт 5 (13), так само, як і об'єкт 4, фіксувався з глибини 0,6 м; на тлі материкового лесу було виявлено гумусовану пляму заповнення будівлі прямокутної в плані форми розміром $4,40 \times 4,25$ м, глибиною 1,1 м від рівня виявлення.

У заповненні об'єкта було знайдено велику кількість кераміки та речей першої половини XIII ст., серед яких увагу привертає залізний замок із мідним/бронзовим корпусом, орнаментований хвилястими лініями та фрагмент бронзового дзвона із врзним графіті. Цікавою знахідкою виявилось залізне свердло(?).

Під час дослідження, у західному куті котловану споруди розташовувалася піч, завал якої було виявлено на глибині 0,6 м. Вона мала підковоподібну в плані форму розмірами $1,75 \times 1,50$ м, орієнтована челюстями на північний схід. Піч знаходилася на материко-

вому останці заввишки 0,3 м від рівня долівки котловану об'єкта 5. Її залишки збереглися на висоту 0,7—0,8 м. За тильним боком печі було знайдено бронзову пряжку від паска без рухомого язичка та шматки свинцю.

Судячи зі стратиграфії і заповнення, об'єкт 5 був житлом-майстернею(?) першої половини XIII ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 16—23).

Об'єкт 18 (14), прямокутне в плані заповнення якого фіксувалося з глибини 1,6 м, мав розміри $2,25 \times 2,10$ м, глибину 1,6 м і перерізав трасу ровика другої половини XI ст. У гумусованому впереміш з вуглинами заповненні було виявлено фрагменти кераміки першої половини XIII ст. Окрім того, у заповненні об'єкта 18 було знайдено шматки свинцю. Кілька аналогічних шматків було виявлено і поряд з об'єктом. Судячи зі стратиграфії та заповнення, об'єкт 18, найімовірніше, був частиною котловану господарчої будівлі першої половини XIII ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 42—43).

Піддолівкою котловану об'єкта 18 на глибині 2,2 м було виявлено пляму заповнення круглої в плані ями 18 (15) діаметром 2,0—2,2 м, завглибшки 2,2 м. Яма 18 мала вертикальні борти і рівне дно з незначними виїмками. Вона була заповнена гумусом впереміш із суглинком і вуглинами. Під час розчищення її заповнення виявлено фрагменти посуду першої половини XI ст. На увагу заслуговують фрагменти глиняних тиглів з оксидами міді на внутрішній поверхні. Окрім того, у заповненні ями 18 було знайдено невелику мідну пластину, скручену в трубочку (заготовка під заклепку) та кубик смальти. Судячи з характеру заповнення та матеріалу, виявлений об'єкт використовувався в першій половині XI ст. як господарська яма (Мовчан та ін. 2002, с. 43—44).

Яма 5 (16), контури якої було виявлено на глибині 0,3 м, в плані мала округлу форму діаметром 2,3 м і глибиною 1,3 м від рівня виявлення. Вона була заповнена гумусованим суглинком впереміш із попелом та вуглинами. У її заповненні під час розчищення було знайдено фрагменти керамічного посуду XI ст. У заповненні ями 5, серед інших речей, було знайдено мідний гудзик-дзвіночок з вушком та уламки товстостінних тиглів з поливоподібною (склоподібною!) масою всередині, забарвлених оксидами міді зеленого відтінку. Зважаючи на вміст ями, вона була господарчою і згідно з виявленим матеріалом датується першою половиною XI ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 27—28).

Також слід зазначити, що у верхньому горизонті культурного шару першої полови-

ни XIII ст., на глибині 0,5—0,6 м було знайдено фрагменти тиглів, шматки свинцю, міді та бронзи (Мовчан та ін. 2003, с. 188). На двох фрагментах тиглів чітко простежувалися залишки глухої полив'яної (склоподібної!) маси, забарвлені оксидами срібла (Мовчан та ін. 2002, с. 7).

Отже, під час археологічних досліджень 2002 р. на ділянці розкопу на вул. Великій Житомирській, 2 (всередині будівлі кінця XIX — початку XX ст.) було виявлено низку об'єктів що за знайденим у їхньому заповненні специфічними матеріалом (фрагменти тиглів, шматки свинцю, склоподібні шлаки, вироби з кольорових металів тощо) могли входити до комплексів різночасових виробничих споруд, пов'язаних з ювелірною справою.

Так, об'єкт 4, ями 5 і 18 могли входити до складу комплексу ювелірної майстерні XI ст., знайденої під час розкопок 1989 р., що проводилися неподалік. Щодо об'єктів 5 та 18, то вони могли входити до комплексу споруд ювелірної майстерні більш пізнього часу, а саме — першої половини XIII ст.

У 1999 р. під час археологічних досліджень всередині існуючого будинку на вул. Володимирській, 8, під підлогою, між стрічковими фундаментами було виявлено та досліджено кілька археологічних об'єктів, що належали до садиби ювеліра (Мовчан та ін. 1999, с. 3—4, 125; Козловський, Ієвлев 2008).

Основною спорудою садиби, очевидно, було житло 2 (17), що знаходилося у центральній частині розкопу і фіксувалося як пляма підквадратної форми, у південно-західному куті якої чітко простежувався розвал печини. Після розчистки її заповнення з'ясувалося, що це був підкліт великої прямокутної у плані житлової споруди, орієнтованої за сторонами світу розмірами 2,7 (за віссю північ—південь) × 2,5 м (за віссю захід—схід); загальна глибина котловану, без урахування численних заглиблень на його площі, становила 1,6—1,8 м (Мовчан та ін. 1999, с. 3—4). За 30 см на південь від північно-західного кута до західної стіни котловану примикав прямокутний у плані простір, що певно вказував на вхід у підкліт. Від західної стіни житла він виступав на 1,25 м, а за лінією північ-південь мав ширину 1,35 м. Стовпові ямки було простежено у всіх чотирьох кутах головного котловану житла на його дні, а також посередині північної стіни. У північно-західному куті котловану житла, біля долівки були простежені залишки обвуглених вертикально поставлених дощок (товщина найкра-

ще збереженої дошки становила 5,5 см), якими обшивався підкліт. Дощки йшли із зовнішнього боку стовпів.

На дні житла виявлено кілька різних за розміром ям. Певно, у них встановлювались великі корчаги або амфори. Кілька відносно невеличких ямок було розчищено південніше входу у житло. Зі сходу до них примикало нерівної форми заглиблення близько 25 см завглибшки і близько 1,75 м завдовжки. Певно, разом із ямками, воно слугувало як сховище для різних припасів.

Південніше входу у житло, у південній стінці котловану були зроблені невеличкі ніші-заглиблення або полички, врізані у материковий лес, для маленьких посудин. Вони мали вигляд двох послідовних «сходинок» заввишки 12 і 13 см. Перепад висот між рівнем підлоги входу у житло і підлогою котловану приблизно 70 см, що свідчить про існування тут покладених дерев'яних виросток зі східцями.

Житло 2, найімовірніше, мало каркасно-стовпову конструкцію і, окрім підвалу-підкліту, мало ще два поверхи, що фіксувались стратиграфічно. Очевидно, воно також мало т. зв. «сіни» і балкон (галерею), що, спираючись на додаткові стовпи, дозволяв розширити площу другого поверху за межі площі котловану. Про це свідчить виявлення сліду одного такого стовпа на деякій відстані від південно-західного кута котловану і аналогічного стовпа на південь від торця входу у підкліт.

Великий розвал печини, що простежувався на рівні первинного виявлення котловану житла у південно-східному куті, свідчить, що піч була розташована у цьому куті житлового приміщення, над підклітом.

Очевидно, що житло 2 загинуло у пожежі, в результаті чого дерев'яні стіни, стеля, підлога разом із численним господарським начинням упали всередину котловану. Біля входу було виявлено поховання 2 (Мовчан та ін. 1999, с. 6—8). Це житло перерізало південну частину більш раннього житла 3.

Заповнення котловану житла становило, переважно, гумусований мішаний ґрунт з включенням кераміки, кісток тварин, шматків плінфи, фрагментів бронзових виробів і скляних браслетів тощо.

Окремо слід описати маленькі тиглі. Особливо цікава з них добре збережена маленька, вкрита зеленою поливою, посудина. Її висота становила близько 3,0 см, майже таке саме за діаметром денце, діаметр вінця 2,3 см. Всередині розміщувалась незначна за розміром робоча порожнина.

Цікавою знахідкою із житла 2 був мідний ківш, виявлений у північно-східному куті котловану житла. Його робоча частина мала форму напівциліндра діаметром близько 11 см, втульчаста ручка була також циліндричної форми діаметром 3,0 см і довжиною 3,0 см, до якої було прилаштовано залізний хомут. Можливо, цей ківш слугував для розплавлення і розливу воску, що використовувався у ювелірному виробництві.

У заповненні котловану житла виявлено значну кількість металевих виробів. Серед них привертають увагу близько 20-ти фрагментів від бронзового хороса та різноманітні мідні/бронзові пластини і обрізки, що, можливо, призначалися для переплавки як кольоровий лом. Було знайдено також вісім уламків сильно окисленого круглого люстерка зі срібно-го(?) сплаву. Його діаметр, очевидно, складав близько 9,0 см.

Особливий інтерес становить знахідка ключа довжиною 9,5 см, вагою 90 г із залізною робочою частиною — борідкою з чотирьох прямокутних зубчиків і литим бронзовим «кільцем» у вигляді складної композиції з трьох частин. Поперечний, круглий у перетині стрижень зверху мав плетену композицію, яка перекривалася аркою, що обрамляла отвір, у який також було впаяно кільце. Певно, символіка цієї композиції була пов'язана із зображенням космосу(?).

Серед залізних виробів, виявлених у заповненні житла 2: невеличка кругла пряжка діаметром 2,5 см, дужка від відра, цвяхи, ніж, кресало, великий ключ довжиною 14,3 см, залізний штихель-різець, ромбоподібний у перетині довжиною 8,0 см, з невеликою круглою голівкою; клямки від вічка скрині(?) та скоби-петлі. Цікавими також виявилися кістень у вигляді багатогранника з отвором усередині та кілька ошлакованих фрагментів заліза (чавуна(?)), ймовірно, залишки котла.

Наявність ювелірного ковша, тиглів, штихеля-різця та сировини у вигляді окремих фрагментів виробів з кольорового металу, шматків свинцю (кольоровий лом(?)) свідчить, що досліджене житло, вірогідно, належало майстру-ювеліру. Судячи з керамічного матеріалу і стратиграфії, житло 2 можна віднести до першої половини XIII ст. Обставини знахідки людського кістяка, можливо, свідчать, що житло загинуло під час монгольської навали 1240 р. (Мовчан та ін. 1999, с. 11—13).

Житло 6 (18) розміщувалося на схід від житла 2, його котлован з північного сходу на південний захід мав довжину 3,1 м і глибину

0,4—0,5 м, східна частина цього житла виходила за межі розкопу. У південному куті житла (під фундаментом будинку 8) чітко були помітні контури ямки від вертикального стовпа, глибиною 30 см і шириною 20 см. У південно-західному борті котловану простежено залишки горизонтально прилаштованої дошки, яка розміщувалася вздовж західної стіни котловану. На дні котловану житла 6 було розчищено кілька ям від стовпів. Поблизу північного кута виявлено яму діаметром і глибиною 18 см, поблизу південного — діаметром 22 см і глибиною 20 см. У центрі стіни було розчищено яму діаметром і глибиною 30 см. Глиняна долівка була вкрита горілим деревом, утрамбована, товщиною 4,0—5,0 см. Котлован житла було заповнено чорно-сірим гумусованим суглинком, значно насиченим вугликами (потужний завал золи), з включенням шматків обпаленої глиняної обмазки стін, горілої деревини дрібними фракціями світло-жовтого лесоподібного суглинку. У верхній частині котловану було виявлено чотири поховання (3, 3б, 3в, 3г). Це житло зверху сіло на більш раннє житло 7.

У заповненні житла були виявлені кістки тварин, фрагменти плінфи, кераміка кінця XII—XIII ст. тощо. Крім того, у верхній частині заповнення котловану житла 6 було знайдено свинцевий виріб, дзвоноподібний у перетині, з наскрізним отвором, висотою 7,5 см, верхнім діаметром 2,0 см і нижнім 7,0 см, вагою 1 540 г. Сліди від рублячого інструменту (зубила(?)) на цій речі, можливо, свідчать про те, що це була свинцева заготовка, від якої відрубували шматки свинцю, які плавився і змішувалися зі сплавами срібла, міді і т. п. Тобто, ця річ могла використовуватися в ювелірній справі як сировина.

Виявлена у заповненні житла 6 кераміка датується кінцем XII — першою половиною XIII ст., а знайдені тут, ймовірно, нашвидкуруч (?) скинуті людські кістяки вказують на те, що воно, найімовірніше, аналогічне до житла 2, також загинуло під час монгольської навали 1240 р. (Мовчан та ін. 1999, с. 23—26).

Ще один об'єкт, який, імовірно, входив до складу садиби ювеліра — житло 9 (19), що розміщувалося між житлами 2 та 6. Воно було виявлене на глибині 0,6 м. Дослідженнями зафіксовано північну і західну стінки котловану, що був орієнтований бортами за сторонам світу і мав глибину 0,65 м. Західна частина житла тягнулася під фундамент будинку 8. У північно-східному куті котлован також було досліджено не повністю. Ширина котловану із заходу

на схід становила приблизно 2,5 м; такий же розмір котлован мав і за віссю північ-південь. Долівка житла була глиняною. У північно-східному куті, на глибині 0,6 м від поверхні XIII ст. зафіксовано розвал глинобитної печі, орієнтований челюстями на захід, про що свідчить прошарок попелу товщиною 5,0 см, що тягнувся по долівці житла на захід. Черинь глинобитної печі розміщувався на підсипці (гумус із вугликами). У північно-східному куті житла, за 1,5 м південніше нього були простежені дві стовпові ями. Обидві ями частково прорізали житло 10, що залягало нижче житла 9.

У житлі 9 було зібрано велику кількість різноманітного матеріалу, зокрема керамічного, що датується кінцем XII—XIII ст.

Серед знахідок із заповнення житла 9 було виявлено різноманітні вироби із заліза: ковані цвяхи, ножі та їхні фрагменти, зубило, терпуг (напилок), кресало, кільце тощо.

Саме зубило і напилок вказують на виробничий характер і ймовірну приналежність цього житла до садиби ювеліра. За керамічним матеріалом і стратиграфією, житло 9 могло відноситися до першої половини XIII ст. (Мовчан та ін. 1999, с. 28—30).

До комплексу житлово-виробничих споруд садиби ювеліра могла належати велика господарча яма 2 (20), виявлена на північ від житла 2. Ширина ями у перетині за віссю північ-південь становила 3,0 м із урахуванням, що її частина була зруйнована шурфами 1 і 6. Загальна глибина ями становила близько 1,1 м. Її горіле заповнення, здебільшого, було насичене плінфою, фрагментами посуду XII—XIII ст. тощо.

Цікавими виявилися знахідки різноманітних бронзових речей: фрагмент поясної пряжки та бляшки-розподільвача ременів кінської вузди, а також кілька фрагментів шийної гривні з низькопробного срібла (Мовчан та ін. 1999а, с. 20—21).

Таким чином, під час розкопок на вул. Володимирській, 8 було досліджено комплекс житлово-виробничих об'єктів: три житла (2, 6 і 9) та одну яму (2), які, ймовірно, входили до складу садиби майстра-ювеліра, що датується кінцем XII — початком XIII ст. У 1240 р. досліджена садиба загинула в результаті пожежі під час штурму «Міста Володимира» монголами, що підтверджується «братською могилою» захисників Києва, яка була виявлена у горілому заповненні житла 6 (Мовчан та ін. 1999, с. 35—36).

Протягом 2008—2013 рр., під час розкопок на пров. Десятинному, 3—А—Б, 5—Д на ділянці, де знаходилися фундаменти «Західного па-

лацу» князя Володимира, у заповненні кількох об'єктів та культурному шарі X—XIII ст. були виявлені знахідки, пов'язані з ювелірною справою.

Житло 6 (21) (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2013, с. 34—39) було знайдене у північно-західній частині розкопу, фіксувалося воно на глибині 2,4—2,5 м. Частково розміщувалося під підмурками будинку 5 (XIX ст.) на Десятинному пров. Від житла збереглася нижня частина його підкліту, яка знаходилася на глибині 3,1 м. Житло 6 було побудовано на частині підмурків західної галереї Західного палацу, які воно частково зруйнувало. Воно зайняло частину площі підмурків розмірами 6,0 × 0,5 м. Під час будівництва цього житла було зруйновано ґрунтове поховання 17 другої половини X ст., яке розміщувалося майже в центральній частині житла 6. Це житло — зрубної конструкції і було опущене в котлован. Поряд та зверху над залишками зрубу житла було зафіксовано поперечну балку, імовірно, від його верхнього поверху. Нижня частина підкліту житла, яка збереглася, була заглиблена у материк на 0,6 м. Котлован житла мав прямокутну форму, його загальні розміри дорівнювали приблизно 6,0 × 5,0 м. У цьому поглибленому котловані було виявлено зруб розмірами 5,0 × 4,5 м. Від зрубу збереглася його нижня частина, яка складалася з колод діаметром до 0,2 м. Рештки цього дерев'яного зрубу збереглися практично у всіх стінках заглибленої частини підкліту житла 6. Вздовж південно-західної стіни підкліту колоди зрубу були покладені у заглиблення в материк, глибиною до 0,2 м від рівня підлоги. Дно підкліту житла, імовірно, мало дерев'яну підлогу, про що свідчать знахідки зотлілої деревини, які фіксувалися майже на всій площі підкліту та відбитки дерев'яних лаг. Між північною дерев'яною стіною зрубу та частиною зруйнованих підмурків Західного палацу знаходилася материкова засипка довжиною 4,0 м та завтовшки 0,3 м.

У південно-західному куті котловану, в який був впущений зруб, за його межами, було знайдено стовпову яму діаметром 0,3 м та глибиною 3,25 м. Ще одна стовпова яма розміщувалася під стіною котловану, за межами підклітку, на відстані 0,8 м від його північно-західного кута. Вона мала діаметр 0,3 м та глибину 3,1 м. На території самого зрубу, біля його західної стіни виявлено чотири стовпові ями, які розташовувалися майже впритул до колод. Окрім цих чотирьох стовпових ям, на території підкліту було відкрито ще сім стовпових ям. Ці

ями були з'єднані поглибленням довжиною 0,95 м, завширшки до 0,2 м, яке мало глибину 0,15 м нижче рівня підлоги. Біля цього поглиблення з північної сторони були зафіксовані сліди від двадцяти невеликих кілочків квадратної та округлої форми. Квадратні кілочки мали розміри $1,0 \times 1,0$ см, круглі мали діаметри 1,0—3,0 см. Всі вони займали площу розмірами приблизно $0,6 \times 0,6$ м. Дві з них діаметрами 0,25 м та глибиною 0,2 м були розташовані нижче рівня підлоги у північній частині поглиблення, яке було виявлене біля північно-західної частини підкліту. У північно-східній частині підкліту розміщувалася наступна стовпова яма, на відстані 0,6 м від північної стіни підкліту та на 0,7 м від східної стіни. Її верхній діаметр дорівнював 0,6 м, нижній 0,25 м, глибина 0,8 м від рівня підлоги. На відстані 0,6 м на південь від неї та 0,6 м на захід від східної стіни підкліту знаходилася остання стовпова яма. Вона мала діаметр 0,3 м та глибину 0,35 м від рівня підлоги.

Ближче до центру підкліту на відстані 1,4 м від його північної стіни та 1,6 м від західної стіни на глибині 3,0 м був зафіксований розвал печини округлої форми. Цей розвал мав діаметр близько 0,8 м та товщину 0,3—0,4 м. Можна зробити припущення, що він впав на дно підкліту з приміщення, яке розміщувалося над ним.

У заповненні житла 6 було зафіксовано значну кількість кераміки XI—XII ст. та інших знахідок, зокрема, пов'язаних з ливарною справою.

Показною знахідкою, що може охарактеризувати це житло як садибу ювеліра, виявилася частина кам'яної прямокутної ливарної форми розміром $3,9 \times 3,2$ см. На аверсі із заокругленими краями розміщувався прокреслений «портрет киянина», а на пласкому реверсі — фрагмент врізаного ливника.

Крім цього, у його заповненні було виявлено чотири мідні/бронзові матриці (?) для тиснення різноманітних мідно-бронзових виробів/ювелірних прикрас, характерною ознакою яких є те, що одна сторона в них випукла, а інша — пласка. Перша матриця квадратної форми, розміром $1,0 \times 1,0$ см, її випукла частина мала форму пірамідки зі зрізаною верхівкою; друга матриця — квадратної форми, розміром $1,0 \times 1,0$ см, її випукла частина була у вигляді ромба у центрі, до чотирьох площин якого (у кутах матриці) примикали маленькі трикутнички; третя і четверта матриці — круглі, діаметрами 1,0 і 2,0 см, їхня випукла частина мала форму гладкої

напівсфери. Ці матриці(?) могли використовуватися для нанесення геометричного орнаменту на тонкі мідно-бронзові пластинки — елементи різноманітних виробів тощо.

Вироби з міді/бронзи також представлені поясними пряжками, книжковою застібкою (мечик), гудзиком, половинкою бубонця та ін. Прикраси представлені у вигляді невеличкої лунниці, з одного боку прикрашеної карбованим рослинним орнаментом.

Досить цікавим також виявилася обламана свинцева висла печатка прямокутної форми, розміром $1,9 \times 1,2$ см. На одній стороні — примітивне зображення святого(?) і грецькі(?) літери, а на іншій — схематичне зображення янгола з крилами(?).

Також тут було знайдено на вершці булави, виготовлене зі свинцю. Діаметр булави 5,0 см, висота 3,5 см, діаметр отвору 2,4 см.

У заповненні житла 6 було знайдено значну кількість кольорового лому у вигляді мідно-бронзових та свинцевих/олов'яних смужок, пластин та обрізків різної форми і розмірів. Окрім цього, тут виявлено мідно-бронзові оплавки, шматки мідного/бронзового та склоподібного шлаків, а також кілька шматків залізної криці та залізного шлаку.

Серед знахідок із заповнення житла слід відзначити велику кількість фрагментів скляних різнокольорових ниткоподібних виробів (обрізків), довжиною 0,8—5,0 см, призначення яких достеменно невідоме. Також тут знайдено шматки різнокольорової смальти. Можливо, смальта і скляні нитки якимось чином використовувалися у виробництві ювелірних прикрас та, найімовірніше, для виготовлення скляних виробів: кручених браслетів, кілець, орнаментативних готових ювелірних виробів тощо.

Виходячи зі стратиграфії і аналізу керамічного комплексу, житло 6 можна датувати другою половиною XI—XII ст. (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2016, с. 79—81).

З південно-східного боку житла 6, на відстані 0,2 м від стінки котловану знаходилася невелика піч або, найімовірніше, ювелірний горн майже круглої форми, розмірами $0,90 \times 0,82$ м. Частина горна, що збереглася, була заглиблена в материк на 0,1 м, а його збережені стінки мали висоту до 0,1 м. Під час дослідження горна був зафіксований шар попелу та вуглинок завтовшки 0,03 м та шматки обпаленої глини.

Таким чином, житло 6, найімовірніше, було двоповерховою (?) ювелірною майстернею XI—XII ст., на що вказує низка ознак. Так, у її

заповненні виявлено частину кам'яної ливарної форми, що використовується у ювелірній справі; тут знайдено велику кількість сировини для виготовлення виробів з міді/бронзи: різноманітний кольоровий лом у вигляді обрізків і пластин та відходи металургійного виробництва (мідні/бронзові, склоподібні шлаки і оплавки різних розмірів).

Отже, тут могли переплавляти сировину (кольоровий лом) для подальшого відливання мідних/бронзових ювелірних виробів. Цьому процесу успішно сприяв невеличкий ювелірний горн (?), виявлений за межами житла, температури якого було достатньо для того, щоб майстер-ювелір міг виготовляти свою продукцію. Судячи з окремих знахідок (скляні нитки, шматки смальти) тут також могли вироблятися скляні вироби.

Ще одним об'єктом, пов'язаним з виготовленням і обробкою кольорових металів була господарська яма 6 (22), що знаходилася на відстані близько 30 м на північний схід житла 6 (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2013, с. 64—71). Вона була введена з поверхні давньоруського шару. Значна частина ями виходила за межі розкопу. В плані яма мала округлу форму, до дна трохи звужувалася. Діаметр ями 6 становив 0,9 м, глибина 1,7 м.

Заповнення ями складалося з темно-сірого супіску з вкрапленнями вуглинок, печини і камінців. Крім того, в ній було знайдено кераміку XI ст. та інші різноманітні знахідки (Ієвлев, Козловський 2014, с. 227—228), частина з яких пов'язана з ювелірною справою.

Так, у заповненні ями 6 було зафіксовано денце і ошлаковану стінку тигля/ллячки. Окрім цього, тут було знайдено мідний/бронзовий гудзик та досить цікавий кістяний гудзик напівсферичної у перетині форми. Діаметр гудзика становив 2,3—2,4 см, висота 1,0 см, діаметр отвору 0,7 см. Майже вся зовнішня поверхня гудзика була прикрашена врізаним орнаментом — циркульним та геометричним у вигляді ромбів, причому заглиблені лінії, найімовірніше, були заповнені сріблом, від якого залишилися сліди у вигляді сірого порошку.

Також, у заповненні ями 6 було виявлено фрагмент та кілька стінок окислених мідно-бронзових посудин, а також значну кількість фрагментів бронзових дзвонів.

Але найцікавішою знахідкою була нагрудна іконка Св. Георгія, виготовлена з темно-сірого сланцю, зафіксована у верхній частині ями. Вона мала круглу форму, діаметр 6,1—6,2 см, товщину 0,6—0,7 см. Рельєфне зображення

вершника Георгія Змієборця було вкрите позолотою, а деякі деталі пофарбовані червоною фарбою. З лицьового боку по краю йшов опуклий бортик висотою до 0,1 см, який вказує на те, що вона, ймовірно, мала оправу(?). Тильна сторона була трохи випуклою (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2009, с. 143; Ієвлев, Козловський 2014).

Іконка, найімовірніше, була схована в ямі 6 разом із кістяним і бронзовим гудзиками та значною кількістю бронзового лому. Вірогідно, всі ці речі лежали в якійсь торбині і після того, як вона згнила, речі почали поступово просідати, в залежності від ваги. Так, легші іконка і гудзики залишилися ближче до поверхні, а важкі фрагменти бронзового лому просіли, і були зафіксовані на різних глибинах від поверхні до дна ями.

Цей невеликий скарб було сховано ювеліром, на що, крім складу скарбу, вказує і знахідка фрагмента тигля/ллячки. Виходячи з цього можна стверджувати, що і знайдений скарб належить до цього ж часу (Ієвлев, Козловський 2014, с. 232).

Таким чином, садиба ювеліра та господарча яма, що знаходилися на території княжого двору, вказують на присутність тут у XI—XII ст. певного осередку ювелірного виробництва.

Це підтверджується і численними, пов'язаними з кольоровою металургією знахідками, виявленими у давньоруському культурному шарі: фрагментами тиглів/ллячок, ювелірним пінцетом, різноманітним кольоровим ломом у вигляді мідних/бронзових та свинцевих/олов'яних пластин, обрізків і оплавків, а також шматків мідно-бронзових та склоподібних шлаків тощо (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2013, с. 9—12).

Отже, за період 1907—2013 рр. на території Київського дитинця виявлено і досліджено 22 археологічних об'єкта (рис. 1), а також окремі споруди, печі/горни та різноманітні знахідки з давньоруських культурних шарів, пов'язані з ювелірною справою. Всі вони були виявлені в межах «міста Володимира» й фіксувалися на ділянках 10-ти розкопів: п'ять об'єктів за адресою вул. Володимирська, 2 (територія Державного історичного музею); два на вул. Володимирській, 7—9; один на вул. Десятинній, 2; вісім на вул. Великій Житомирській, 2; чотири на вул. Володимирській, 8; два на пров. Десятинному, 3—А—Б, 5—Д. За своєю хронологією ці об'єкти датуються в межах XI — першої половини XIII ст.

Проаналізувавши розташування ювелірних майстерень, можна виділити принаймні

два значних за розмірами осередки — квартали ювелірів, де жили і працювали майстри.

Перший (найбільший) розташовувався вздовж парної сторони сучасної вул. Володимирської і тягнувся від північного схилу Старокиївської гори до вул. Володимирської, 8. Із заходу він обмежувався Гончарним яром, а зі сходу — проїжджою частиною Володимирської вулиці. На його території відкрито 11 об'єктів ювелірного виробництва. Загальна площа цього кварталу становила близько 3,5 га. Даний осередок у різні часи міг обслуговувати Великокняжий двір з його палацовими комплексами, працювати на потреби боярської знаті і духовенства.

Другий розміщувався між вул. Володимирською (із заходу) і Десятинною (зі сходу). На півдні він обмежувався проїжджою частиною вул. Великої Житомирської. На його території виявлено 10 об'єктів ювелірного виробництва. Загальна площа цього кварталу становила близько 1,2 га. Найімовірніше, цей осередок у більшій мірі належав садибі Федорівського монастиря XII ст. й обслуговував княжий двір Мстислава Володимировича, який побудував монастир.

Таким чином, починаючи з XI ст. на території дитинця стародавнього Києва швидкими темпами розвивається ювелірна справа. Виробничі майстерні розкинулися на площі майже у 5 га та проіснували аж до розгрому Києва у 1240 р.

- Боровський, Я. Е., Калюк, А. П., Архипова, Е. И. 1989. *Отчет об археологических исследованиях в Верхнем Киеве*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1989/28.
- Боровський, Я. Е., Калюк, О. П. 1993. Дослідження Київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ*. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. Київ: Наукова думка, с. 3-42.
- Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов, Ф. Б., Кілієвич, С. Р. 1955. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1955/4.
- Гончаров, В. К. 1957. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. *Археологія*, 10, с. 122-135.
- Гушин, А. С. 1936. *Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XIII вв.* Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.
- Іванцов, І. О. 2003. *Стародавній Київ*. Київ: Фенікс.
- Ієвлев, М. М., Козловський, А. О. 2014. Ікона Св. Георгія з розкопок «Західного палацу». В: Строкова, Л. В. та ін. (ред.). *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ: ТОВ «Фенікс», с. 226-236.
- Каргер, М. К. 1948. *Раскопки 1948-1949 гг. в усадьбе Центрального Исторического музея УССР в Киеве*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1948/18.

- Каргер, М. К. 1952. Розкопки на садибі Київського історичного музею. В: Єфіменко П. П. (ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. III. Ранні слов'яни і Київська Русь. Київ: АН УРСР, с. 5-13.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Т. I. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- Килиевич, С. Р. 1973. *Отчет о раскопках Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции по ул. Десятинной № 2 в 1973г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1973/22-б.
- Кілієвич, С. Р. 1977. Розкопки Великого Ярославового двору в Києві (1972—1973 рр.). *Археологія*, 21, с. 92-101.
- Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX — первой половины XIII веков*. Киев: Наукова думка.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2008. Садиба першої половини XIII ст. в «Місті Володимира» Давнього Києва. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дньсслово*. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ: Корвінпрес, с. 241-257.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2009. Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3 А/Б, 5 Д. *Археологічні дослідження в Україні 2008*. Київ: ІА НАНУ, с. 143-145.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2010. Археологічні дослідження Верхнього Києва 1999—2009 рр. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології., с. 299-307.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження по провулку Десятинному, 3 літ. А, Б та 5 літ. Д («Західний палац князя Володимира») у Шевченківському районі м. Києва в 2008—2009, 2012 та 2013 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008, 09, 12, 13/165.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2016. Садиба другої половини XI — початку XIII ст. на місці «Західного палацу» у «місті Володимира» в Києві. *Археологія і давня історія України*, 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів, с. 71-87.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Е., Гончар, В. М., Писаренко, Ю. Г., Архипова, Є. І. 1999. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 м. Києва у 1999 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1999/23.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Е., Гончар, В. М., Писаренко, Ю. Г. 1999а. Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 р. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 124-125.
- Мовчан, І. І., Гончар, В. М., Ієвлев, М. М., Козловський, А. О. 2002. *Звіт про археологічні дослідження по вул. Велика Житомирська, 2*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2002/84.
- Моця, О. П. 2004. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д* [online]. Київ: Наукова думка. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Dutyunes> [Дата звернення 30 липня 2020].
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Издательство АН СССР.
- Толочко, П. П. 1966. *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка.
- Толочко, П. П. 1976. *Древний Киев*. Киев: Наукова думка.

Надійшла 01.08.2020

ЮВЕЛИРНЫЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ СРЕДОТОЧИЯ КИЕВСКОГО ДЕТИНЦА

Детинец древнего Киева — внутренняя укрепленная часть в границах «города Владимира», общей площадью 10—12 га. В разное время его территорию исследовало много ученых-археологов.

За период 1907—2013 гг. на территории Киевского детинца обнаружено и исследовано 22 археологических объекта, а также отдельные сооружения, печи/горны и разнообразные находки из древнерусских культурных слоев, связанные с ювелирным делом. Все они находились в пределах «города Владимира» и фиксировались на участках 10 раскопов, а именно: пять объектов находилось по адресу ул. Владимирской, 2 (территория Государственного исторического музея); два — по ул. Владимирской, 7—9; один — по ул. Десятинной, 2; восемь — по ул. Большой Житомирской, 2; четыре — по ул. Владимирской, 8; два — по ул. Десятинной, 3—А—Б, 5—Д. По своей хронологии данные объекты датируются в пределах XI — первой половины XIII вв.

Проанализировав расположение ювелирных мастерских, можно выделить, по крайней мере, два значительных по размерам средоточия — кварталы ювелиров, где жили и работали мастера.

Первый (самый большой) находился вдоль четной стороны современной ул. Владимирской и тянулся от северного склона Старокиевской горы до ул. Владимирской, 8. С запада он ограничивался Гончарным оврагом, а с востока — проезжей частью Владимирской улицы. На его территории находилось 11 объектов ювелирного производства. Общая площадь этого квартала составляла около 3,5 га. Данный центр в разное время мог обслуживать Великокняжеский двор с его дворцовыми комплексами, работать на нужды боярской знати и духовенства.

Второй находился между улицами Владимирской (с запада) и Десятинной (с востока). На юге он ограничивался проезжей частью ул. Большой Житомирской. На его территории находилось 10 объектов ювелирного производства. Общая площадь этого квартала составляла около 1,2 га. Скорее всего, данный центр в большей степени принадлежал усадьбе Федоровского монастыря XII в. и обслуживал княжеский двор Мстислава Владимировича, построившего монастырь.

Таким образом, начиная с XI в. на территории детинца древнего Киева быстрыми темпами развивалось ювелирное дело. Производственные мастерские раскинулись на площади почти в 5 га и просуществовали до разгрома Киева в 1240 г.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, древний Киев, детинец, мастерская, ювелирное дело.

Viacheslav O. Kryzhanovskiy

*Junior Researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskyi@iananu.org.ua*

JEWELLERY FOCUSES OF KYIV DYTNETS

Dytynets of ancient Kyiv is an inner fortified part within the “city of Volodymyr”, with a total area of 10—12 hectares. At different times, its territory has been explored by many archaeologists.

During the period from 1907 to 2013, 22 archaeological objects were discovered and researched on the territory of the Kyiv Dytynets, as well as separate buildings, furnaces and various finds from ancient Rus’ cultural strata related to jewellery. All of them were located within the “city of Volodymyr” and were recorded at the sites of 10 excavations, namely: five objects were located at the address — Volodymyrska st., 2 (territory of the National Museum of History of Ukraine); two — on Volodymyrska st., 7—9; one — on Desiatynna st., 2; eight — on Velyka Zhytomyrska st., 2; four — on Volodymyrska st., 8; two — on Desiatynna st., 3—A—B, 5—D. According to their chronology, these objects are dated by the XI — first half of the XIII c.

After analyzing the location of jewellery workshops, there can be identified at least two large focuses — the quarters of jewellers, where the masters lived and worked.

The first (largest) was located along the even side of modern Volodymyrska st. and stretched from the northern slope of Starokyivska Mountain to Volodymyrska st., 8. From the west it was limited to Goncharnyi ravine, and from the east — the carriageway of Volodymyrska st. There were 11 jewellery production facilities on its territory. The total area of this quarter was about 3.5 hectares. This centre at different times could serve the Grand Ducal court with its palace complexes, work for the needs of the boyar nobility and clergy.

The second was located between the streets: Volodymyrska (from the west) and Desiatynna (from the east). In the south, it was limited by the carriageway of Velyka Zhytomyrska st. There were 10 jewellery production facilities on its territory. The total area of this quarter was about 1.2 hectares. Most likely, this centre belonged to a greater extent to the estate of the Fedoriv monastery of the XII c. and served the princely court of Mstyslav Volodymyrovych, who built the monastery.

Thus, since the XI c. on the territory of Kyiv Dytynets the jewellery manufacturing had been developing rapidly. Production workshops spread over an area of almost 5 hectares and existed until Kyiv devastation in 1240.

К е у w o r d s: Kyivan Rus’, ancient Kyiv, Dytynets, workshops, jewellery.

References

- Borovskii, Ya. Ye., Kaliuk, A. P., Arkhipova, Ye. I. 1989. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh v Verkhnem Kieve*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1989/28.
- Borovskiy, Ya. Ye., Kaliuk, O. P. 1993. Doslidzhennia Kyivskoho dytyntsia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984-1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, p. 3-42.
- Honcharov, V. K., Yura, R. O., Kopylov, F. B., Kiliievych, S. R. 1955. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky Kyivskoi arkheolohichnoi ekspeditsii Instytutu arkheolohii AN URSR 1955 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1955/4.
- Honcharov, V. K. 1957. Arkheolohichni rozkopky v Kyievi u 1955 r. *Arheologia*, 10, p. 122-135.
- Gushchin, A. S. 1936. *Pamiatniki khudozhestvennogo remesla Drevnei Rusi X-XIII vv.* Leningrad: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo.
- Ivantsov, I. O. 2003. *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Feniks.
- Iliev, M. M., Kozlovskiy, A. O. 2014. Ikona Sv. Heorhii z rozkopok "Zakhidnoho palatsu". In: Strokova, L. V. ta in. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii "Yuvelirne mystetstvo - pohliad kriz viky"*. Kyiv: TOV Feniks, p. 226-236.
- Karger, M. K. 1948. *Raskopki 1948-1949 gg. v usadbe Tsentralnogo Istoricheskogo muzeia USSR v Kieve*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1948/18.
- Karher, M. K. 1952. Rozkopky na sadybi Kyivskoho istorychnoho muzeiu. In: Yefymenko P. P. (ed.). *Arkheolohichni pamiatky URSR*. T. III. Ranni sloviany i Kyvska Rus. Kyiv: AN URSR, p. 5-13.
- Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev*. T. I. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Kilievich, S. R. 1973. *Otchet o raskopkakh Starokyevskoho otriada Kyevskoi arkheolohicheskoi ekspeditsii po ul. Desiatynnoi, 2 v 1973 h.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1973/22-b.
- Kilievich, S. R. 1977. Rozkopky Velykoho Yaroslavovoho dvoru v Kyievi (1972-1973 rr.). *Arkheolohiia*, 21, s. 92-101.
- Kilievich, S. R. 1982. *Detinets Kieva IX - pervoi poloviny XIII vekov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M. 2008. Sadyba pershoi polovyny XIII st. v "Misti Volodymyra" Davnoho Kyieva. In: Ivakin, H. Yu. (red.). *Dnieslovo*. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia. Kyiv: Korvinpres, p. 241-257.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2009. Doslidzhennia u Kyievi po provulku Desiatynnomu, 3 A/B, 5 D. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008*. Kyiv: IA NANU, p. 143-145.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M. 2010. Arkheolohichni doslidzhennia Verkhnoho Kyieva 1999-2009 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii., p. 299-307.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2013. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po provulku Desiatynnomu, 3 lit. A, B ta 5 lit. D ("Zakhidnyi palats kniazia Volodymyra") u Shevchenkivskomu raionu m. Kyieva v 2008-2009, 2012 ta 2013 rr.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2008, 09, 12, 13/165.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2016. Sadyba druhoi polovyny XI - pochatku XIII st. na misti "Zakhidnoho palatsu" u "misti Volodymyra" v Kyievi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21): Pivdennoruske misto u systemi mizhtsyvilizatsiinykh kontaktiv, p. 71-87.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Honchar, V. M., Pysarenko, Yu. H., Arkhypova, Ye. I. 1999. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspeditsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy na vul. Volodymyrskii, 8 m. Kyieva u 1999 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1999/23.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Honchar, V. M., Pysarenko, Yu. H. 1999a. Doslidzhennia "mista Volodymyra" u Kyievi 1999 r. In: Kozak, D. N., Gavryliuk, N.O. (ed.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998-1999 rr.* Kyiv: IA NANU, p. 124-125.
- Movchan, I. I., Honchar, V. M., Iievlev, M. M., Kozlovskiy, A. O. 2002. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. Velyka Zhytomyrska, 2*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2002/84.
- Motsia, O. P. 2004. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 2: H-D [online]. Kyiv: Naukova dumka. Rezhym dostupu: <http://www.history.org.ua/?termin=Dytyne> [Data zvernennia 30 lyptnia 2020].
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevnei Rusi*. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR.
- Tolochko, P. P. 1966. *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tolochko, P. P. 1976. *Drevnii Kiev*. Kyiv: Naukova dumka.

А. О. Сушко *

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІЧНИХ ПОЛИВ'ЯНИХ ПИСАНОК ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ КИЄВА

Висвітлюються питання технології виготовлення керамічних полив'яних писанок на основі матеріалів, які були виявлені на території міста Києва.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, Київ, писанка, полива, технологія виготовлення

В Наукових фондах Інституту археології НАН України та фондах музеїв Києва на сьогоднішній день на постійному зберіганні знаходиться 15 готових виробів та шість заготовок під писанки, які були виявлені під час археологічних робіт на території міста. Не значна з першого погляду кількість насправді складає 14 % від загальної кількості речей, знайдених на території Київської Русі.

Ця категорія матеріалу привертає до себе увагу новизною методики орнаментативної технології на плані, яскравістю форми з мистецької точки зору та загадковістю функціонального призначення. Проте не завжди ставали предметом наукових досліджень, знову ж таки через свою незначну кількість.

У низці праць дослідники згадували про писанки серед іншого керамічного асортименту, обмежувалися описом форми та орнаментативної виробу. В деяких випадках надавали чорнобілі фото, при цьому без будь-яких необхідних описових характеристик поливи (Рыбаков 1948; Каргер 1959, с. 16—18).

Першою спробою узагальнити відомості про народні писанки була робота С. Куль-

жицького (1899). У якій автор надав морфологічний та стилістичний опис колекції писанок. Називав їх дитячими брязкальця, з огляду на можливе функціональне призначення.

На окрему увагу заслуговують кілька праць Т. Макарової (1966), які присвячені керамічним полив'яним писанкам. Авторка основну увагу звертає на технологічні аспекти виготовлення поробок, зокрема зосереджується на техніці та засобах орнаментативної. Вказує на особливості декорування та виокремлює два можливі центри виготовлення.

На початку 1980 рр. Г. Шовкопляс (1980) продовжила справу Т. Макарової: опублікувала колекцію давньоруських писанок та іграшок із фондів Національного музею історії України, залучивши до наукового обігу значну кількість нових матеріалів, зокрема зі Старокиївської гори та Киселівки.

З початку 1990-х рр. помітний активний пошук знакових українських речей. Таким чином, знову до поля зору вчених потрапили писанки. В цей час друком виходять роботи Т. Кари-Васильєвої, О. Алексюнаса (2005), К. Кавас (1999), В. Тітінюка (1997), А. Валуша (2003), В. Ткаченка (2005), В. Манько (2008) присвячені історичним витокам української писанки. Висвітлюючи це питання, автори зупиняються на давньоруських керамічних писанках, як на одній з ключових ланок розвитку українського писанкарства, характеризують технологію їхнього виготовлення та мотиви орнаментів.

Деякі статті присвячені публікації регіональних музейних збірок (Остапенко 2000; Петрякова 2002; Щербаківський 1995). Статті Д. Козака (2014) та В. Гупало (2012) вводять до наукового обігу писанки з давньоруського по-

* СУШКО Аліна Олександрівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва, ORCID 0000-0001-7898-5450, alina_sushko@ukr.net

Рис. 1. Реконструкція виготовлення керамічних полив'яних писанок

Fig. 1. Reconstruction of ceramic glazed painted eggs production

селення біля с. Хрінники та літописного Звенигорода. Описуючи полив'яні яйця автори концентрують увагу на апотропеїчності функцій цих виробів.

Важливе значення у науково-методологічному плані та для порівняльно-історичного аналізу мають праці закордонних дослідників (Гурьянов, Чубур 2016; Розенфельд 1968; Седов 1998; Arbman 1948; Wojcieszczuk 2016). Автори докладно розглядають регіональні особливості писанок, описують ареал поширення та ведуть дискусії щодо їх центрів виготовлення та змістового навантаження.

Писанки — це продукт винятково міського гончарного виробництва, яке виникло як побічне під час виготовлення полив'яних плиток, що використовувалися для оздоблення палаців та храмів (Шовкопляс 1980, с. 96). Основним аргументом на підтвердження цієї думки виступає подібність оздоблення керамічних яєць та плиток. По-перше, обидві категорії матеріалу майстерно вкриті поливою подібною за якістю. По-друге, як на плитках, так і на писанках у переважній більшості наносився розпис у вигляді фігурних дужок, т. зв. «фляндрички». По-третє, потрібно зазначити, що виготовлення подібних речей потребувало високої майстерності та спеціальних навичок саме на етапі декорування. Потрібно бути знайомим з рецептурою виготовлення поливи та з особливостями роботи з нею.

Для виготовлення писанок гончар використовував місцеві світлопалені та червонопалені різновиди глини. Обидва різновиди належать до єдиного типу каолінових глин. Різняться за вмістом заліза у складі. Так, червонопалені мають його більше. В нашій колекції представлені обидва типи: сім писанок мають черепок червоного забарвлення, а інші чотирнадцять — білого.

Формувальна маса, з якої виготовлені писанки, досить високої якості, гарно відмудлена. Загалом у тісті невелика кількість замкнутих пор малих розмірів, рівномірно розподілені домішки, що надає можливості тісту набуту

однорідного пластичного стану. Для підвищення вогнетривких властивостей до глини було додано крупні домішки жорстви та піску. На зламі цих керамічних виробів проглядається наявність гострокутних кристаликів кварцу, польового шпату та слюди.

Писанки сконструйовані ручним способом, що цілком відповідає прийомам скульптурної ліпки. Використовуючи монолітний первинний матеріал — шматок глини, гончар формував кульку. Потім, застосовуючи метод видавлювання з кульки, формував чашечку. З чашечки поступово витягував стінки, надаючи виробу форму яйця (рис. 1). Проте потрібно зазначити, що товщина стінок нерівномірна, вони масивніші у основі та тонші у верхній частині. Досить тоненькі, близько 0,3—0,4 см на всій площі та 0,6 см у основі.

Процес видавлювання відбувався в руках гончаря без використання будь-якої поверхні. Про що свідчить наявність на зламах хвилеподібної орієнтації формувальної маси. Далі відбувалася механічна обробка поверхні сконструйованих писанок. На етапі первинної обробки проходило загладжування поверхні пальцями.

Дев'ять писанок повністю зберегли свою форму. Зокрема, писанка виявлена 1984 р. на вул. Велика Житомирська, 20 має правильну форму яйця розміром 4,5 × 3,0 см (рис. 2: 3). Друга належить до випадкових знахідок і також має форму яйця, що правда тендітніша — 3,6 × 2,5 см та не досконало передана форма (рис. 2: 6). Третя, знайдена в 1984 р. на вул. Волоська, 23, виконана у формі яйця 4,0 × 2,5 см (рис. 2: 9). Овальну та круглу форму (5,5 × 2,6 см, 3,5 × 3,3 см) мають дві писанки виявлені в 1988 р. на вул. Волоська, 16 (рис. 2: 1, 3). У 2005 р. на вул. Іллінська, 8 знайдено керамічне яйце круглої форми 3,6 × 3,8 см, яке було покрито лише поливою-фоном без декорування (рис. 2: 2). Овальної форми писанка, 4,2 × 2,4 см, виявлена під час досліджень на вул. Спаська, 35 у 2007 р. (рис. 2: 4). Ще один виріб у формі овалу, 4,5 × 2,6 см, знайдено під час розкопок на вул. Володимирська в 1998 р (рис. 2: 5). А

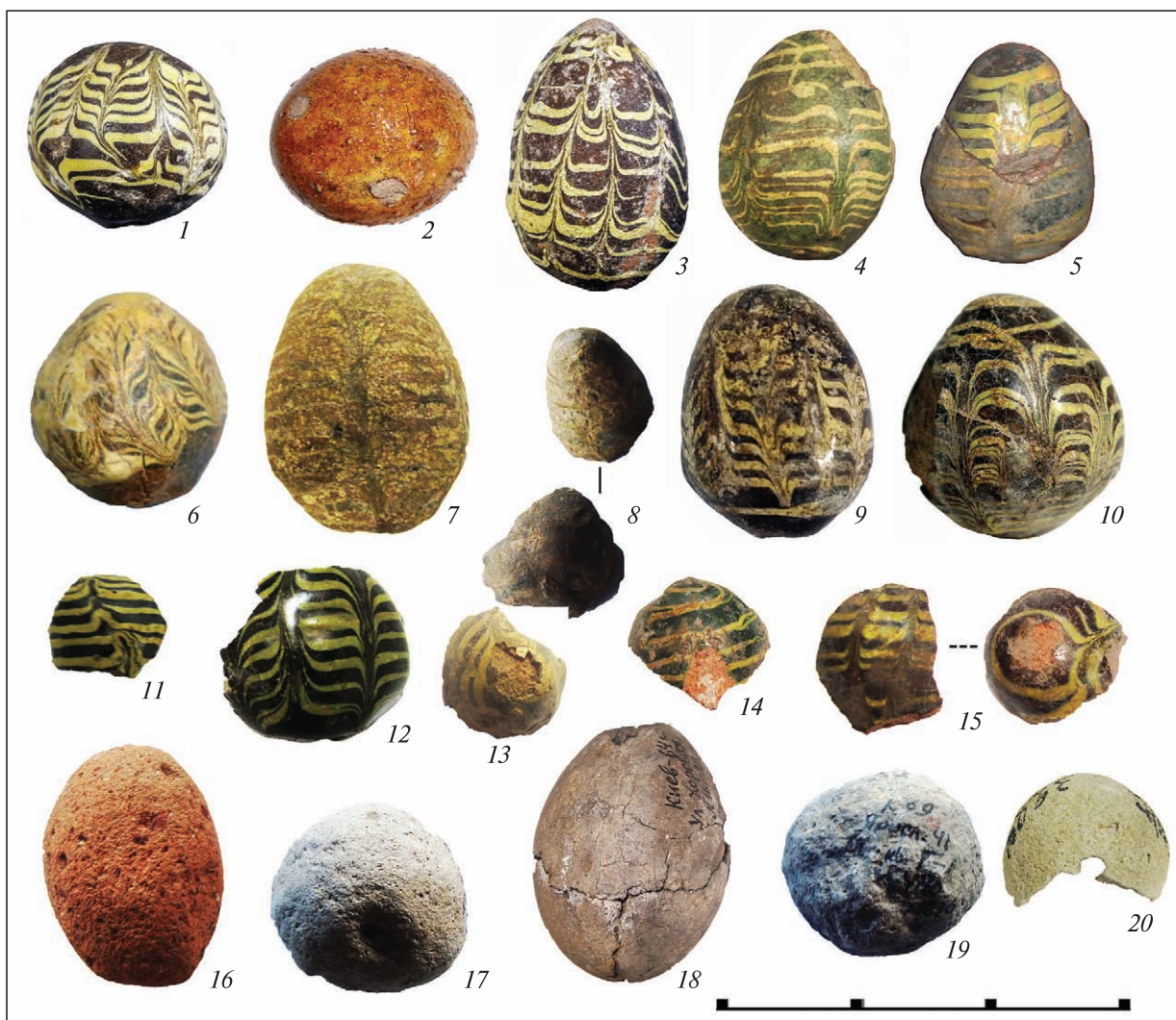

Рис. 2. Керамічні полив'яні писанки Києва

Fig. 2. Ceramic glazed painted eggs from Kyiv

також охайна писанка виконана у формі яйця, $5,5 \times 4,5$ см, знайдена під час розкопок 2018 р. на вул. Верхній Вал, 42 (рис. 2: 10).

Від шести інших писанок залишилися: фрагмент нижньої частини, знайдений 1985 р. на Нестерівському пров., 13—17, стінки і верхня частина — 1981 р. на вул. П. Осипенко, 9 (сучасна вул. Стрітенська), 1998 р. на вул. Володимирська та 2007 р. на вул. Спаській, 35, фрагменти стінок із Замкової гори, тому відтворити їх форму, на жаль, немає можливості (рис. 2: 8, 11—15).

Що стосується заготовок під писанки, то дві з них мають овальну форму (1964 р., вул. Хорива, 16—24, 2000 р. Площа Слави та 2004 р., вул. Тарасової, 1—5), дві — круглої форми (1969 р. вул. Ярославська, 41—43) та одна фрагментована, збереглася лише нижня частина з отвором, скоріше за все, також круглої форми (1936 р. Десятинна церква) (рис. 2: 16—20).

На завершальній стадії формовки, перед тим як остаточно заліплювався отвір до середини виробу клалася глиняна кулька правильної круглої форми діаметром, як правило, до 0,6 см.

Далі для запобігання появі тріщин на писанках під час випалу, в їх ширшій частині робили отвір гострим предметом. Після цього порожнисті керамічні яйця піддавалися термічній обробці. Проаналізувавши вибірку писанок, було зроблено висновок, що всі ці керамічні поробки мають рівномірний випал, добре пропалені щільні стінки, а також забарвлення поверхні та зламів, характерні для випалу у спеціальній гончарній печі.

Після випалу писанки покривалися непрозорою поливою, яка слугувала фоном для подальшого розпису. Полива виготовлялася за візантійським рецептом, але з типовим для смальт мозаїчних композицій вмістом оло-

Рис. 3. Фіксація елементного складу на зразках в ході спектрального аналізу
Fig. 3. Fixation of elemental composition on samples during spectral analysis

ва. Окис олова робив скло зовсім непрозорим. Але ніяких жорстких стандартів під час виготовлення шихти не існувало, виготовлялася з досить приблизним дотриманням найзагальніших норм, що, імовірно, визначалися такими ж приблизними мірами об'єму як «жменька» (Коваль 2017, с. 727).

У нашій колекції сім писанок покрита тоненьким шаром густої поливи брунатно-коричневого кольору (рис. 2: 1—3, 5, 9—10, 13, 15), а інші вісім — зеленого кольору (рис. 2: 4, 6—8, 11—12, 14). Перший шар поливи слугував тлом для нанесення орнаменту. Значний вміст окису міді надавав їй зелений колір, а окис заліза робив її темною та напівпрозорою. Коричневий колір досягався за допомогою окису заліза, іноді окису марганця (Коваль 2017, с. 43).

Для того, щоб покрити поробку поливою, виріб насаджувався на стрижень ширшою частиною, а потім занурювався в посудину з водною глазурною суспензією. У такий спосіб утворювався рівний шар сирого поливи, на який за допомогою трубчатого інструменту наносився розпис поливою іншого кольору. Нахил регулював товщину фарбуючого струменя. Стрічки розпису були не випуклі, а вдавнені в поверхню попереднього шару поливи. Цей ефект досягався шляхом розкатування писанки, яка була закріплена на стрижні по рівній твердій поверхні (Макарова 1966, с. 141).

На наступному етапі проводилася орнаментация виробів. Розпис був надглазурним і виконувався непрозорими глазурями. Більшість писанок прикрашені найбільш типовим орнаментом у вигляді складного візерунка з фігурних дужок жовтого кольору. Цей мотив міцно увійшов у орнамент майоліки і відомий су-

часному керамічному виробництві під назвою «фляндрівки». У писанкарстві подібні орнаменти називають «сосонки». Травичка, що однією з перших прокидається після зими і плететься, неначе змійка, сповіщаючи про весняне пробудження землі. Пов'язана вона з культом Небесного Змія, що запліднював усе живе жіночої статі (Манько 2008, с. 24).

Щоб отримати такий малюнок спочатку на сирому поливу, що була фоном, наносилися горизонтальні смужки, потім гострим предметом почергово угору та униз прокреслювали вертикальні жолобки від полюса до полюса. Як результат отримували гарні дужечки. Обидва вироби виконані досить кваліфіковано та обережно. Так при останньому нагріванні писанок жолобки повністю заплили поливою, а вироби отримали охайну гладеньку поверхню. Проте, досконале виконання такого орнаменту потребувало спеціальних навичок, в іншому випадку робота мала суттєві недоліки. Зокрема, одна писанка виготовлена менш кваліфікованим гончарем, має не рівномірну поверхню та орнамент, який розтікся. Також це може бути пов'язано з якістю поливи, точніше її густотою. Чим вона гущіша, тим легше нанести рівні лінії. Ще одна писанка прикрашена дужками лише з одного боку, а з іншого, скоріше за все, можливості вже не було, через те, що попередні порозтікалися.

Полив'яне яйце, з Нестерівського провулку, 13—17, по всій площині оперезане звичайними концентричними смужками жовтого кольору (рис. 2: 13).

Питання рецептури давньоруських полив, якими покривали полив'яні яйця піднімалося ще в 1960-х рр. Т. Макаровою. Проте на сьогоднішній день на основі нашої колекції

та в умовах значних зрушень в області науки нам вдалося поточнити та розшири уже відомі факти. Лабораторією електронної мікроскопії «Nanomedtech» за допомогою електронного скануючого мікроскопу Tescan Mira 3 LMU та системи прецизійного травлення та покриття Gatan Pecs 682 було люб'язно проведено спектральний аналіз. Шляхом напилення 40 нм карбону (C) на два зразки, під №№ А 4871/1 та А 4879/2, під час звичайного та стехіометричного методів визначено ваговий та атомний склад поливи у відсотковому відношенні.

Для кожного зразка було ідентифіковано елементний склад на п'яти вибраних ділянках — Spectrum 1-4 (рис. 3).

Потрібно зазначити, що кожен зі зразків складається з поливи двох кольорів: Spectrum 1-3 зразка А 4871/1 має жовтий колір, а Spectrum 4 — коричневий. Відповідно до звичайного методу, до складу поливи Spectrum 1-3 входить: 35,98 % Pb, 36,92 % O, 6,81 % Si та 0,70 % Fe, 1,78 % Al. Інші 18,81 % складаються з Na, P, K, Ca, та Cl і можуть бути результатом впливу ґрунтових домішок (табл. 1).

Таблиця 1. Результати звичайного методу спектрального аналізу зразка А 4871/1

Table 1. The results of the usual method of spectral analysis of sample A 4871/1

Spectrum	In	O	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Sn	Pb	Total
Spectrum 1	Yes	40.06	1.32	0.31	1.78	6.81	5.73	1.78	1.08	5.40	0.70	1.04	33.99	100.00
Spectrum 2	Yes	36.00	1.26	0.23	1.80	6.67	6.71	2.04	1.25	6.19	0.88	0.99	35.98	100.00
Spectrum 3	Yes	36.92	1.01	0.00	0.77	6.88	5.71	1.89	0.61	4.66	0.37	1.96	39.23	100.00
Spectrum 4	Yes	49.48	1.11	0.28	2.68	8.84	9.44	0.87	1.52	14.32	1.56	0.36	9.52	100.00
Mean		40.62	1.18	0.20	1.76	7.30	6.90	1.65	1.12	7.64	0.88	1.08	29.68	100.00

Таблиця 2. Результати стехіометричного методу спектрального аналізу зразка А 4871/1

Table 2. The results of the stoichiometric method of spectral analysis of sample A 4871/1

Spectrum	In	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Sn	Pb	O	Total
Spectrum 1	Yes	1.54	0.36	2.12	8.10	6.86	2.24	1.34	6.65	0.83	1.28	41.12	27.55	100.00
Spectrum 2	Yes	1.40	0.25	2.01	7.46	7.53	2.37	1.44	7.08	0.98	1.13	40.69	27.66	100.00
Spectrum 3	Yes	1.16	0.00	0.90	7.99	6.66	2.32	0.73	5.58	0.43	2.35	46.22	25.67	100.00
Spectrum 4	Yes	1.28	0.33	3.15	10.47	11.37	1.07	1.85	17.37	1.87	0.43	11.61	39.20	100.00
Mean		1.34	0.24	2.04	8.51	8.11	2.00	1.34	9.17	1.03	1.30	34.91	30.02	100.00

Таблиця 3. Результати звичайного методу спектрального аналізу зразка А 4879/2

Table 3. The results of the usual method of spectral analysis of sample A 4879/2

Spectrum	In stats.	O	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Cu	Sn	Pb	Total
Spectrum 1	Yes	20.95	0.42	0.28	1.13	7.61	1.58	1.87	0.71	2.28	1.69	1.79	1.05	58.63	100.00
Spectrum 2	Yes	36.18	0.90	0.45	2.58	8.51	7.60	1.29	1.36	11.53	1.95	0.23	0.00	27.41	100.00
Spectrum 3	Yes	38.48	1.25	0.49	2.81	6.96	7.52	1.25	1.42	10.57	2.04	0.35	0.00	26.87	100.00
Spectrum 4	Yes	31.16	1.29	0.26	1.32	11.21	3.84	1.93	1.07	3.89	1.23	1.60	2.08	39.09	100.00
Mean		31.69	0.97	0.37	1.96	8.57	5.13	1.58	1.14	7.07	1.73	0.99	0.78	38.00	100.00

Таблиця 4. Результати стехіометричного методу спектрального аналізу зразка А 4879/2

Table 4. The results of the stoichiometric method of spectral analysis of sample A 4879/2

Spectrum	In stats.	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Cu	Sn	Pb	O	Total
Spectrum 1	Yes	0.43	0.29	1.15	7.75	1.61	1.91	0.73	2.33	1.72	1.82	1.07	59.73	19.45	100.00
Spectrum 2	Yes	0.95	0.47	2.73	9.00	8.06	1.39	1.45	12.31	2.06	0.25	0.00	29.19	32.14	100.00
Spectrum 3	Yes	1.36	0.54	3.09	7.68	8.33	1.42	1.60	11.85	2.25	0.38	0.00	29.98	31.52	100.00
Spectrum 4	Yes	1.35	0.28	1.39	11.80	4.06	2.07	1.14	4.14	1.29	1.67	2.22	41.36	27.23	100.00
Mean		1.02	0.39	2.09	9.06	5.51	1.70	1.23	7.66	1.83	1.03	0.82	40.06	27.59	100.00

Подібні результати були отримані і стехіометричним методом, з незначною різницею у відсотковому відношенні. Так, Pb становить 41,12 %, O 27,55 %, Si 7,99 %, Fe 0,83 % та 22,51 % інших компонентів (табл. 2). Також останній метод допоміг відтворити формулу поливи: PbO (44,30 %) + SiO₂ (17,09 %) + Al₂O₃ (3,80 %) + Fe₂O₃ (1,19 %).

До складу поливу Spectrum 4 входять елементи: 9,52 % Pb, 49,48 % O, 8,84 % Si та 1,56 % Fe, 2,68 % Al. Інші 27,92 % складають ті ж компоненти, що і у попередніх спектрах (табл. 1). За стехіометричними даними, Pb становить 11,61 %, O 39,80 %, Si 10,47 %, Fe 1,87 %, Al 3,15 % та 33,1 % інших компонентів (табл. 2). Формула поливи: PbO (12,51 %) + SiO₂ (22,40 %) + Al₂O₃ (5,95 %) + Fe₂O₃ (2,67 %).

У зразка А 4879/2 Spectrum 1-4 представляє зелений колір, а Spectrum 2-3 — жовтий. Відповідно до звичайного методу, до складу поливу Spectrum 1, 4 входить: 39,90 % Pb, 31,16 % O, 11,21 % Si та 1,71 % Cu, 2,81 % Al, Sn 2,08 %, Fe 1,56 %. Інші 5,57 % складаються з Na, P, K, Ca, та Cl — результатом впливу ґрунтових домішок (табл. 3).

За стехіометричним методом Pb становить 41,36 %, O 27,23 %, Si 11,80 %, Cu 1,82 %, Sn 2,22 %, Fe 1,29 % та 14,28 % інших компонентів (табл. 4). Формула поливи: PbO (41,36 %) + SiO₂ (25,25 %) + Al₂O₃ (2,62 %) + Fe₂O₃ (1,85 %) + SnO₂ (2,22 %) + CuO (2,10 %).

До складу поливу Spectrum 2-3 входить: 27,41 % Pb, 38,48 % O, 8,51 % Si, 0,88 % Fe, 2,58 % Al, Cu 0,35 %. Інші 21,79 % складають ті ж компоненти, що і у попередніх спектрах. За стехіометричними даними Pb становить 29,98 %, O 32,14 %, Si 9,00 %, Fe 2,25 %, Al 3,09 %, Cu 0,38 % та 23,16 % інших компонентів (табл. 4). Формула поливи: PbO (29,98 %) + SiO₂ (16,42 %) + Al₂O₃ (5,84 %) Cu 1,82 % + CuO (0,48 %) (табл. 1).

Отже, спектральний аналіз підтвердив, що давньоруські поливи мали свинцево-кремнеземний склад з підвищеним вмістом олова. Коричнє забарвлення отримувалося шляхом окису заліза, жовтий — свинцю, зелений — міді. Була поточнена загальна формула полив, яка в основі має складатися з окису Pb та Si. На прикладі двох зразків, які візуально мають однакове жовте забарвлення, бачимо різницю у кількісному складі компонентів та їх відсотковому співвідношенні. Що, знову таки, підтверджує думку про відносні міри вимірювання компонентів.

На останньому етапі виготовлення керамічних писанок проводився другий випал, який, як і перший, відбувався у гончарному горні.

Таким чином, зовсім невелика кількість археологічних матеріалів, їх детальний аналіз і зіставлення з етнографічними даними дозволили детально описати процес їх виготовлення та розкрити таємницю рецепту давньоруської поливи.

- Алексюнас, О. С. 2005. Писанки та мальованки в колекції Дніпропетровського історичного музею. *Скарби музеїв*, 5, с. 34-38.
- Валуш, А. О. 2003. Керамічні полив'яні писанки в давньоруських старожитностях. *Буковинський історико-етнографічний вісник*, 5, с. 13-15.
- Гупало, В. Д. 2012. Язичницький оберег з літописного Звенигорода. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 14-15, с. 81-90.
- Гурьянов, В. Н., Чубур, А. А. 2016. Керамическое яйцо-писанка из погребения в курганном некрополе Елесевици. *«Деснинские древности». Материалы VIII межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвященной памяти Ф.М. Заверняева, 27-28 ноября 2016 г.* Брянск: РИО БГУ, с. 86-91.
- Кавас, К. 1999. Писанка. *Народне мистецтво*, 3 (4), с. 56-57.
- Кара-Васильева, Т. 1997. Писанки. В: Борисенко, В., Вишневецька, Г. (ред.). *Холмщина і Підляшся. Духовна культура*. Київ: Родовід, с. 270-279.
- Каргер, М. К. 1959. *Древний Киев*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Коваль, В. 2017. Глазури причерноморских посудных майолик: химический состав по данным спектрального анализа. *Поливная керамика Средиземноморская и Причерноморская X-XVIII вв.*, 2, с. 725-738.
- Козак, Д. Н. 2014. Глиняна писанка з Волині В: Козак, Д. Н. (ред.). *Культові та поховальні пам'ятки у Вісло — Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*. Львів; Винники: Априорі, с. 423-431.
- Кульжинский, С. К. 1899. *Описание коллекции народных писанок: с альбомом из 33 хромофотографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков)*. Москва: Поставщик Высочайшего Двора т-во Скоропечатни А. А. Левенсон.
- Манько, В. 2008. *Українська народна писанка*. Львів: Свічадо.
- Макарова, Т. И. 1966. О производстве писанок на Руси. В: Монгайт, А. Л. (ред.). *Культура древней Руси*. Москва: Наука, с. 141-145.
- Остапенко, Н. А. 2000. Культ «Світового яйця» в пам'ятках доби бронзи на о. Хортиця. В: Ковальова, І. Ф (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, с. 61-65.
- Петрякова, Ф. 2002. *Фаянсові писанки Києво-Межигір'я 1840—1850 рр. за матеріалами колекції Державного музею народного декоративного мистецтва. 100 років колекції*. Київ: Муза.
- Розенфельдт, Р. Л. 1968. *Московское керамическое производство XII—XVIII вв.* Москва: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Седов, В. В. 1998. Писанки. В: Егорейченко, А. А. (ред.). *Славяне и их соседи: Археология, нумизматика, этнология*. Минск: Веды, с. 81-85.

- Сушко, А. О. 2011. Давньоруські писанки. *Археологія*, 2, с. 46-53.
- Сушко, А. О. 2013. Керамічні вироби спеціального призначення за археологічними матеріалами Києва. *Русский сборник*, 7, с. 93-103.
- Тітінюк, В. 1997. Українська традиційна писанка: її історія та дослідники. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 3, с. 144-146.
- Шовкопляс, Г. М. 1980. Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР). *Археологія*, 35, с. 92-98.
- Щербаківський, В. 1995. *Основні елементи орнаменту українських писанок та їхнє походження: Студія*. Прага: Українське історико-філологічне товариство.
- Arbman, H., 1948. Une rout commerciale pendant X—XI siècles. *Slavia Antiqua*, 1, s. 435-438.
- Wojcieszczuk, N. 2016. Uratowane skarby podziemnego Lwowa: Katalog wystawy. Lwów.

Надійшла 27.04.2020

А. А. Сушко

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Музея истории города Киева, ORCID 0000-0001-7898-5450, alina_sushko@ukr.net

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ КЕРАМИЧЕСКИХ ПОЛИВНЫХ ПИСАНОК ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ КИЕВА

Одним с ярчайших проявлений древнерусского керамического искусства были поливные писанки. Несмотря на это, ныне еще существуют белые пятна в изучении этой категории археологического материала. Это касается технологических аспектов. Изготавливали эти поделки с обычной гончарной глины ленточным способом. Их формировали полыми, и во внутренней части они содержали маленький керамический шарик. После формовки их обжигали, потом покрывали прозрачной поливой, которая служила фоном. В большинстве случаев использовалась полива зеленого и бурого цветов. Далее при помощи специального трубчатого инструмента наносили роспись поливой другого цвета, как правило, желтого и зеленого, и изделие снова разогревали в печи для заглаживания поверхности. Росписи не отличались разнообразием. Существовало три основных типа узора: обычные полосы, которые опоясывают изделие несколько раз, бессистемные, размещенные вдоль и поперек, а также фигурные скобки, которые были наиболее характерным орнаментом.

Так подробный анализ небольшого количества материала позволил раскрыть технологию изготовления писанок.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Древняя Русь, Киев, писанка, полива, технология изготовления.

Alina A. Sushko

Ph.D, Leading Research Fellow, the Museum of Kyiv History, ORCID 0000-0001-7898-5450, alina_sushko@ukr.net

CERAMIC GLAZED PAINTED EGGS PRODUCTION TECHNOLOGY BASED ON KYIV ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Glazed painted eggs were one of the most vivid manifestations of Ancient Rus' ceramic art. Nevertheless, today there are still unsolved problems in study of this category of archaeological material. It concerns technological aspects. These articles were made of ordinary pottery loam in a band way. They were formed hollow and contained a small ceramic ball in the inner part. After the molding they were fired, then covered with transparent glaze, which served as a background. In most cases green and fulvous glaze was used. Then, by using a special tubular instrument the painting was made with glaze of another colour, usually yellow and green, and the item was heated up again in the kiln in order to smooth the surface. Paintings were not multifarious. There were three main types of designs: ordinary stripes, which surrounded the item several times; unsystematic stripes that were put lengthwise and athwart; and also braces, which were the most common ornament.

The question of the Ancient Rus' glaze, which covered the glazed painted eggs, was raised in the 1960-ies by T. Makarova. However, today, on the basis of our collection and in the context of significant changes in the field of science, we have succeeded in clarifying and extending the known facts. The Nanomedtech Electron Microscopy Laboratory with the help of a Tescan Mira 3 LMU scanning microscope and the Gatan Pecs 682 precision etching and coating system was kindly performed with spectral analysis.

Spectral analysis confirmed that Ancient Rus' glaze had a lead-silica composition with a high content of tin. Brown colour was obtained by iron oxide, yellow by lead, green by copper. A general glaze formula was developed, which should consist essentially of Pb and Si oxide. On the example of two samples that have the same yellow colour, the difference in the quantitative composition of the components and their percentage can be seen that, by-turn, confirms the view of the relative dimensions of component measurement. The analysis of a small amount of material allowed describing the technology of painted eggs manufacturing.

K e y w o r d s: Ancient Rus', Kyiv, painted egg, glazed, technology.

References

- Aleksianus, O. S. 2005. Pysanky ta malovanky v koleksii Dnipropetrovskoho istorychnoho muzeiu. *Skarby muzeiv*, 5, p. 34-38.
- Valush, A. O. 2003. Keramichni polyviani pysanky v davnoruskykh starozhytnostiakh. *Bukovynskyi istoryko-etnografichnyi visnyk*, 5, p. 13-15.
- Hupalo, V. D. 2012. Yazychnytskyi obereh z litopysnoho Zvenyhoroda. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 14-15, p. 81-90.
- Hurianov, V. N., Chubur, A. A. 2016. Keramicheskoe yaitso-pysanka iz pohrebeniia v kurhannom nekropole Eleseevichi. *Desninskie drevnosti. Materialy VIII mezhdosudarstvennoi nauchnoi konferentsii "Istoriia i arkheolohiia Podesia", posviashchennoi pamiaty F.M. Zaverniaeva, 27-28 noiabria 2016 h.* Briansk: RYO BHU, p. 86-91.
- Kavas, K. 1999. Pysanka. *Narodne mystetstvo*, 3 (4), p. 56-57.
- Kara-Vasylieva, T. 1997. Pysanky. In: Borysenko, V., Vyshnevska, H. (ed.). *Kholmshchyna i Pidliashshia. Dukhovna kultura*. Kyiv: Rodovid, p. 270-279.
- Karher, M. K. 1959. *Drevnii Kiev*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Koval, V. 2017. Hlazuri prichernomorskykh posudnykh maiolik: khimicheskii sostav po dannym spektralnogo analiza. *Polivnaia keramika Sredizemnomorskaia i Prichernomorskaia X-XVIII vv.*, 2, p. 725-738.
- Kozak, D. N. 2014. Hlyniana pysanka z Volyni. In: Kozak, D. N. (red.). *Kultovi ta pokhovalni pamiatky u Vislo - Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii*. Lviv; Vynnyky: Apriori, p. 423-431.
- Kulzhynskyi, S. K. 1899. *Opisaniie kollektsii narodnykh pysanok: s albomom iz 33 khromolitohrafirovannykh i 12 chernykh tablits (vsego 2219 rysunkov)*. Moskva: Postavshchik Vysochaishego Dvora t-vo Skoropechatny A. A. Levenson.
- Manko, V. 2008. *Ukrainska narodna pysanka*. Lviv: Svichado.
- Makarova, T. I. 1966. O proizvodstve pysanok na Rusi. In: Monhait, A. L. (ed.). *Kultura drevnei Rusi*. Moskva: Nauka, p. 141-145.
- Ostapenko, N. A. 2000. Kult "Svitovoho yaitsia" v pamiatkakh doby bronzy na o. Khortytsia. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheolohii Podniprov'ia*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet im. O. Honchara, p. 61-65.
- Petriakova, F. 2002. *Faiansovi pysanky Kyievo-Mezhyhiria 1840-1850 rr. za materialamy kolektsii Derzhavnoho muzeiu narodnoho dekoratyvnoho mystetstva. 100 rokiv kolektsii*. Kyiv: Muza.
- Rozenfeldt, R. L. 1968. *Moskovskoe keramicheskoe proizvodstvo XII-XVIII vv.* Moskva: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevnei Rusi*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Sedov, V. V. 1998. Pysanky. In: Egoreichenko, A. A. (ed.). *Slaviane i ikh sosedy: Arkheologiia, numizmatika, etnologiia*. Minsk: Vedy, p. 81-85.
- Sushko, A. O. 2011. Davnoruski pysanky. *Arheologia*, 2, p. 46-53.
- Sushko, A. O. 2013. Keramichni vyroby spetsialnoho pryznachennia za arkheolohichnymy materialamy Kyeva. *Russkii sbornik*, 7, p. 93-103.
- Titiniuk, V. 1997. Ukrainska tradytsiina pysanka: ii istoriia ta doslidnyky. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*, 3, p. 144-146.
- Shovkoplias, H. M. 1980. Davnoruski pysanky (z kolektsii Derzhavnoho istorychnoho muzeiu URSR). *Arheologia*, 35, p. 92-98.
- Shcherbakivskyi, V. 1995. *Osnovni elementy ornamentatsii ukrainskykh pysanok ta ikhnie pokhodzhennia: Studiia*. Praha: Ukrainske istoryko-filolohichne tovarystvo.
- Arbman, H., 1948. Une rout commerciale pendant X-XI siècles. *Slavia Antiqua*, 1, p. 435-438.
- Wojcieszczuk, N. 2016. *Uratowane skarby podziemnego Lwowa: Katalog wystawy*. Lwów.

Л. В. Мироненко *

КАХЛЯНА ПІЧ З БУДИНКУ В. КОЧУБЕЯ В БАТУРИНІ

У статті розглянуто рештки однієї з печей будинку В. Кочубея, виявлених у процесі розкопок 2015 р. Відомі аналогії та аналіз пічного кахляного набору дозволили встановити час її існування, умови спорудження та створити гіпотетичну графічну реконструкцію.

Ключові слова: кахлі, кахляна піч, будинок В. Кочубея, XVIII ст., Батурин, петрографічний аналіз, енергодисперсійна рентгенівська спектроскопія (мікронзондовий аналіз).

Будинок В. Кочубея, відомий також як будинок генерального суду, єдина пам'ятка архітектури останньої третини XVII ст. на території Батурина, яка дожила до сьогодення. Перші дослідження будинку були проведені ще у 1960-х рр. М. Цапенком, однак отримані результати щодо розмірів та вигляду споруди у подальшому були заперечені археологічними дослідженнями та оглядом будинку у процесі його ремонту у 2003 (Ситий та ін. 2003, с. 116—134) та 2004—2005 рр. (Ситий, Дмитрієнко 2012, с. 102).

У результаті проведених обстежень та археологічних досліджень вдалося встановити реальні розміри будинку на час його спорудження (Ситий та ін. 2004, с. 68) та, що найбільш важливо у контексті нашого дослідження, з'ясувати кількість опалювальних пристроїв усередині. У 2004 р. вважалося, що будинок опалювався двома кахляними печами: монохромною бірюзовою та поліхромною (Ситий та ін. 2004, с. 168; Ситий, Дмитрієнко 2012, с. 103—104). Однак, дослідження 2015 р. на території подвір'я садиби виявили матеріали від ще однієї кахляної печі початку XVIII ст., яка, на думку Ю. Ситого, могла розміщуватися у дівочій кімнаті будинку (Когут, Мезенцев, Ситий 2016, с. 24).

Нижче у статті буде здійснено спробу визначити особливості спорудження печі початку XVIII ст. з будинку В. Кочубея, час її існування, та, на основі знайдених аналогій, реконструювати її зовнішній вигляд.

Рештки печі (піч 3 за загальною нумерацією печей у будинку) були виявлені на території парку «Кочубеївський» у 2015 р., у розкопці 1, східна ділянка якого розташовувалася на 38 м на південний схід від південно-східного кута будинку (Ситий та ін. 2015, с. 68). Під час розкопок у квадратах 2, 3, 10, 11 на глибині 0,25—0,30 м від рівня сучасної денної поверхні було виявлене потужне скупчення кахлів, битої цегли з жовтою глиною, глеєм та незначними фрагментами вапна. Пляма завалу не мала чіткої форми і на рівні розчистки мала розміри 1,85 × 1,95 м (рис. 1). Його потужність становила до 0,4 м. Нижче завалу на рівні материка фіксувалася яма темно-сірого плямистого супіску овальної форми, витягнутої за віссю північ-південь, розмірами 1,5 × 1,1 м і заглибленої в материк на 0,1 м (Ситий та ін. 2015, с. 69). Ймовірно, представлений об'єкт був сміттевою ямою, в яку під час ремонту будинку були викинуті залишки кахляної печі. Із заповнення завалу, окрім знахідок кахлів та цегли, походять фрагмент металевої завіси, пряжка з кольорового металу, фрагмент залізного цвяха та мідна монета «полушка» 1750 р.

У завалі кахлів з цеглою не було простежено жодної системи. Простір між керамічними об'єктами був заповнений сумішшю жовтої глини з сіро-зеленим глеєм. Ця суміш також фіксувалася на зовнішній стороні румп кахлів. Зсередини частина кахлів була заповнена жовтою глиною з дрібними крихтами цегли. Варто зауважити, що у завалі не знайдено жодної цілої цеглини чи фрагментів зі збереженою шириною чи висотою. Ймовірно, цілі вироби, що відносилися до фундаменту печі були вилучені для практичних потреб, тоді як решта цегляного бою потрапила до сміттевої ями.

* МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

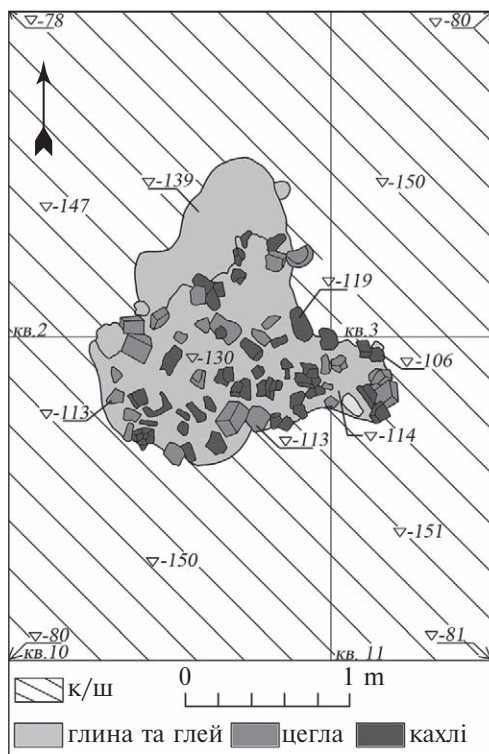

Рис. 1. Ситуативний план завалу з кахлями та битою цеглою, Батурин, розкоп 1 на території садиби В. Кочубея, 2015 р.

Fig. 1. Situational plan of the blockage of tiles and broken bricks, Baturyn, trench No. 1 on the territory of the V. Kochubei's homestead, 2015

Із завалу походить сім цілих кахлів, 25 частин та 65 фрагментів, що загалом, згідно попередніх обрахунків, відповідає як мінімум 38 збереженим екземплярам.

Усі кахлі з колекції за морфологічними ознаками належать до типу коробчастих (Виноградська 1993, с. 26) або, згідно польської типології, плиткових (Dąbrowska 1987, s. 67). Цей тип кахлів характеризується наявністю лицьової пластини (плитки), зазвичай орнаментованої, та румпи, що кріпилася зі зворотної сторони лицьової пластини.

Знайдені серед завалу кахлі, що відносилися до досліджуваної нами печі 3 — червоноглиняні, неполив'яні. Натомість, лицьова поверхня більшості виробів була вкрита шаром побілки. Внутрішня поверхня кахлів має тонкий шар кіптяви, що утворився під час експлуатації печі. Серед скупчення кахлів у розкопі 1 також зафіксовано два фрагменти лицьової кахлі, вкриті бірюзовою поливою. На відміну від раніше висловленого припущення, що кахля цього різновиду була центральним елементом печі 3 (Когут, Мезенцев, Ситий 2016, с. 24), більш імовірно, що вона відносилась до кахляної бірюзової печі 1, що розташовувалась у найбіль-

шій залі будинку, і потрапила до сміттєвої ями у результаті її ремонту чи руйнування.

Кяхляний набір досліджуваної печі 3 представлений кахлями чотирьох орнаментальних різновидів (рис. 3), що за місцем розташування в конструкції печі та конструктивними ознаками відповідають двом типам: лицьовим (рис. 3: 1, 2) та карнизним (рис. 3: 3, 4), по два різновиди кожного з типів. Слід зазначити, що кожен з орнаментальних різновидів кахлів має цифрову позначку робочого типу. Ця робоча типологія була розроблена Ю. М. Ситим під час археологічних досліджень у місті Батурині для спрощення опрацювання великої колекції архітектурно-декоративної кераміки та з'ясування поширення кахлів з певними орнаментальними мотивами у межах міста. Робочий тип (далі р. т.) буде вказуватися нижче під час опису конкретних виробів.

У колекції, крім виповнюючих кахлів (тих, що формують основне центральне тіло печі), також присутні шість фрагментів кутових кахлів, серед яких є як лицьові, так і карнизні. Кутові кахлі представлені поєднаними цілим виробом та половинкою. Також один фрагмент лицьової кахлі має сліди підрізки посередині ще по сирому виробу.

Лицьові кахлі (р. т. 222-А) мають підпрямокутну форму і розміри $22,5 \times 20,5$ см (рис. 3: 1). Лицьова пластина має товщину 0,9 см. Кахлі цього різновиду з внутрішньої сторони мають сліди концентричних кіл. Ця ознака є свідченням формування лицьової пластини на гончарному колі для кращого і рівномірного розподілення глиняної маси у формі (Moslal 2012, s. 27), яка, найімовірніше, була дерев'яною, оскільки сліди від деревних волокон фіксуються на зовнішній стороні лицьової пластини деяких екземплярів. Румпа кахлі не відступає від краю лицьової пластини і розташована з незначним нахилом до центру виробу. Товщина румпи становить 0,6—0,8 см, а її висота — 10,9 см. Вінце румпи оформлене у вигляді потовщення з незначним напливом із зовнішньої сторони. Під ним розташовано чотири-п'ять рельєфних заглиблених ліній, залишених у процесі формування румпи на гончарному колі інструментом із зубчиками.

Орнаментальну композицію представленої кахлі утворюють два симетрично розташованих стебла з розгалуженими завитками, з'єднані у центральній частині прямокутним перев'язом. Завитки закінчуються листками та двома різновидами квіток: схожими на тюльпани у верхній частині та ірисами у централь-

ній. Декор по периметру кахлі замкнений декоративною рамкою шириною 0,5–0,7 см. Орнамент чіткий, високий (до 0,3–0,4 см), ретельно виконаний, з дрібними та тонкими деталями.

Кохлі цього декоративного різновиду вперше були виявлені під час дослідження решток печі 3 з будинку В. Кочубея. У подальшому подібний декор виявлений в оздобленні кахлів зі споруди початку XVIII ст. на території східної околиці Батурина (Ситий та ін. 2018, с. 47).

Інший різновид лицьових кахлів (р. т. 162-А) також мав підпрямокутну форму та схожі параметри — 23 × 21,7 см (рис. 3: 2). Товщина лицьової пластини становила 1,1 см. Внутрішня поверхня була рівномірно заглажена, без жодних слідів. Відсутність концентричних кіл, які можна було простежити у попередньо описаній кахлі, можна пояснити досить низьким рельєфом орнаменту, який не вимагав додаткового вдавнення глиняного тіста у матрицю-форму. Румпа кахлі не відступає від краю лицьової пластини і була злегка нахилена до центру виробу. Її товщина становить 0,7–1,0 см, а висота — 8,9 см. Вінце румпи оформлене у вигляді загнутого назовні широкого (до 2,2 см) манжету. На зовнішній поверхні румпи містяться сліди витягування на гончарному крузі.

В основі декору лежить популярний у XVII–XVIII ст. мотив «букет у вазі». Центральне місце в композиції кахлі займає досить велика (висота 10,7 см) опукла ваза на піддоні без ручок, оздоблена заглибленими геометричними елементами. У центрі букета велика квітка, ймовірно, тюльпан, обабіч якого розміщені по дві квітки з дрібними пелюстками та великою серединкою (соняшник?), нижня пара яких орієнтована донизу і має стебло з масивними листками. Рельєф цього різновиду кахлів дуже низький (0,1–0,2 см) та нечіткий. Декоративна рамка по периметру кахлі дуже вузька (0,2–0,3 см) і у верхній частині перекриває елементи декору.

Лицьові кахлі з подібним декором (р. т. 162) траплялися під час розкопок попередніх років на території садиби В. Кочубея (Ситий та ін. 2013, с. 33), садибі гетьмана І. Мазепи на Гончарівці (Ситий та ін. 2013, с. 52) та у заповненні рову цитаделі ранньомодерного Батурина у шарах пожежі 1708 р. (Ситий та ін. 2006, с. 36).

Карнизні кахлі, як зазначалось вище, представлені двома різновидами.

Карнизні кахлі першого різновиду (р. т. 11-В) у профіль мають двохчастинну форму з увігнутою верхньою частиною та опу-

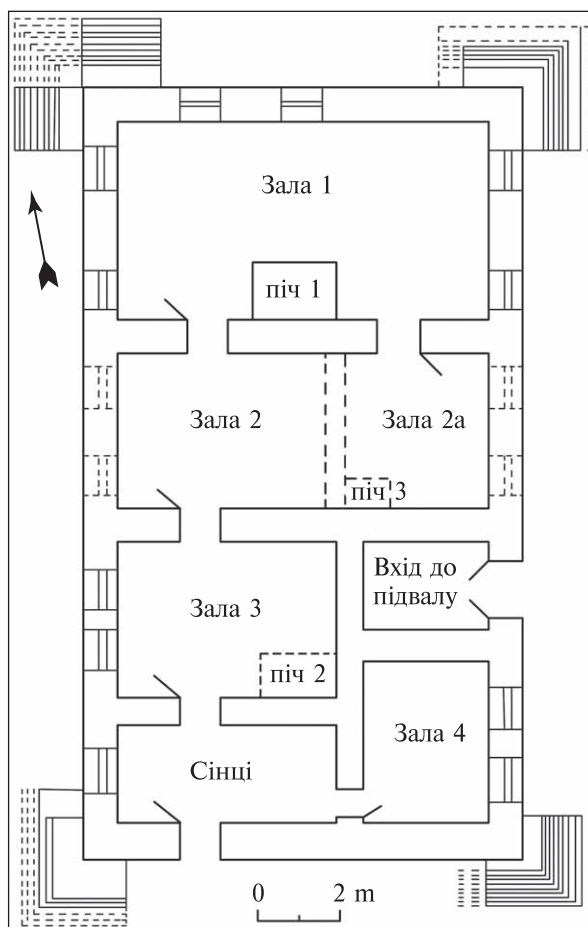

Рис. 2. План будинку В. Кочубея початку XVIII ст. з позначеними кахляними печами

Fig. 2. Plan of the V. Kochubei's house of the beginning of the XVIII c. with marked tile-stoves

клою нижньою. Ширина кахлі становить 22–22,5 см, а висота — 14,4 см (рис. 3: 3). Товщина лицьової пластини складає 0,8–0,9 см. Румпа кахлі не відступає від краю лицьової пластини і злегка нахилена до середини виробу. Її товщина 0,6–0,8 см, а висота — до 9,5 м. Вінце румпи оформлене у вигляді потовщення з легким напливом по зовнішній стороні. Під вінцем розташовано п'ять рельєфних ліній.

В основі декору — рослинний узор: у верхній увігнутій частині багатопелюсткова розетка, що чергується з листом аканту; у нижній опуклій — два вигнуті симетричні листи аканту, з'єднані перев'язом, чергуються з вертикально спрямованою пальметою. Рельєф зображення високий (0,3 см), чіткий, ретельно пророблений.

Карнизні кахлі другого різновиду (р. т. 226) у перетині мають двохчастинну форму з пласкою верхньою частиною та опуклою нижньою (рис. 3: 4). Ширина кахлі становить 20–20,8 см, висота — 13,7 см. Лицьова пластинка

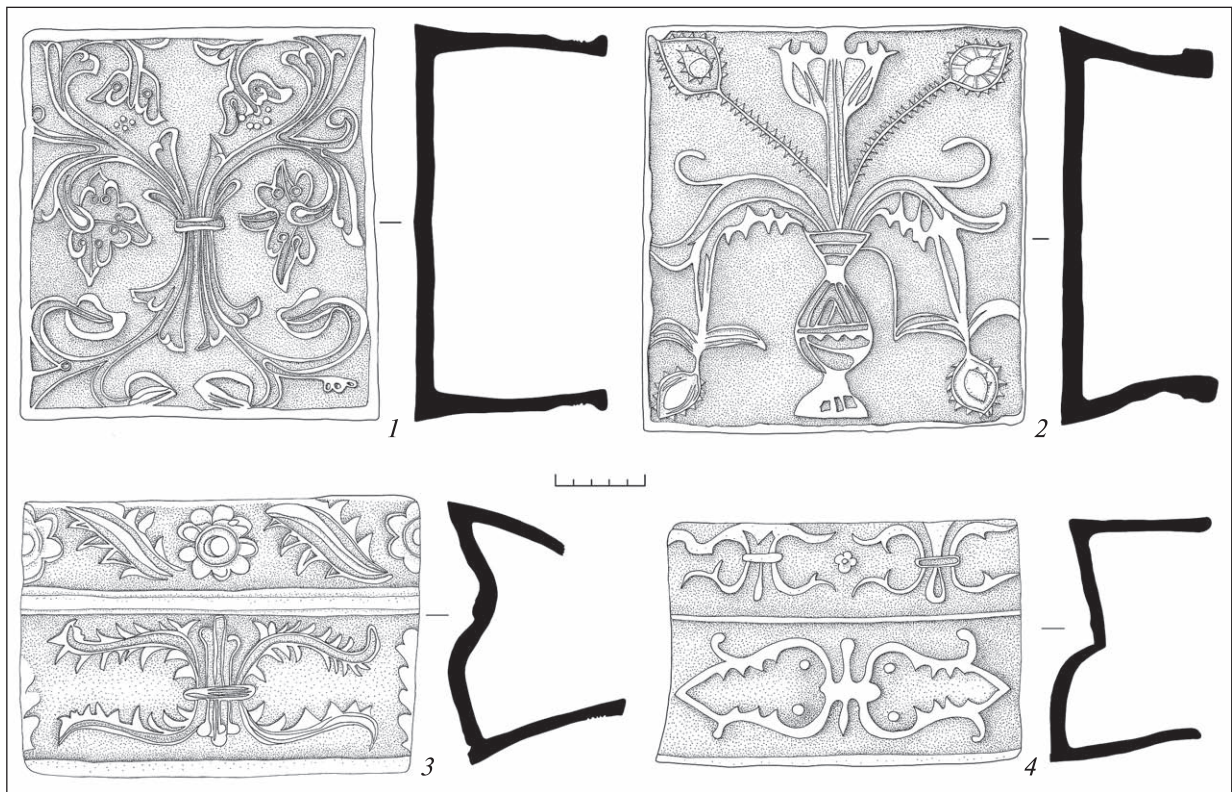

Рис. 3. Кахлі початку XVIII ст. з печі будинку В. Кочубея

Fig. 3. Tiles of the beginning of the XVIII c. from the V. Kochubei's house

має товщину 0,8—0,9 см. Румпа, що не відступає від краю лицьової пластини, має товщину 0,8—0,9 см та висоту 8,2—8,5 см. Вінце румпи пряме, без потовщень.

Як і в попередньому випадку в основі композиції рослинний узор, основним елементом якого є два симетричні дугоподібні пагони з перев'язом у центрі, відділені один від одного чотирипелюстковою розеткою. На плоскій частині — складний елемент, що є нічим іншим як двома схематично зображеними листами аканту, з'єднаними перев'язом, нижні і верхні листки якого зливаються, утворюючи серцеподібну горизонтально спрямовану фігуру. Рельєф зображення — низький (до 0,2 см), нечіткий. Деякі екземпляри на зовнішній поверхні лицьової пластини містять сліди від дерев'яної форми.

Варто зазначити, що схожі елементи, присутні в декорі багатьох карнизних кахлів, поширених у межах Батурина.

Аналізуючи особливості декору та морфологічні характеристики виробів: оформлення румпи, висота і техніка виконання рельєфу, сліди на внутрішній та зовнішній поверхні виробів — можна помітити схожість між парами лицьова—карнизна кахля. Так, лицьова кахля р. т. 222-А та карнизна р. т. 11-В мають висо-

кий чіткий рельєф та схоже оформлення румпи з потовщенням та рельєфними лініями під вінцем (рис. 3: 1, 3). Натомість лицьова кахля р. т. 162-А та карнизна р. т. 226 мають низький нечіткий рельєф (рис. 3: 2, 4). Ці спостереження наштовхнули на думку, що означені пари кахлів для конструкції кахляної печі 3 могли бути виготовленими різними майстрами.

На підтвердження озвученої гіпотези може вказувати присутність концентричних кіл на внутрішній поверхні лицьових кахлів р. т. 222-А (рис. 3: 1). Як вже зазначалося вище, їх поява пояснюється розподілом глиняної маси у формі-матриці на гончарному крузі, зокрема з метою посилення чіткості рельєфу. Звичайно, на противагу цій гіпотезі можна зазначити, що відсутність концентричних кіл на внутрішній стороні лицьової кахлі р. т. 162 (рис. 3: 2) пояснюється низьким рельєфом останньої, однак в археології відомі випадки наявності таких слідів у кахлях із нечітким рельєфом як в межах міста Батурина, так і у світі загалом (Moslal 2012, s. 27). У той же час можна простежити явну відмінність у стилі оформлень вінця румпи, що найкраще помітно на прикладі лицьових кахлів: потовщення з рельєфними лініями під вінцем (рис. 3: 1) на противагу широкому манжету (рис. 3: 2). Саме оформлення

вінця румпи у кахлях з одного комплексу може свідчити про індивідуальну манеру майстра (Виногородська 1993, с. 30).

Щоб з'ясувати, чи простежується манера виконання та оформлення виробу в сировинно-технологічних характеристиках формувальних мас, зразки лицьових кахлів р. т. 162-А (рис. 3: 2) та 222-А (рис. 3: 1) були віддані на петрографічний та елементний (мікрозондовий) аналіз (Корохіна, Бельський 2020, див. додаток наприкінці статті). У результаті проведених досліджень вдалося встановити, що обидва зразки за основними петрографічними ознаками є дуже схожими. Основою для виготовлення обох кахлів слугувала алевристо-глиниста сировина, можливо відмудлена, без штучно введених домішок. Показовим також є те, що керамічні вироби виготовлені із глини приналежної до одного і того ж родовища, а незначні відмінності у зразках можуть бути наслідком зміни хімічного складу глини по латералі або на глибину. Обидва зразки були випалені в окиснювальному середовищі за температури приблизно 850—1000 °С та виготовлені у межах аналогічних за складом операцій технологічних циклів (чи навіть одного циклу).

Отримані результати, загалом, не суперечать гіпотезі про двох майстрів, задіяних для виготовлення кахлів для однієї печі. Реєстр 1726 р. фіксує на території міста п'ятьох осіб, які належали до гончарного цеху, і проживали в Батурині до погрому 1708 р. (Мазепина книга 2005, с. 76). Проте, судячи з кількості населення і розмірів міста у кінці XVII — початку XVIII ст., можна припустити, що гончарів могло бути і більше, однак не набагато, оскільки традиційно гончарські цехи були одними з найменш численних (Щербина 2009). Той факт, що обидва зразки кахлів були виготовлені з глини одного родовища, підтверджує те, що обидва майстри належали до однієї ремісничої корпорації, оскільки гончарні цехи, як правило, користувалися монопольним правом на родовища глини на визначеній території (Щербина 2011, с. 161), а крадіжка глини сторонньою особою, що не належала до цеху, могла каратися (Лазаревська 1925, с. 23). З огляду на те, що обидві кахлі за технологічними характеристиками практично однакові, а головна відмінність полягає у якості виконання декору, можна вести мову про різну кваліфікацію осіб, залучених для виконання цього замовлення. На жаль, існує дуже обмежена кількість джерел, які висвітлюють питання розподілу обов'язків між членами гончарного цеху

та особливостей виконання замовлень. Відомо, що в другій половині XVII—XVIII ст. не існувало чітко визначеної спеціалізації гончарів, і один майстер міг виготовляти як посуд, так і кахлі з цеглою, а також займатися спорудженням печі (Щербина 2011, с. 161). Останнє вважалося вершиною гончарної майстерності, що засвідчувало високий фаховий рівень ремісника (Щербина 2011, с. 162).

З огляду на вище сказане, теоретично могло існувати для шляхи організації процесу спорудження печі. Згідно з першим, над спорудженням печі працював майстер гончар-пічник разом з підмайстром чи учнем, який міг належати до родини гончаря (Лазаревська 1925, с. 28). Проте цей варіант виглядає не досить переконливо, оскільки обидві кахлі відрізнялися не лише якістю виконання декору, що могло пояснюватися недостатнім досвідом учня чи підмайстра, а й характером оформлення конструктивних частин, їх розмірів та техніки виконання, що свідчить, передусім, про різні підходи до процесу виготовлення. Звідси впливає другий, найбільш імовірний варіант: над замовленням працювало два майстри різної кваліфікації, створюючи подібні за розмірами, але відмінні за декором кахлі. Більш кваліфікований гончар виготовляв вишукані кахлі та споруджував піч, у той час як другий майстер виготовляв групу менш презентабельних виробів для зменшення вартості печі. Схожий розподіл обов'язків можна простежити на прикладі кравецьких цехів цього часу, де під час отримання особливих індивідуальних замовлень, основне навантаження лягало на плечі старшого досвідченого ремісника, оскільки у разі виникнення проблеми, майстер мав відшкодувати витрати з власної кишені (Пославська 2019, с. 113). Однакова температура випалу досліджених зразків може говорити про можливість використання як однієї гончарної печі для усіх зразків, так і двох печей схожої конструкції, які за традицією могли розміщуватися на території власних дворів майстрів (Щербина 2011, с. 161).

Піч 3 у своїй початковій формі була досить простою, на що вказує досить бідний пічний набір використаних кахлів, у той час як в пічному наборі кінця XVII — початку XVIII ст., окрім лицьових, були присутні кахлі-коронки, що вінчали піч, декілька різновидів карнизних кахлів, пояскові та інші, у залежності від ціни та смаків замовника.

Фундаменти печі 3 до наших днів не збереглися. У будинку В. Кочубея на момент рекон-

Рис. 4. Реконструкція печі початку XVIII ст. з будинку В. Кочубея

Fig. 4. Reconstruction of the tile-stove of the XVIII c. from the V. Kochubei's house

струкції у 2003—2005 рр. фіксувався єдиний фундамент печі 1 у залі 1 (рис. 2) розмірами $1,4 \times 1,9$ м (Ситий та ін. 2004, с. 68). Ця піч була найбільша і опалювала найбільшу за розмірами кімнату. Також на східних околицях Батурина у споруді початку XVIII ст., у підкліті житла були досліджені залишки печі, фундамент якої був виготовлений із сирцевої цегли, мав розміри $2,20 \times 1,35$ м (Ситий та ін. 2018, с. 44), а для її декору були використані кахлі, схожі за декором до кахлі р. т. 222-А. Однак і в цьому ви-

падку досить великі розміри печі пояснюються значною площею житла. У такій ситуації переконливим здається факт, що в менших приміщеннях печі мали бути менших розмірів. Відомо, що збережені фундаменти кахляних печей на території України мали прямокутну чи квадратну форму і середні розміри $0,9\text{—}1,6 \times 0,7\text{—}1,0$ м (Виногородська 1993, с. 61). Схожих розмірів були печі XVIII ст. на території Польщі: $0,80 \times 0,51$ м — в Слупську (Brochocka 2010, s. 122); $1,30 \times 0,85$ м — у Мальборкському замку (Pośpieszna 2010, s. 89); $1,04 \times 1,11$ м — в Ельблагі (Niemcewicz-Ledwoń, Fonferek 2010, s. 42). Отже, згідно із представленими аналогіями, можна припустити, що фундамент печі мав довжину близько $1,0\text{—}1,2$ м і, відповідно до форми, ширину від $0,8$ до $1,0$ м, а то і менше.

Щодо висоти, то тут простежується певна залежність висоти печі з висотою стелі у приміщенні. Так, у М. Домбровської читаємо витяг з друкованого джерела 1782 р., в якому вказується, що піч у висоту має займати $2/3$ висоти покою (Dąbrowska 1987, s. 142). Враховуючи, що висота кімнат у будинку В. Кочубея становить близько $3,8$ м, то висота печі мала становити близько $2,5$ м, разом із висотою фундаментів. Така висота печі вписується у розміри збережених на сьогодні печей XVIII ст. у польських музеях (Niemcewicz-Ledwoń, B., Fonferek 2010, s. 42; Pośpieszna 2010, s. 89; Brochocka 2010, s. 122), середня висота яких становить $2,03\text{—}2,60$ м, а іноді і $3,0$ м (Dąbrowska 1987, s. 166).

Піч 3 була двохярусна, на що вказує наявність двох різновидів лицьових кахлів (рис. 4). Вона спиралася на цегляний фундамент, висоту якого достеменно визначити неможливо. Від фундаменту конструкція починалася з одного ряду карнизних кахлів р. т. 226 (рис. 3: 4). Перший нижній ярус печі утворювали лицьові кахлі р. т. 162-А (рис. 3: 2) з нечітким рельєфним малюнком, яких могло нараховуватися $4\text{—}6$ рядів, однак у запропонованій нами реконструкції присутнє середнє значення в 5 рядів. Яруси один від одного відділяв ряд карнизних кахлів р. т. 11-В (рис. 3: 3). Другий верхній ярус був сформований з лицьових кахлів р. т. 222-А (рис. 3: 1), яких могло бути також близько 5 рядів. Завершувалася піч перевернутими карнизними кахлями р. т. 11-В (рис. 3: 3). На такий розподіл лицьових кахлів між ярусами наводить думка, що менш якісні з художньої точки зору кахлі, розташовувалися внизу, у менш помітній зоні, в той час як вишукані зразки з чітким рельєфом розміщувалися на рівні зорового сприйняття глядачем. Виконана

нами графічна реконструкція є гіпотетичною, оскільки не можливо точно дізнатися кількість рядів у кожному з ярусів. Ще одна похибка полягає у неможливості визначити висоту фундаменту і на скільки він підіймався над рівнем підлоги будинку в кінці XVII — початку XVIII ст., оскільки збільшення чи зменшення його висоти закономірно впливає на кількість рядів у тілі печі.

Нижні ряди кахлів були заповнені цегляною крихтою разом із глиною, що слугувало для кращої стійкості печі (Dąbrowska 1987, s. 213). Залишки подібної суміші фіксувалися у заповненні внутрішнього простору деяких виробів у процесі розбору завалу печі в 2015 р. Що характерно, у конструкції печі 3 не було використано залізних скоб для фіксування кахлів у рядах, про що свідчить відсутність отворів у конструкції румпи усіх виявлених зразків. Загалом, батуринським кахлям останньої третини XVII — початку XVIII ст. не властива наявність отворів у румпі. Виняток становлять лише деякі різновиди пояскових кахлів, що використовувалися для складних конструктивних композицій (Мироненко 2018, с. 79—81). Ця традиція з'являється лише з середини XVIII ст. у часи К. Розумовського у зв'язку зі зміною конструкції кахляних печей цього часу.

Піч 3 розташовувалась у залі 2а будинку В. Кочубея (рис. 2), де, на думку дослідників (Ситий та ін. 2015, с. 73; Когут, Мезенцев, Ситий 2016, с. 24), проживали доньки генерального судді. На момент огляду будинку в 2004 р. стіна між залом 2 та залом 2а була відсутня (Ситий, Дмитрієнко 2012, с. 105), фіксувалася лише її нижня частина, що дозволяє припустити її існування на цій ділянці у часи проживання в будинку сім'ї Кочубеїв на початку XVIII ст. Попередньо вважалося, що піч 2 (поліхромна) розміщувалася у залі 2, через стіну від печі 1, більш того, вони були поєднані одним повітряним каналом-димарем. Однак наявність у північній частині будинку трьох печей, у той час як південна не мала жодної, здається мало імовірним. Зважаючи на це, доцільним буде дещо уточнити розташування усіх трьох печей у будинку. Піч 1 (бірюзова) розміщувалася в залі 1 і цей факт, внаслідок збереженості фундаментів, знахідок залишків монохромних бірюзових кахлів навколо та наявності повітряного каналу, не піддається сумніву. Піч 2 могла бути у залі 3, яку дослідники вважають робочою кімнатою канцелярист. Якщо вважати прийняти думку, що за часів В. Кочубея південна частина будинку використовувалася під адміністратив-

ні потреба генерального суду, то наявність найдорожчої найвишуканішої печі з двоголовими орлами в кімнаті, до якої людина потрапляє з сінець, виглядає досить логічним. Відповідно, опалювання цієї печі здійснювалося з сінець, як господарського приміщення. Розглянута нами піч 3 розташовувалася, ймовірно, вздовж західної стінки зали 2а, таким чином, що топка розміщувалась у залі 2, з якої, скоріше за все, топилися і піч 1.

Піч 3 існувала з початку XVIII ст. Згідно літопису Самійла Величка (Літопис Самійла Величка 1991, с. 602—603), у 1700 р. В. Кочубей став генеральним суддею, і з цього часу будинок генерального суду (Реброва 2014, с. 39) переходить в його особисту власність. Цю посаду він займав до 1708 р. (Бантыш-Каменский 1859, с. 73—75). У означений період, з 1700 по 1708 рр., імовірно, і було споруджено піч у процесі облаштування будинку генерального суду під особисті потреби власника. На таку дату вказує також знахідка кахлі, подібної за декором до кахлі р. т. 222-А з відмінностями у зображенні дрібних деталей та кольором черепка виробу, у заповненні житла на східній околиці Батурина. Цю кахлю було знайдено в одному комплексі з керамічним посудом (горщики, тарілки), який за морфологічними ознаками датується не раніше початку XVIII ст. (Ситий та ін. 2018, с. 47).

Будинок В. Кочубея успішно пережив знищення Батурина 1708 р. і в наступні роки перейшов у спадок до нащадків генерального судді (Реброва 2014, с. 40). У середині XVIII ст. (не раніше 1760-го рр.) будинок був придбаний гетьманом К. Розумовським (Реброва 2014, с. 41), і в наступні роки суттєво перебудований (Ситий, Дмитрієнко 2012, с. 105—106). Виходячи з історичного контексту, а також знахідки серед решток печі монети 1750 р., можна впевнено стверджувати, що піч 3 була зруйнована не раніше другої половини XVIII ст. Ділянка, де було виявлено кахлі від печі, ототожнюється дослідниками (Ситий та ін. 2015, с. 71—72) з можливим місцем розташування дерев'яної Введенської церкви, яку у 1778 р. за наказом К. Розумовського було перенесено до сусіднього села Матіївка (Когут та ін. 2015, с. 27). Утворена у результаті западина у подальшому заповнювалася різноманітним будівельним сміттям, зокрема і рештками кахляної печі.

Таким чином, піч 3 з будинку В. Кочубея проіснувала близько 70—78 років до того, як її рештки потрапили до культурного шару на території садиби. Під час експлуатації, з ме-

тою приховати сліди кіптяви та пилю, поверхня печі білилася, можливо навіть не раз, що у результаті надавало їй більш презентабельного вигляду. Однак із середини — другої половини XVIII ст. мода на кахляні печі змінюється, внаслідок чого у процесі перепланування будинку рельєфні печі замінюють на гладенькі, виконані з полив'яних однотонних та мальованих кахлів.

Як можна помітити, прості кахляні печі були поширені не лише у міщанському середовищі Гетьманщини у кінці XVII—XVIII ст., а також ставали невід'ємною частиною інтер'єрів будинків козацької старшини. У той час, як у головних залах розміщувалися вишукані дороги полив'яні поліхромні або монохромні печі, опалення кімнати, прихованої від зайвих очей, не потребувало складних конструктивних чи декоративних рішень. Ця тенденція була характерна не лише для будинку В. Кочубея. Схожу ситуацію можна простежити на прикладі палацу І. Мазепи на Гончарівці (Мироненко 2011), де поряд із двома чи трьома унікальними поліхромними кахляними печами розташовувалась проста зелена монохромна, споруджена з кахлів з найбільш поширеними декоративними мотивами (Мироненко 2011). Представники козацької старшини, дотримуючись установлених традицій оформлення інтер'єрів помешкання, не цурались можливості економно витратити власні кошти, особливо на речі, недоступні погляду сторонньої особи.

- Виноградська, Л. І. 1993. *Кахлі Середнього Подніпров'я XIV — середини XVIII ст.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Когут, З., Мезенцев, В., Ситий, Ю. 2016. *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи.* Торонто: Вид-во «Гомін України».
- Когут, З., Мезенцев, В., Ситий, Ю., Скороход, В. 2015. *Археологічні дослідження у Батурині 2013—2014 рр. Палац Івана Мазепи та Кирила Розумовського.* Торонто: Вид-во «Гомін України».
- Лазаревська, К. 1925. Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX ст. В: Грушевський, М. (ред.). *Записки історично-філологічного відділу*, кн. VI. Київ: друкарня Української Академії Наук, с. 20–33.
- Мироненко, Л. 2011. Реконструкція однієї кахляної печі з палацу гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці. В: Дятлов, В. О. (відп. ред.). *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи.* Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції, 15—17 квітня 2011 р. Чернігів: Ред.-вид. від ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2011, с. 143–145.
- Пославська, Н. О. 2019. *Кравецький цех у Львові у XVI—XVIII ст.: організаційні форми та соціальні відносини.* Дисертація к. і. н. Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Реброва, Н. Б. 2014. Садиба Кочубея в Батурині, друга половина XVII — початок XX ст. В: Савицький, О. Д.,

- Титова, О. М. (ред.). *Сіверщина в історії України*, 7. Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 39–46.
- Ситий, І. (упор.). 2005. *Мазепина книга.* Чернігів: ЦНТЕІ, 2005.
- Ситий, Ю., Васюта, О., Даменцева, О., Кобець, О., Коваленко, В., Комар, О., Луценко, Р., Мезенцев, В., Моця, О., Семенченко, Б., Хамайко, Н. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історикокультурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2003 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2003/195.
- Ситий, Ю., Васюта, О., Єгорова, Н., Кобець, О., Коваленко, В., Луценко, Р., Мезенцев, В., Моця, О., Семенченко, Б., Солобай, І. 2004. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2004 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2004/196-а.
- Ситий, Ю. М., Дмитрієнко, С. В. 2012. Реконструкція зовнішнього вигляду садиби В. Кочубея на Чорній Річці. В: Титова, О. М. (ред.). *Праці центру пам'яткознавства*, вип. 22. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 102–107.
- Ситий, Ю., Єгорова, Н., Коваленко, В., Мезенцев, В., Моця, О., Непомнящих, В., Скороход, В., Сита, Л., Шарпата, Д. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2006 р.* Т. 1. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2006/66.
- Ситий, Ю., Жигола, В., Кондратьєв, І., Луценко, Р., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Сита, Л., Скороход, В., Терещенко, О. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2015 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2015/14.
- Ситий, Ю., Жигола, В., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Сита, Л., Сорокін, С., Терещенко, О., Хлестун, Є. 2018. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2018 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2018/79.
- Ситий, Ю., Луценко, Р., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Сита, Л., Скороход, В., Терещенко, О., Цеков, А. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2013 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2013/110.
- Следственное дело о Кочубее и Искре по доношению их на Гетьмана Ивана Мазепу в измене Государю. 1859. В: Бантыш-Каменский, Д. Н. (собр.). *Источники Мороссийской истории*, часть 2 (1691—1722 гг.). Москва: В Университетской типографии.
- Шевчук, В. О. (пер.-упор.) 1991. *Літопис Самійла Величка.* Том 2. Київ: Дніпро.
- Щербина, С. В. 2011. Гончарні цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII—XVIII ст. В: Слесарев, С. А., Титова, О. М. (ред.). *Сіверщина в історії України*, 4. Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 160–163.
- Щербина, С. В. 2009. Розміщення ремісничих цехів на території Чернігово-Сіверщини у XVII—XVIII ст. *Література та культура Полісся*, 51, с. 16–23.

- Brochocka, A. 2010. Zabytkowe piece i kafle w zbiorach Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. In: Dąbrowska, M., Semków, J., Wojnowska, W (ed.). *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce*. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5—7 września 2008 roku. Frombork: Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Instytucja Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego, s. 121-125.
- Dąbrowska, M. 1987. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku. In: Komieńska, S. (ed.). *Studia i materiały z historii kultury materialnej, tom LVIII*. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Moslal, K. 2012. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Niemcewicz-Ledwoń, B., Fonferek, J. 2010. Piece kaflowe w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu. In: Dąbrowska, M., Semków, J., Wojnowska, W (ed.). *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce*. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5—7 września 2008 roku. Frombork: Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Instytucja Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego, s. 42-44.
- Pośpieszna, B. 2010. Piece kaflowe na zamku malborskiem. In: Dąbrowska, M., Semków, J., Wojnowska, W (ed.). *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce*. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5—7 września 2008 roku. Frombork: Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Instytucja Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego, s. 87-93.

Надійшла 28.07.2020

Л. В. Мироненко

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела Научные фонды Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

ИЗРАЗЦОВАЯ ПЕЧЬ С ДОМА В. КОЧУБЕЯ В БАТУРИНЕ

В 2015 г. на территории парка «Кочубеевский» в Батурине в процессе археологических раскопок в культурном слое был обнаружен завал изразцов вперемешку с битым кирпичом, желтой глиной и мелкими вкраплениями извести. Эти материалы являлись остатками изразцовой печи, расположенной в наименьшей комнате дома генерального судьи В. Кочубея, вероятно, девичьей. Найденные фрагменты изразцов принадлежали, как минимум, 38-ми экземплярам. В коллекции представлены две разновидности лицевых изразцов и две разновидности карнизных. Все изделия неполированные, имеют растительный рельефный орнамент, коготь с внутренней стороны, а часть изделий содержит следы побелки на внешней поверхности.

Основываясь на конструктивных (способ оформления румпы) и декоративных особенностях, было прослежено сходство между парами лицевой—карнизный изразец. Петрографический и элементный анализ показали, что изразцы были изготовлены из глины одного месторождения и обожжены при одинаковой температуре в пределах схожих или одного цикла. Письменные источники об организации цехового ремесла, анализы, конструктивные и декоративные особенности изделий позволили нам предположить, что над заказом по сооружению печи и изготовлению для нее изразцов трудились два мастера одного ремесленного объединения.

Обнаруженный печной набор свидетельствует о том, что печь была двухъярусной. Известные батуринские, украинские и зарубежные аналогии позволили графически воссоздать внешний облик печи и ее предположительные размеры.

Печь была сооружена между 1700 и 1708 гг., когда дом принадлежал В. Кочубею, и впоследствии была разрушена во второй половине XVIII в., вероятно, не раньше 1778 г. Таким образом, печь просуществовала в доме 70—78 лет, на протяжении которых в процессе эксплуатации белилась, возможно, неоднократно, чтобы скрыть следы копоти и пыли на поверхности.

К л ю ч е в ы е с л о в а: изразцы, изразцовая печь, дом В. Кочубея, XVIII век, Батурин.

Liudmyla V. Myronenko

Ph.D, Research Fellow at the Scientific Funds department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

THE ORNAMENTED TILE-STOVE FROM THE V. KOCHUBEI'S HOUSE IN BATURYN

In 2015 during the archaeological excavations on the territory of “Kochubei” park in Baturyn a blockage of tiles was discovered in cultural layer. The blockage, besides tiles, contained broken bricks, yellow clay, and little fractures of lime. Discovered materials were remains from the tile-stove, located in the smallest room of the General Judge V. Kochubei's house, which probably was a girls' room. Found tiles fragments belonged to at least of 38 specimens. The tiles collection is represented by two varieties of panel and cornice tiles. All products are unglazed, have a relief floral motif and the traces of shoot inside. The surfaces of some items were covered by a layer of chalk.

Based on constructional (a type of rim figuration) and decorative features there was noticed similarities between pairs panel—cornice tiles. Petrographic and elemental analyses have showed that all tiles were made of clay from one deposit and burnt at the same temperature within two similar or one cycle. Written sources about the organization of workshop craft,

analysis, design, and decorative features of the products allowed assuming that two masters of the same craft association worked on the stove construction and the production of tiles for it.

The tiles set attest to the two-tiers stove. The well-known Baturyn, Ukrainian and foreign analogies let us graphically recreate the appearance of the tile stove and its estimated size.

The tile-stove was built between 1700 and 1708 when the house belonged to V. Kochubei, and later it was destroyed in the second half of the XVIII c., not earlier than in 1778. Accordingly, the tile stove from the girl's room had existed in the house for 70–78 years, during which it had been whitewashed, possibly repeatedly, to hide traces of soot and dust on the surface.

Key words: tiles, tile-stove, V. Kochubei's house, XVIII c., Baturyn.

References

- Vynohrodskaya, L. I. 1993. *Kakhli Serednoho Podniprov'ia XIV - seredyny XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy.
- Kohut, Z., Mezentssev, V., Sytyi, Yu. 2016. *Rozkopky u Baturyni 2015 roku. Rekonstruktsii interieriv palatsu Ivana Mazepy.* Toronto: Vyd-vo Homin Ukrainy.
- Kohut, Z., Mezentssev, V., Sytyi, Yu., Skorokhod, V. 2015. *Arkheolohichni doslidzhennia u Baturyni 2013–2014 rr. Palatsy Ivana Mazepy ta Kyryla Rozumovskoho.* Toronto: Vyd-vo Homin Ukrainy.
- Lazarevska, K. 1925. Materiialy do istorii tsekhiv na Livoberezhnii Ukraini XVII–XX st. In: Hrushevskiy, M. (ed.). *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu*, kn. VI. Kyiv: drukarnia Ukrainsoi Akademii Nauk, p. 20–33.
- Myronenko, L. 2011. Rekonstruktsiia odniei kakhlianoi pechi z palatsu hetmana Ivana Mazepy na Honcharivtsi. In: Diatlov, V. O. (ex. ed.). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy.* Materialy X Mizhnarodnoi studentskoj naukovoï arkheolohichnoi konferentsii, 15–17 kvitnia 2011 r. Chernihiv: Red.-vyd. vid ChNPU im. T. H. Shevchenka, 2011, p. 143–145.
- Poslavskaya, N. O. 2019. *Kravetskyi tsekh u Lvovi u XVI–XVIII st.: orhanizatsiini formy ta sotsialni vidnosyny.* Dysertatsiia k. i. n. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka.
- Rebrova, N. B. 2014. Sadyba Kochubeia v Baturyni, druha polovyna XVII–pochatok KhKh st. In: Savytskyi, O. D., Tytova, O. M. (ed.). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 7. Kyiv; Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 39–46.
- Sytyi, I. (comp.). 2005. *Mazepyna knyha.* Chernihiv: TsNTEI, 2005.
- Sytyi, Yu., Vasiuta, O., Damentseva, O., Kobets, O., Kovalenko, V., Komar, O., Lutsenko, R., Mezentssev, V., Motsia, O., Semchenko, B., Khamaiko, N. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh istorykokulturnoho zapovidnyka "Hetmanska stolytsia" v smt Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. v 2003 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, 2003/195.
- Sytyi, Yu., Vasiuta, O., Yehorova, N., Kobets, O., Kovalenko, V., Lutsenko, R., Mezentssev, V., Motsia, O., Semchenko, B., Solobai, I. 2004. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka "Hetmanska stolytsia" v smt Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. u 2004 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, 2004/196-a.
- Sytyi, Yu. M., Dmytriienko, S. V. 2012. Rekonstruktsiia zovnishnoho vyhlidu sadyby V. Kochubeia na Chornii Richtsi. In: Tytova, O. M. (ed.). *Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva*, vyp. 22. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 102–107.
- Sytyi, Yu., Yehorova, N., Kovalenko, V., Mezentssev, V., Motsia, O., Nepomniashchykh, V., Skorokhod, V., Syta, L., Sharpata, D. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh istoryko-kulturnoho zapovidnyka "Hetmanska stolytsia" v smt Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. v 2006 r.* T. 1. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, 2006/66.
- Sytyi, Yu., Zhyhola, V., Kondratiev, I., Lutsenko, R., Mezentssev, V., Myronenko, L., Potapenko, A., Syta, L., Skorokhod, V., Tereshchenko, O. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka "Hetmanska stolytsia" v m. Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. v 2015 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, 2015/14.
- Sytyi, Yu., Zhyhola, V., Mezentssev, V., Myronenko, L., Potapenko, A., Syta, L., Sorokin, S., Tereshchenko, O., Khlystun, Ye. 2018. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka "Hetmanska stolytsia" v m. Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. u 2018 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, 2018/79.
- Sytyi, Yu., Lutsenko, R., Mezentssev, V., Myronenko, L., Potapenko, A., Syta, L., Skorokhod, V., Tereshchenko, O., Tsekov, A. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh Natsionalnoho istorykokulturnoho zapovidnyka "Hetmanska stolytsia" v m. Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. u 2013 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, 2013/110.
- Sledstvennoe delo o Kochubee i Iskre po donosheniiu ikh na Getmana Ivana Mazepu v izmene Gosudariu. 1859. In: Bantysh-Kamenskii, D. N. (sobr.). *Istochniki Malorossiiskoi istorii*, chast 2 (1691–1722 gg.). Moskva: V Universitetskoi tipografii.
- Shevchuk, V. O. (tr.-comp.) 1991. *Litopys Samiila Velychka.* Tom 2. Kyiv: Dnipro.
- Shcherbyna, S. V. 2011. Honcharni tsekhy Pivnichnoho Livoberezhzhia u druhii polovyni XVII–XVIII st. In: Sliesariiev, S. A., Tytova, O. M. (ed.). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 4. Kyiv; Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 160–163.
- Shcherbyna, S. V. 2009. Rozmishchennia remisnychkh tsekhiv na terytorii Chernihovo-Sivershchyny u XVII–XVIII st. *Literatura ta kultura Polissia*, 51, p. 16–23.
- Brochocka, A. 2010. Zabytkowe piece i kafle w zbiorach Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. In: Dąbrowska, M., Semków, J., Wojnowska, W (ed.). *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce.* Materiały konferencji naukowej zorganizowanej

- Музей Миколая Коперника в Фромборку в дні 5-7 вересня 2008 року. Фромборк: Музей Миколая Коперника в Фромборку. Інституція Саморządu Воєводства Вармінсько-Мазурського, s. 121-125.
- Дąbrowska, M. 1987. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku. In: Komieńska, S. (ed.). *Studia i materiały z historii kultury materialnej, tom LVIII*. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Mosiał, K. 2012. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Niemcewicz-Ledwoń, B., Fonferek, J. 2010. Piece kaflowe w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu. In: Dąbrowska, M., Semków, J., Wojnowska, W (ed.). *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce*. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej Muzeum Mikołaja Kopernika w Fromborku w dniach 5-7 września 2008 roku. Frombork: Muzeum Mikołaja Kopernika w Fromborku. Instytucja Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego, s. 42-44.
- Pośpieszna, B. 2010. Piece kaflowe na zamku malborskim. In: Dąbrowska, M., Semków, J., Wojnowska, W (ed.). *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce*. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej Muzeum Mikołaja Kopernika w Fromborku w dniach 5-7 września 2008 roku. Frombork: Muzeum Mikołaja Kopernika w Fromborku. Instytucja Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego, s. 87-93.

Додаток

А. В. Корохіна, В. М. Бельський *

Сировинно-технологічний аналіз формувальних мас двох кахлів із Батурина

Для аналізу були надані фрагменти двох кахлів з Батурина (початок XVIII ст.) з розкопок Батуринської міжнародної археологічної експедиції 2015 р. Фрагменти не мають польових шифрів, походять з ями 1 розкопу 1 на території парку «Кочубеївський». Їм надані лабораторні шифри: Bat-001, Bat-002 (рис. 5: 1—2).

Методи та обладнання

Застосовані такі методи:

1) Первинна візуальна характеристика, діагностика структурно-текстурних особливостей матриці й первинна діагностика непластичних включень за допомогою цифрового мікроскопа (Druc 2018).

2) Петрографічний аналіз прозорих шліфів (30 μm) в поляризованому світлі (Quinn 2013). Обладнання: поляризаційний мікроскоп МІН-8, цифрова камера LT-Cam Basic 2 MP. Програмне забезпечення під час проведення текстурного аналізу: SmartGrain (<http://www.kazusa.or.jp/phenotyping/smartgrain/index.html>).

Петрографічний аналіз (оптична мікроскопія) дозволяє проводити діагностику композиції формувальних мас: визначати склад і характеристики непластичних включень, текстуру і ступінь оскловування матриці.

3) Аналіз на електронному мікроскопі JEOL-733 методом енергодисперсійної рентгенівської спектроскопії (мікронзондовий аналіз). Параметри роботи приладу: прискорювальна напруга 20.00 kV, сила струму 20 nA, локальність зонду 2—3 мкм. Цей метод, що також є одним із базових для кола завдань, що розглядаються, дозволив встановити елементний склад матриці та визначити деякі акцесорні мінерали.

Первинна візуальна технологічна характеристика

Колір поверхонь обох зразків за системою Мансела¹ 2.5YR 6/10—7/10 (внутрішня поверхня зразка Bat-001 вкрита тонким шаром кіптяви). Твердість (за шкалою Мооса) 4. Поверхні від дотика до них осипаються. Злами землісті. Кольорова палітра зламів має однотонний колір, що відповідає кольору поверхонь (рис. 5: 1—4).

Огляд свіжих зрізів, перпендикулярних поверхням виробів, засвідчує високу гомоген-

* КОРОХІНА Анастасія Вікторівна — к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, a.v.korokhina@gmail.com, ORCID 0000-0001-6123-6285.

БЕЛЬСЬКИЙ Володимир Миколайович — к. г. н., н. с., Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України, ORCID 0000-0001-7990-1386, belskyi.vm@gmail.com.

¹ Колір встановлено шляхом порівняння цифрових фотографій, до яких застосовувалася кольорова корекція, зі згенерованими таблицями Мансела (<http://www.andrewwerth.com/color/>).

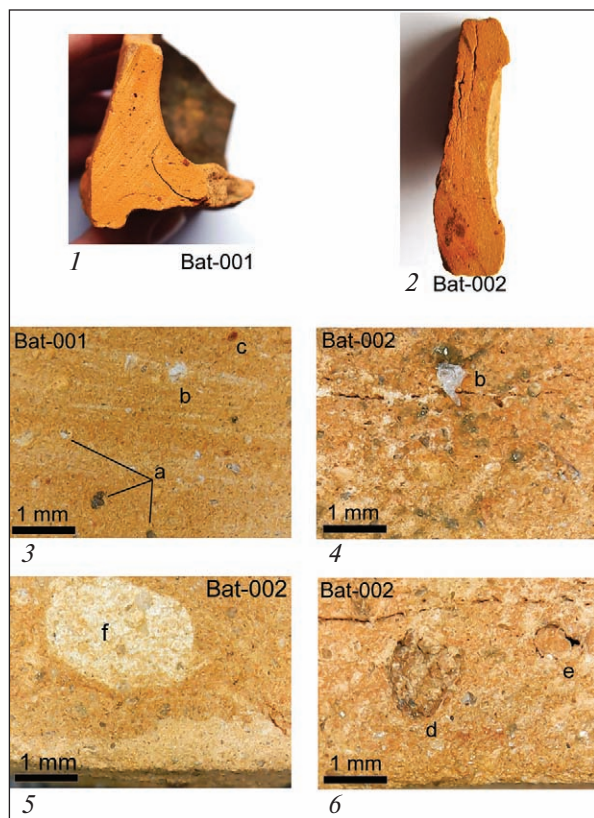

Рис. 5. 1, 2 — свіжі зрізи стінок зразків перпендикулярно до поверхонь (без масштабу); 3—6 — мікрофотографії свіжих зрізів (перпендикулярних поверхні), цифровий мікроскоп: 3 — зразок Bat-001; 4—6 — зразок Bat-002; а — кварц; b — літокласти польового шпату; c — сполука заліза; d — фрагмент осадового літокласту (алевроліт?); e — глиниста пелета; f — вапнякова стяжка

Fig. 5. 1, 2 — fresh sections of the samples walls perpendicular to the surfaces (without scale); 3—6 — microphotographs of fresh sections (perpendicular to the surface), digital microscope: 3 — sample Bat-001; 4—6 — sample Bat-002; a — quartz; b — lithoclasts of feldspar; c — iron compound; d — fragment of sedimentary lithoclast (siltstone?); e — clay pellet; f — limestone screed

ність формувальної маси. Втім, можна констатувати дещо більшу ступінь гомогенності зразку Bat-001: у його складі помітний дуже дрібний пісок (переважно кварцевого складу), зерна полікристалічного кварцу і стяжки заліза (рис. 5: 5). Натомість, матриця зразка Bat-002 містить також глинисті пелети, часточки осадових літокластів, округлі вапнякові стяжки, розмірами до 2,25 мм (рис. 6: 6—8). За умови високих прикінцевих температур випалу виробів (див. результати петрографічного аналізу) утворення таких стяжок можна пояснити як результат вторинного (постдепозиційного, за археологічною термінологією) відкладення кальциту з матриці (Cau, Day, Montana 2002).

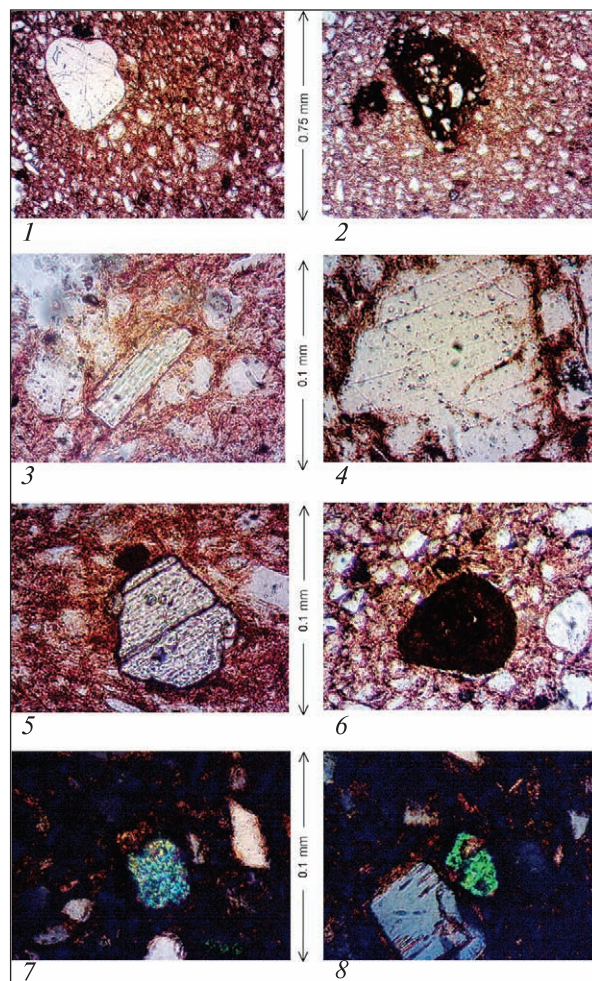

Рис. 6. Мікрофотографії шліфів зразку Bat-001 у поляризованому світлі. 1—6 — в одному поляризаторі (PPL²); 7—8 — у схрещених поляризаторах (XP³). 1, 2 — матриця із крупним включенням кварцу і глинистою пелетою; 3 — мусковіт; 4 — польовий шпат; 5 — плагіоклаз; 6 — акцесорний мінерал (рутил); 7 — акцесорний мінерал (циркон?); 8 — акцесорний мінерал і калієвий польовий шпат із пертитовим зростанням

Fig. 6. Microphotographs of sections of the sample Bat-001 in polarized light. 1—6 — in one polarizer (PPL²); 7—8 — in crossed polarizers (XP³). 1, 2 — matrix with a large inclusion of quartz and clay pellets; 3 — muscovite; 4 — feldspar; 5 — plagioclase; 6 — accessory mineral (rutile); 7 — accessory mineral (zircon?); 8 — accessory mineral and potassium feldspar with perthite growth

Петрографічний аналіз. Обидва зразки виявилися дуже схожими за основними петрографічними ознаками, відтак, їхня характеристика наводиться сукупно.

Доля непластичних включень в зразках складає 30—40 %, при цьому 95 % кластичного матеріалу має розмірність алевриту (грану-

² PPL — plain polarized light (режим з одним поляризатором)

³ XP — crossed polars (режим зі схрещеними поляризаторами)

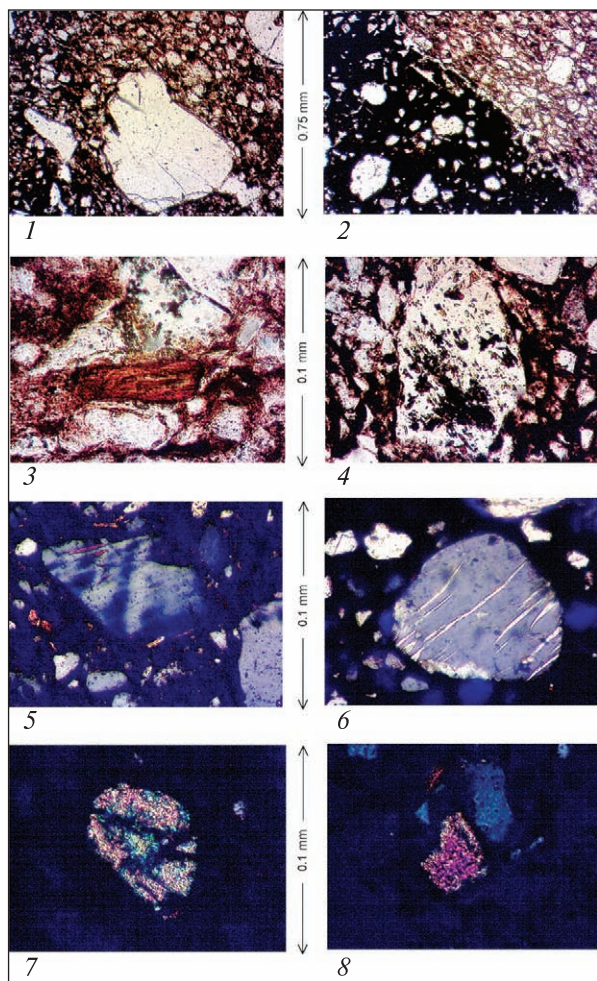

Рис. 7. Мікрофотографії шліфів зразку Bat-002 у поляризованому світлі. 1—4 — в одному поляризаторі (PPL); 5—8 — у схрещених поляризаторах (XP). 1—2 — матриця із крупним включенням кварцу і глинистою пелетою; 3 — біотит; 4 — польовий шпат, змінений вивітрюванням; 5 — мікроклін; 6 — калієвий польовий шпат із пертитовим зростанням; 7 — акцесорний мінерал (циркон); 8 — акцесорний мінерал

Fig. 7. Microphotographs of sections of the sample Bat-002 in polarized light. 1—4 — in one polarizer (PPL); 5—8 — in crossed polarizers (XP). 1—2 — matrix with a large inclusion of quartz and clay pellets; 3 — biotite; 4 — feldspar, changed by weathering; 5 — microcline; 6 — potassium feldspar with perthite growth; 7 — accessory mineral (zircon); 8 — accessory mineral

помірно сортовані; тип цементації — суцільне міжзернове облямування (рис. 6—7).

Кварц у фракції дрібного піску має пряме згасання (рідше мозаїчне чи хвильове). Іноді спостерігається тріщинуватість.

Алевритова фракція загалом сформована із зерен гострокутої форми. В цій фракції у кількості «дуже рідкісні» (< 0,5 %) представлені: біотит, мусковіт, полікристалічний кварц, польові шпати (зокрема плагіоклаз і мікроклін), акцесорні мінерали (рис. 6: 3—8; 7: 3—8). Польові шпати демонструють ознаки вивітрювання, подекуди мають пертитові зростання, плагіоклаз серицитизований і пелітизований (рис. 6: 8; 7: 4—6). Включення акцесорних мінералів з високим показником двозаломлення здебільшого надто дрібні для точного визначення. Серед них виділяються циркон, рутил (рис. 6: 6—7; 7: 7), топаз.

Штучні домішки не виявлені. Характеристики розподілу непластичних природних включень наведено в табл. 1—2.

лометрична класифікація, за: Wentworth 1922). Включення складені кварцом і польовими шпатами, розміром < 0,6 мм; анізометричні та ізометричні; слабоокатані—окатані; помірно орієнтовані відносно поверхонь зразків; демонструють унімодальний розподіл розмірів,

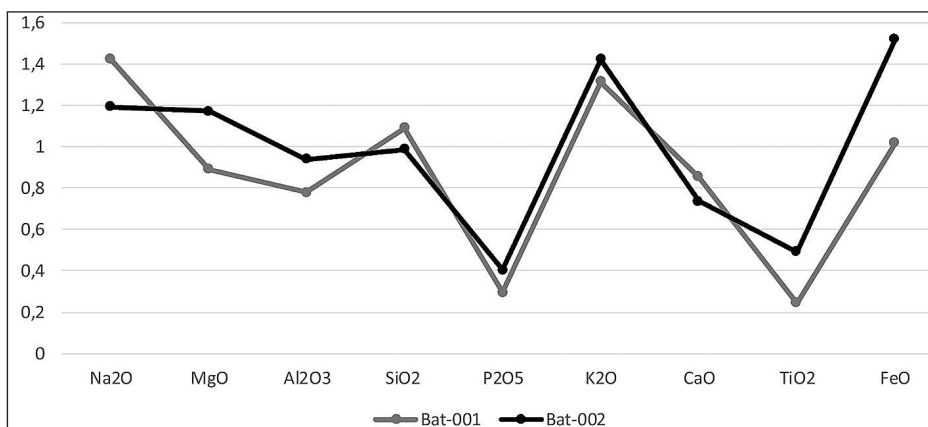

Рис. 8. Нормовані лінійні діаграми хімічного складу глинистої матриці для зразків кераміки Bat-001 та Bat-002 побудовані за результатами мікрозондового аналізу (табл. 3)

Fig. 8. Normalized linear diagrams of the chemical composition of the clay matrix for samples of ceramics Bat-001 and Bat-002 based on the results of microprobe analysis (Table 3)

Матриця складає: близько 65 % у зразку 001, 50 % — у зразку 002. Безкарбонатна. Коричнева в одному поляризаторі, темно-коричнева — у схрещених поляризаторах (за збільшення $\times 40$); гомогенна. У зразку 001 матриця оптично слабо активна (початок процесу вітрифікації), у зразку 002 — оптично неактивна, вітрифікована. Трапляються рідкісні (0,5—2,0 %) пелети: ізометричні, слабоокатані чи окатані, чорні в одному та у схрещених поляризаторах ($\times 40$); розмірами до 2,4 мм; включають алеврит (рис. 6: 2; 7: 2).

Пори майже відсутні в зразку 001 (мікрокаверни біля поверхонь). У зразку 002 їх близько 5,0 % — макро- та мега-пласкі.

Таким чином, обидва зразки майже ідентичні за петрографічними характеристиками. Була використана алевритисто-глиниста пластична сировина (можливо, відмудлена). Формувальна маса не має штучно введених компонентів. Випал здійснено в окислювальній атмосфері, із витримкою не менше години за кінцевих температур. Температура випа-

лу визначається за станом матриці та різними етапами її оскловування — від 850 °С. Петрографічні дослідження свідчать на користь виготовлення обох кахлів у межах аналогічних за складом операцій технологічних циклів (чи навіть одного циклу), з глинистої сировини подібного складу.

Методом енергодисперсійної рентгенівської спектроскопії досліджувалася матриця зразків та вибіркові акцесорні мінерали. Для матриці обраховувалися середні значення для замірів по п'яти точках. Визначався вміст головних хімічних елементів в оксидах із долею $> 1,0$ % від загальної маси.

Для порівняння середнього хімічного складу ми побудували лінійні діаграми нормованих значень (рис. 8). Нормування було зроблено за середнім значенням для всіх результатів за формулою

$$Y = X / \text{AVERAGE}(X_1 \dots X_n),$$

де Y — нормоване значення, X — середнє значення хімічного складу глиняної матриці для окремого зразка кераміки.

Таблиця 1. Кількісна характеристика непластичних включень у шліфах кахлів з Батурина

Table 1. Quantitative characteristics of non-flexible inclusions in thin sections of tiles from Baturyn

Зразок	Кількість включень	Загальна площа включень (мм ²)	Середня площа включень (мм ²)	Доля від загальної площі (%)	Середня довжина включень
Bat-001	459	0,332	6,43E-04	33,447	5,57E-05
Bat-002	312	0,317	9,04E-04	42,284	9,14E-05

Таблиця 2. Розподіл розмірів непластичних включень у шліфах кахлів з Батурина

Table 2. Size distribution of non-plastic inclusions in thin sections of tiles from Baturyn

Гранулометрична категорія	Межі інтервалів (мм)	Кількість включень	
		Зразок Bat-001	Зразок Bat-002
Алеврит	$< 0,0625$	437	294
Дуже дрібний пісок	$0,0625—0,125$	20	14
Дрібний пісок	$0,125—0,25$	1	3
Середній пісок	$0,25—0,5$	1	1
Крупний пісок	$0,5—1$	0	0
Дуже крупний пісок	$1—2$	0	0
Усього		459	312

Таблиця 3. Середні значення елементного складу матриці кахлів з Батурина

Table 3. Average elemental composition of tiles matrix from Baturyn

Зразок	%									
	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	K ₂ O	CaO	TiO ₂	FeO	Усього
Bat-001	1,80	2,42	16,70	66,46	0,59	2,54	1,79	0,25	6,46	99,98
Bat-002	1,51	3,17	20,13	60,13	0,81	2,75	1,55	0,50	9,63	100,68

Необхідно зазначити, що разом із зразками, що розглядаються, тестові вимірювання було проведено ще для дев'яти зразків кераміки з різних пам'яток і регіонів, «на фоні» яких чітко проявляється близькість хімічного складу матриці батуринських зразків.

Результати визначень елементного складу для матриці наведені в табл. 3. З акцесорних мінералів для обох зразків визначені циркон і рутил.

Таким чином, за результатами порівняння виробів між собою і з іншокультурним матеріалом, встановлено, що кахлі виготовлені з глини, приналежної до одного і того ж родовища.

Незначні відмінності можуть бути наслідком зміни хімічного складу глини по латералі або на глибину.

- Cau, M. A., Day, P. M., Montana, G. 2002. Secondary calcite in archaeological ceramics: evaluation of alteration and contamination processes by thin section study. In: Kilikoglou V. et al. (eds.). *Modern trends in ancient ceramics*. BAR International Series, 1011. Oxford: Archaeopress, p. 9-18.
- Druc, I. C. 2018. Atlas of ceramic pastes. Components, texture and technology. Wisconsin: Deep Education Press.
- Quinn, P. S. 2013. *Ceramic petrography. The interpretation of archaeological pottery & related artifacts in thin-section*. London: Archaeopress.
- Wentworth, C. K. 1922. A Scale of Grade and Class Terms for Clastic Sediments. *The Journal of Geology*, 30(5), p. 377-392.

О. О. Попельницька *

ЛИСТИ АРХЕОЛОГА В. Є. КОЗЛОВСЬКОЇ ДО КРАЄЗНАВЦЯ С. Л. ДРОЗДОВА (за матеріалами архіву Національного музею історії України)

Епістолярна спадщина українських істориків та археологів 1920—1930 рр. є важливим джерелом дослідження становлення гуманітарних галузей вітчизняної науки. Листи археолога В. Є. Козловської до краєзнавця та музейного діяча С. Л. Дроздова, що зберігаються у архіві Національного музею історії України є невеликим фрагментом архіву В. Є. Козловської, більша частина якого нині перебуває за межами України або розпорошена по фондах українських архівних установ і досі комплексно не введена до наукового обігу.

Ключові слова: В. Є. Козловська, С. Л. Дроздов, Національний музей історії України, археологія, архіви.

В архіві Національного музею історії України (далі — НМІУ) у фонді 4 (К. В. Болсуновський) зберігаються особисті документи відомого краєзнавця та музейного діяча Степана Леонтійовича Дроздова. У складі цього документального зібрання (у справі під назвою «Листи К. В. Болсуновського до С. Л. Дроздова. 1916—1926») наявні п'ять¹ листів Валерії Євгенівни Козловської за 1916—1929 рр. Це листування є невеликим збереженням фрагментом архіву відомої дослідниці археологічних пам'яток України, досі не введеним до наукового обігу.

На сьогодні більша частина архіву В. Є. Козловської перебуває за межами України — в Архіві-бібліотеці УВАН у м. Нью-Йорк (Пав-

лова 2007, с. 79, 81). Окремі листи В. Є. Козловської, на які посилаються її біографи — В. В. Павлова (2007, с. 81—82) та І. В. Якімова (2016, с. 167—169), знаходяться у зібраннях особистих документів П. П. Курінного, В. В. Хвойки та Д. М. Щербаківського у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Один з листів В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова (Горькова 2012, с. 113), датований 18 червня 1918 р., зберігається в Інституті рукопису НАН України².

Кожен новий виявлений лист В. Є. Козловської має наукову цінність як джерело до її наукової та особистої біографії, у якій існує ще чимало лакун.

Адресат листів, які зберігаються в архіві НМІУ — С. Л. Дроздов (1867 — після 1933) народився на Могилівщині (нині — Республіка Білорусь) (рис. 1). З 1885 р. він працював на пошті в м. Умань на Черкащині. Переїхавши у 1892 р. до Києва і працюючи у Київській поштової конторі, С. Л. Дроздов контактував з представниками київської Старої громади, зокрема з відомим археологом В. Б. Антоновичем. У цей час С. Л. Дроздов (під псевдонім Мишковський) ввозив з-за кордону в Україну нелегальну літературу для забезпечення потреб студентських бібліотек, соціал-демократичного гуртка І. Стешенка та особисто для відомого громадського діяча і науковця С. О. Єфремова, який у 1927 р. підтвердив цей факт ([Свідчення академіка ВУАН С. О. Єфремова] 1927).

З 1900 р. С. Л. Дроздов очолював поштове відділення у Тращанському повіті Київської губернії, з 1912 р. — у м. Каневі на Черкащині.

* ПОПЕЛЬНИЦЬКА Олена Олексіївна — кандидатка історичних наук, завідувачка відділу науково-видавничої діяльності, Національний музей історії України, ORCID 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

¹ Певно, що таких листів повинно б бути набагато більше, оскільки професійні контакти між В. Є. Козловською та С. Л. Дроздовим тривали щонайменше з 1915 р і до початку 1930-х рр. Проте, означені п'ять листів — усе, що збереглося серед особистих паперів С. Л. Дроздова, наявних у фонді 4 архіву НМІУ.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд № 102 (Дроздов С. Л.), справа № 40.

Рис. 1. С. Л. Дроздов (1867—1933).
Світлина 28.08.1913

Fig. 1. S. L. Drozdov (1867—1933).
Photo August 28 1913

Рис. 2. В. Є. Козловська (1889—1956). Світлина
1920-х — 1930-х рр.

Fig. 2. V. E. Kozlovskaya (1889—1956). Photo of the
1920s — 1930s

З 1915 р. він знову мешкав у Києві, де у 1918 р. навчався у новоствореному Археологічному інституті.

С. Л. Дроздов мав власну археологічну колекцію, а також колекціонував нумізматику, букіністичні видання та екслібри. До кола його знайомих належали професор київського Університету Святого Володимира В. Б. Антонович, голова Київського Товариства старожитностей і мистецтв Б. І. Ханенко, директор Київського художньо-промислового і наукового музею М. Ф. Біляшівський; археологи В. Є. Козловська, М. О. Макаренко, Д. М. Щербаківський; колекціонери старожитностей В. Є. Гезе, К. В. Болсуновський, Й. А. Хойновський та Ф. Ф. Кундеревич. У 1913 р. С. Л. Дроздов брав участь в археологічних розкопках В. М. Щербаківського поблизу с. Ліпляве (нині Канівського р-ну Черкаської обл.).

С. Л. Дроздов є автором праці «Історія Білої Церкви», низки статей з археології, нумізматики, архівознавства та історії, опублікованих у часописі Київського відділення Військово-історичного товариства, журналі «Стара монета», Працях Полтавської та Чернігівської архівних комісій. Наукові здобутки С. Л. Дроздова сприяли обранню його членом дванадцяти наукових товариств.

У роки Української революції С. Л. Дроздов був головою районного Комітету службовців поштово-телеграфних установ м. Києва, організатором та делегатом двох Всеукраїнських

з'їздів поштово-телеграфних робітників, членом Головної ради Поштово-телеграфної спілки. У 1918 р. С. Л. Дроздов переїхав до м. Біла Церква на Київщині, де до 1923 р. очолював поштово-телеграфну контору, одночасно створюючи археологічний музей при товаристві «Просвіта». У 1924 р. на основі цього музею було створено Білоцерківський окружний археологічно-етнографічний музей, який С. Л. Дроздов очолював до 1927 р. Основу цього музею склали зібрання самого С. Л. Дроздова, а також К. В. Болсуновського та П. М. Дзбановського, графів Браницьких (Життєпис Степана Леонтієвича Дроздова-Мишківського 1927; Піскова 2004, с. 467; Геппенер 1928, с. 137—138).

У 1930—1932 рр. С. Л. Дроздов перебував у родичів у м. Мстиславлі (Білорусь), потім повернувся до Білої Церкви. Останнім місцем мешкання С. Л. Дроздова у 1933 р. було м. Черкаси. Його подальша доля невідома; згідно зі свідченнями невістки С. Л. Дроздова, у 1934 р. його було заарештовано (Лист М. Р. Дроздова 1990; Діденко 2004, с. 46).

Адресантом п'яти надісланих С. Л. Дроздову листів, які зберігаються в архіві НМІУ, є відома дослідниця українських археологічних пам'яток В. Є. Козловська (1889—1956) (рис. 2) — випускниця історико-філологічного відділення Київських Вищих жіночих курсів, учениця відомого археолога В. В. Хвойки, під керівництвом якого у 1909 р. вона працюва-

ла на розкопках літописного міста Білгорода (нині — с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну). У 1915—1933 рр. В. Є. Козловська була зберігачем археологічних відділів Київського художньо-промислового і наукового музею та його правонаступника — Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. У 1924—1933 рр. вона як член Всеукраїнського археологічного комітету Всеукраїнської академії наук досліджувала археологічні пам'ятки трипільської та черняхівської археологічних культур, доби бронзи та раннього залізного віку, пам'ятки ранніх слов'ян та киеворуського часу. У 1934 р. В. Є. Козловська очолювала сектор феодалізму в Інституті історії матеріальної культури, з 1938 р. була членом комісії з вивчення історії Києва при Інституті археології АН УРСР (Павлова 2007, с. 70—82; Якімова 2016, с. 137—141; Інститут археології, с. 167).

Найбільш ранній лист В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова із архіву НМІУ було написано 14 червня 1916 р. Означений лист (який на два роки «старший» за лист В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова із зібрання ІР НБУВ) є свідченням того, що професійні контакти С. Л. Дроздова та В. Є. Козловської тривали щонайменше з 1915 р., коли В. Є. Козловська стала зберігачем археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею, змінивши на цій посаді свого учителя В. В. Хвойку, який помер 2 листопада 1914 р. Отже, наступні чотири листи, у 1929 р. надіслані В. Є. Козловською С. Л. Дроздову, можна розглядати як обмін думками давніх знайомих і однодумців, спільним зацікавленням яких була українська археологія.

Означені чотири листи³ містять відомості про роботу експедиції Всеукраїнського археологічного комітету, яка восени 1929 р. досліджувала поселення і могильник черняхівської культури у с. Дідівщина Фастівського р-ну Київської обл. Того року Білоцерківський обласний виконавчий комітет (ОВК) виділив кошти на археологічні дослідження у регіоні. Зрештою було вирішено провести спільну експедицію Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН та Білоцерківського окружного археологічно-етнографічного музею. Крім

В. Є. Козловської, керівника експедиції, у її складі працювали науковці Білоцерківського музею Ф. М. Іванов та Я. Ф. Маслун та співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка В. А. Мазур (Козловська 1930, с. 41). У своїх листах В. Є. Козловська згадує ще двох співробітників експедиції: кресляра (або землеміра-техніка, прізвище якого у листах не зазначене) та невідомого Миколу Михайловича⁴.

У 1929 р., як свідчить опублікований звіт, очолювана В. Є. Козловською експедиція працювала у трьох населених пунктах Білоцерківщини: с. Ромашки Рокитнянського р-ну (де було закладено перевірочні розкопи, які підтвердили висновки В. В. Хвойки про заселення цієї місцевості «за доби римських впливів і пізніше за князівських часів»), с. Черпин Тетіївського р-ну (де було проведено розвідку місця випадкового виявлення фрагментів посуду трипільської культури) та с. Дідівщина Фастівського р-ну. З останнього населеного пункту з 1926 р. до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка надходили випадкові знахідки артефактів черняхівської археологічної культури. На підставі попередніх розвідок у с. Дідівщина та його околицях було визначено три

⁴ Певно, йдеться про М. М. Ткаченка (1893—1965) — історика, архівіста, учня В. Ю. Данилевича та О. С. Грушевського; наукового співробітника Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН (Юркова 2013), члена Археологічної секції при історично-філологічному відділі УАН (1921) та Всеукраїнського археологічного комітету; учасника розкопок В. Є. Козловської у м. Бориспіль та М. О. Макаренка у с. Халеп'я (1925); члена сектору феодалізму ВУАН (1933), чоловіка В. Є. Козловської (Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014. 2015, с. 167—169; Білокінь 1996, с. 116—131). Про одруження В. Є. Козловської з М. М. Ткаченком у листі від 30.06.1926 р. згадував М. С. Грушевський, див.: Лист Михайла Сергійовича Грушевського до Марії Сильвестрівни та [Катерини Михайлівни] Грушевських. 30 червня [1926 р. Серед, рано. м. [Київ]. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1235. Грушевські — історики та філологи, оп. 1, спр. 940, арк. 70—70зв. [Електронний ресурс]: e-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО — Режим доступу: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0007782 (дата звернення: 05.06.2020). Те, що В. Є. Козловська не згадувала прізвище М. М. Ткаченка в опублікованому у 1930 р. звіті про роботу експедиції, можна пояснити тим, що у 1928 р. М. М. Ткаченко був заарештований органами ДПУ УСРР та того року звільнений.

³ На відміну від першого, російськомовного, листа, ці листи написано українською мовою. Н. Полонська-Василенко, знайома з В. Є. Козловською з часів навчання на київських Вищих жіночих курсах, згадувала, що у березні 1917 р. «... коли я повернулася до Києва... я застала Валерію широю українкою...» (Якімова 2016, с. 135).

місця розкопів⁵. Двома з них стали розташовані за селом (неподалік сільського кутка «Заріччя») уроч. «Дальня Панора» (розкоп I) та берег р. Ірпін з городами мешканців кутка «Заріччя» (розкоп II). Розкоп III було закладено на хуторі «Млинок».

Розкоп I було закладено у місці видобування глини, де місцеві селяни з 1926 р. знаходили археологічні артефакти, що надійшли до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. Під час розкопок на цьому місці було виявлено новий тип поховань черняхівської культури — інгумація без посуду та поховального інвентарю. Три посудини були виявлені лише у дитячому похованні, а у жіночих похованнях були знайдені кілька намистин. Крім того, на місці зруйнованого глинищем поховання, було виявлено залізне шильце та кістяний гребінець.

Усі досліджені кістяки перебували у випроханому стані. Лише в одному жіночому похованні ноги небіжчиці були зігнені під кутом колінами догори. Серед поховань було досліджено місце розташування ритуального вогнища, на якому спалювалися жертви і звідки бралися вуглини, виявлені у різних місцях цвинтаря, що досліджувався.

У розкопі II (розвідувальній траншеї, закладеній на березі р. Ірпін на віддалі 247 м від розкопу I) було виявлено рештки зруйнованої напівземлянки із черенем печі. Серед знахідок були кістки тварин, залізні ножі, бронзова фібула та численні фрагменти керамічного посуду. В. Є. Козловська в опублікованому звіті про розкопки констатувала, що досить скромні кошти, у 1929 р. виділені на проведення експедиції, не дозволили провести більш масштабні дослідження, і висловила сподівання на продовження археологічного вивчення Білоцерківщини у 1930 р. (Козловська 1930, с. 44—47).

Доповненням до тексту опублікованого у 1930 р. звіту про розкопки служить альбом світлин, що зберігається у фонді ВУАК архіву Інституту археології Національної академії наук України⁶. Кожну світліну, розміщену на

окремому аркуші, супроводжує підпис, зроблений почерком В. Є. Козловської, яким написано і її листи. На цих світлинах, зокрема, зображені поховання, які згадує опублікований звіт: дитяче з трьома посудинами (№ 3) та жіноче із зігнутими ногами (№ 18). Також наявні світлини розкопок місця вогнища (розкоп I), череня печі (розкоп II), краєвиди місць розкопів в уроч. «Дальня Панора» та кутку «Заріччя». На світліні 9 зображено чотирьох чоловіків, які, відклавши лопати, відпочивають серед розкопу. Певно, це — члени експедиції, яких В. Є. Козловська згадує у своїх листах⁷.

З листів В. Є. Козловської стають відомі подробиці, не згадані в опублікованому звіті. Так, у листі від 14 травня 1929 р. В. Є. Козловська звертається до С. Л. Дроздова з пропозицією використати кошти, виділені на проведення археологічних студій на Білоцерківщині, на організацію спільної експедиції Всеукраїнського археологічного комітету та Білоцерківського музею. В. Є. Козловська також пропонує С. Л. Дроздову посприяти тому, щоб адміністрація музею звернулась до ВУАКу з листом про проведення такої експедиції. Певно, С. Л. Дроздов підтримав пропозицію В. Є. Козловської, оскільки у 1929 р. така експедиція відбулася.

У фонді 4 архіву НМІУ відсутні листи В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова за період з 14 травня до 22 вересня 1929 р., коли відбувалися підготовка до проведення означеної експедиції і відбувалися розкопки у с. Ромашки та Черепин. Імовірно, таке листування існувало, проте не збереглося до нашого часу, і про його зміст можна лише здогадуватись.

У трьох листах, датованих 22 вересня, 3 та 10 жовтня 1929 р., вже йде мова про перебіг та підсумки розкопок у с. Дідівщина.

Листом від 22 вересня 1929 р. В. Є. Козловська повідомляє С. Л. Дроздова, що зможе ви-

хів Інституту археології Національної академії наук України, ф. ВУАК, спр. 309/22.

⁵ Розкоп I було закладено поблизу сільського кутка «Заріччя» в уроч. «Дальня Панора» (де були досліджені поховання). Розташований неподалік розкопу I розкоп II було закладено на березі р. Ірпін (де були досліджені рештки жила). Розкоп III було закладено на хуторі Млинок поблизу с. Дідівщина.

⁶ Археологічні дослідження на Білоцерківщині 1929 р. Розкопи В. Козловської. Фотоальбом з розкопів 1 зошит; с. Дідівщина 30 фото, № 1—30 +46—48; м. Біла Церква 2 фото, № 31—32; с. Ромашки 9 фото, № 33—41; с. Черепин 4 фото, № 42—45. *Науковий ар-*

⁷ Крім означеного альбому зі світлинами, будь-яка інша польова документація (польові щоденники, креслення) у фонді ВУАК Наукового архіву Інституту археології НАН України відсутні. Можливо, така документація зберігається у інших фондах означеного архіву. Можна припустити, що ці документи були втрачені у роки Другої світової війни. Також можливо, що польова документація експедиції 1929 р. зберігалася у В. Є. Козловської, яка, за її словами, працювала над монографічним дослідженням про культуру доби римських впливів на терені України (Козловська 1930, с. 47, прим. 1).

їхати у с. Дідівщину не раніше 28 вересня⁸. Мабуть, отримавши цей лист, С. Л. Дроздов приїхав на розкопки до с. Дідівщини, де взяв участь у вивченні поховань в уроч. «Дальня Панора». Про цей візит С. Л. Дроздова В. Є. Козловська згадує у листі від 3 жовтня 1929 року.

Імовірно, що з вересня до 3 жовтня 1929 р. (коли В. Є. Козловська надіслала лист з кутка «Заріччя») на розкопі I (уроч. «Дальня Панора») тривали дослідження могильника черняхівської культури. Згадуючи про приїзд у с. Дідівщину С. Л. Дроздова, В. Є. Козловська задала й знахідку залізного ножа, що мала місце під час цього візиту. Крім того, вона інформувала С. Л. Дроздова про виявлення після його від'їзду ще двох чоловічих безінвентарних поховань доброї збереженості⁹ та повідомляла про пакування археологічних знахідок у ящики. Керівниця експедиції також звернулася до С. Л. Дроздова з проханням знайти у Білій Церкві для експедиції техніка, який би креслив плани розкопів. Імовірно, це прохання було виконане, оскільки у листі від 18 жовтня 1929 р. В. Є. Козловська повідомила про свої наміри 1 листопада приїхати до Білої Церкви за готовими кресленнями розкопів, а також інформувала про пакування вирізки череня печі¹⁰, виявленого на розкопі II у рештках житла.

Означені листи В. Є. Козловської певною мірою доповнюють інформацію офіційного звіту про розкопки у с. Дідівщина (Козловська 1930) такими побутовими подробицями, як пошуки кресляра для роботи в експедиції, добування трьох ящиків (два з яких за дорученням С. Л. Дроздова привіз візник) та цвяхів для пакування знахідок та череня печі.

З листів В. Є. Козловської стає відомо про домовленість між Білоцерківським музеєм

та ВУАКом про організацію спільної експедиції, про подробиці фінансового звітування керівника експедиції перед бухгалтерією ВУАКу тощо. Означені листи також містять інформацію про те, що кияни-учасники експедиції були особисто знайомі з С. Л. Дроздовим. Так, В. Є. Козловська в усіх листах переказує С. Л. Дроздову вітання від свого чоловіка, М. М. Ткаченка, а у листі від 3 жовтня 1929 р. — і від свого колеги В. А. Мазура.

Означені листи відомого українського археолога В. Є. Козловської певною мірою доповнюють її наукову та особисту біографію, в першу чергу, відомостями про професійні контакти з працівниками Білоцерківського музею та їхні спільні археологічні дослідження.

Пошуки в українських архівних установах листів вітчизняних археологів 1920—1930-х рр. та введення їх до наукового обігу є досить перспективним, оскільки ця епістолярна спадщина є важливим джерелом з історії становлення української академічної історичної науки, певні аспекти якої (зокрема, особистісні стосунки відомих науковців) ще чекають на окреме дослідження.

Додаток

Листи В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова Лист I (рис. 3).

«14/VI 1916 г.

Многоуважаемый

Стефанъ Леонтьевичъ!

Вашу книгу «Выводъ о по-/роско-украинскихъ и дунай-/скихъ трояновыхъ валахъ»¹¹, а / также «Дневникъ Михаила / Обуховича»¹², принадлежащій / Карлу Васильевичу¹³, я нако-/нець-таки, нашла. Очень из-/виняюсь за происшедшее / недоразумѣніе, но въ нёмъ вино-/вата не моя небрежность, / а кievская эвакуація¹⁴, заста-/вишая меня въ попыхахъ / положитъ и Вашу книгу / вместе / с моими въ ящики / которые у меня до сихъ поръ / не было

⁸ Можливо, це був не перший від'їзд до Києва і повернення В. Є. Козловської на розкопки у с. Дідівщина: у опублікованому звіті вона зазначала, що розкопки тривали у вересні—жовтні 1929 р. (Козловська 1930, с. 45), отже, могли розпочатися й на початку вересня.

⁹ В опублікованому у 1930 р. звіті не вказана загальна кількість виявлених поховань. У підписах до світлин (на яких зафіксовані археологічні об'єкти, у 1929 р. виявлені під час розкопок у с. Дідівщина), що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАНУ, останнім вказано поховання 19. Серед знахідок в опублікованому звіті зазначені три невеликі посудини, намистини, кістяний гребінець, залізне шильце (можливо, саме про нього В. Є. Козловська у листі згадує як ніж) (Козловська 1930, с. 47).

¹⁰ Його було доправлено до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві (Козловська 1930, с. 47).

¹¹ Йдеться про книгу М. О. Максимовча «Вывод о пороско-украинских и дунайских трояновых валах, построенных не римским, а русским Трояном» (Київ, 1845).

¹² Йдеться про видання «Дневник Михаила Обуховича стражника Великого княжества литовского, писанный в плену в Москве с 1660 года» (Київ, 1862).

¹³ К. В. Болсуновський — відомий колекціонер, нумізмат, член наглядової ради Київського художньо-промислового і наукового музею; його багаторічне листування із С. Л. Дроздовим зберігається у ф. 4 архіву НМІУ. В. Є. Козловська могла познайомитись із К. В. Болсуновським у роки її роботи у Археологічному музеї Київських Вищих жіночих курсів, з яким співпрацював К. В. Болсуновський.

¹⁴ Евакуація Київського художньо-промислового і наукового музею у роки Першої світової війни.

время толком разо-/братъ; но хорошо все то, / что хорошо кончается. Я сама / очень рада, что могу вручить / Вамъ вашу книгу в цѣло-/сти и невредимости. Поэтому / прошу Васъ зайти въ музей¹⁵ / в слѣдующее воскресенье.

Карлу Васильевичу-же / прошу передать просьбу снять / съ меня подозрѣніе въ умѣ-/ніи утаивать чужие кні-/ги. Это я очень хорошо чув-/ствовала въ его настойчи-/вых просьбахъ вернуть Вамъ / Вашу книгу.

Будьте здоровы.

Уважающая Васъ

В. Козловская.

Лист II (рис. 4).

«Київ 14/V 1929.

Вельмишановний Степане Леонтевичу!

Проф. В. Ю. Данилевич¹⁶ перека-/зав мені, що білоцерківський / окривкомом асигнував Музею / білоцерківському на розкопки / 500 крб., на які Музей гадав / поскопувати якісь ходи. Біло-/церківщина мало обслі-/двана з археологічного боку і витра-/чати гроші на такий малоці-/кавий об'єкт не варто. В цьому / році від ВУАК'у будуть дослід-/ники, якім буде виданий від-/критий лист на право розкопок на Білоцерківщині. Отже, / варто було-б, щоб білоцерків-/ський Музей списався з ВУАК'ом. Речі, що їх буде видобуто розко-/пами на кошти Білоцерківського ОВК, мають бути передані до / Білоцерк. Музею.

Про цю справу знає товариш <...>-ко, який, як що не помиляюсь, / навіть укладає зараз археоло-/гічний нарис по Білоцерків-/щині.

Тому прошу з'ясувати цю / справу і повідомити про це / мене, якомога найскоріше.

Моя адреса: Київ, Вс. Іст. / Музей ім. Т. Шевченка, вул. / Революції¹⁷, 29, для мене.

Всього найкращого. Мико-/ла Михайлович¹⁸ вітає вас.

В. Козловська.

Р.С. Зараз вже закінчується в ВУАК / розподіл між дослідниками польових / дослідів, тому варто якнайскоріше спи-/сатись з ВУАК'ом.

Адреса: Київ, вул. Трьохсвятительська¹⁹ 23, / Всеу-/країнський Археологічний / Комітет при ВУАН».

Лист III (рис. 5).

«Київ 22/IX

Вельмишановний

Степану Леонтевичу!

¹⁵ Київський художньо-промисловий і науковий музей, де В. Є. Козловська з 1915 р. працювала зберігачем археологічного відділу.

¹⁶ Данилевич Василь Юхимович (1872—1936) — історик, археолог, нумізмат, викладач історико-філологічного відділення Київських Вищих жіночих курсів, на якому до 1915 р. навчалась В. Є. Козловська.

¹⁷ Таку назву у 1919—1934 рр. мала нинішня вул. М. Грушевського. Всеукраїнський історичний музей ім. Тараса Шевченка розташовувався у будівлі, де нині перебуває Національний художній музей України (вул. Грушевського, 6).

¹⁸ Див. прим. 1.

¹⁹ Нині — вул. Десятинна, 9.

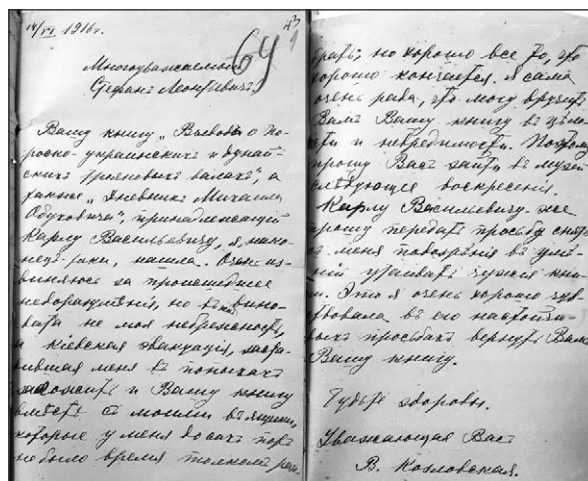

Рис. 3. Лист В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова від 14.06.1916

Fig. 3. Letter of V. E. Kozlovskaya to S. L. Drozdov dated June 14 1916

Гадала вибратись з Києва / числа 24, проте справа за-/тримала / мене і я зможу виїхати на Ді-/дівщину не раніше 28/IX. Во-/но ніби і до речі бо сьогодні / зовсім осінній день з дощем, вох-/кий, сірий, холодний. Може / до дня від'їзду потеплішає. / Микола Михайлович просить / Вас надіслати йому останню книжку / Білоцерківського крас-/знавчого товариства, де описують / природу, річки тощо Білоцерків-/щини. Дуже прошу Вас як / цю книжку так і ті що Ви нам / подарували наложним пла-/тежем надіслати на моє ім'я / наш Музей — Київ, Всеу-/країн-/ський Історичний Музей ім. Шевчен-/ка, вул. Революції, 29.

Дуже буду вдячна Вам.

Я і Микола Михайлович бажас-/мо Вам всього найкращого.

Вітайте від нас Федота Микити-/ча²⁰ та Якова Федоровича²¹.

В. Козловська.

Р.С. Сподіваюсь, що побачимось / на розкопках».

Лист IV (рис. 6).

«С. Дідівщина²²,

Куток Заріччя²³

3/X 1929.

Вельмишановний

Стефану Леонтевичу!

²⁰ Ф. М. Іванов — директор Білоцерківського окружного археологічно-етнографічного музею, див.: Сквирська чоловіча гімназія. 1909—1919 [Електронний ресурс]: Сквирський академічний ліцей. Режим доступу: http://www.lyceum.in.ua/?page_id=341 (дата звернення: 29.08.2020).

²¹ Я. Ф. Маслун — науковий співробітник Білоцерківського окружного археологічно-етнографічного музею.

²² Село Фастівського р-ну Київської обл., де у 1929 р. В. Є. Козловська розкопувала поселення і могильник черняхівської археологічної культури.

²³ У листі йдеться про археологічні розкопки давнього цвинтаря в урочищі «Дальня Панора».

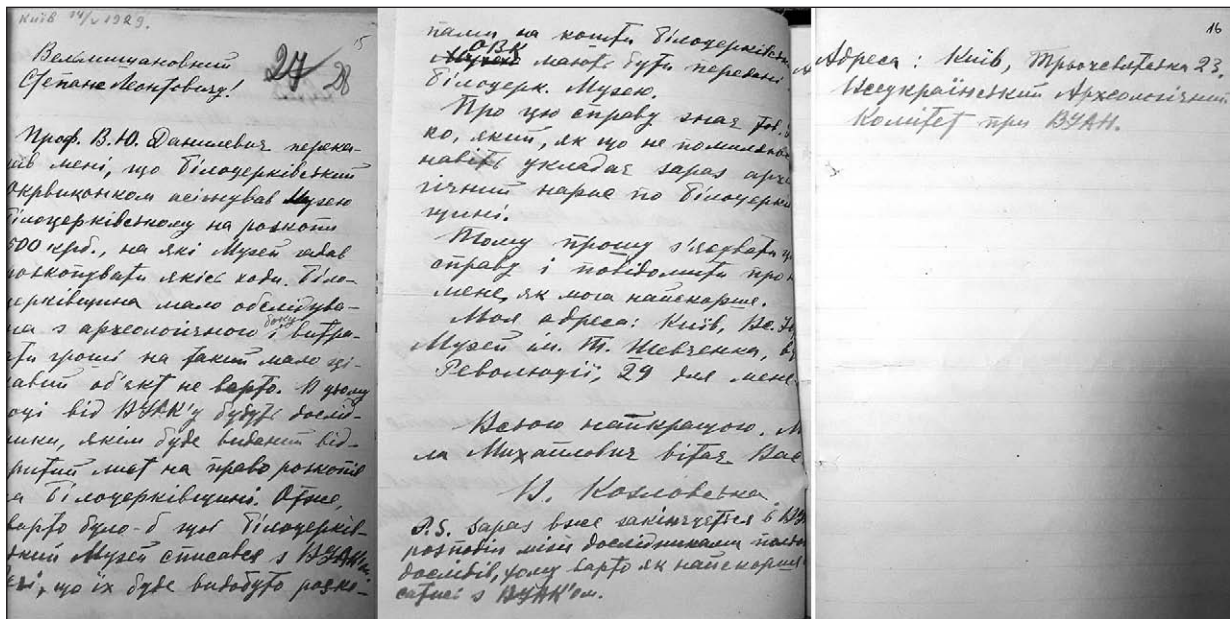

Рис. 4. Лист В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова від 14.05.1929

Fig. 4. Letter of V. E. Kozlovskaya to S. L. Drozdov dated May 14 1929

Дякую щиро за ящики. Тепер / наше завдання напо-
внити їх. Ваш / візник переказував, що Вам прийш-лось
поклопотатись, поки / Ви їх дістали. Спасибі також /
за цяхи. Вчора викопали ще / два поховони — чоловіки,
зорієнто-вані на захід, руки випростані, / біля них нія-
ких речей, а багато / норок. Гадаю, що залізний ніж, / що
його знайшли при Вас²⁴, з од-ного з цих поховань. Кістя-
ки / заховались чудово й я взяла оби-два повністю. Без-
умовно це новий тип / похорон римської доби без / інвен-
тарю. Цікаву знахідку маємо / біля цих поховань — місце
обпале-ної землі, коло нього окремі вуг-линки²⁵. Сьогод-

ні маю розібрати / це. Взагалі кладовище цікаве, / хоча
ї речей майже нема.

Дякую також за клопоти щодо / техніка для зняття
планів. Во-ни необхідні. Здобувати техніка / з Трилісів²⁶
неможливо, тому / дуже прошу здобути його з / Білої — Ви
маєте широкое / знайомство і для Вас легко / це зробити.

Всього найкращого! Як <...> Ваші здобутки? Що но-
вого у / Білоцерківському Музеї? Чи чули збирається до
нас Федот / Микитич²⁷?

Вітаю музейників.

Микола Михайлович і Василь / Антонович²⁸ вітають
Вас. Мико-ла Михайлович їде до Києва і / кине цього
листа у Хвастові.

В. Козловська.

Лист V (рис. 7).

«Київ 18/10 29.

Вельмишановний
Степан Леонтьевичу!

Ще раз щиро дякую Вас за / допомогу мені під час
моїх / розкопів у с. Дідовішні. Ящики / використали оби-
два — один / розібрали для вирізки частини черіня /
з римської оселі²⁹, другий запов-нили розкопочним мате-
ріалом, / для чого здобули ще один ящикоч / у Дідовській
крамниці. Розкопи / цього року вважаю за ціл-ком вдалі
й на той рік маю / їх закінчувати.

Зараз маю велике утруднен-ня з рахунком на 39 крб.
на / Ваше ім'я. Здала фінансову / відчитність, яку рішу-
че вимагає / у мене бухгалтерія Вс. Акад. наук, / через

ристовувалось у похоронному обряді на досліджено-
му давньому цвинтарі.

²⁶ Село Фастівського р-ну Київської обл.

²⁷ Див. прим. 8.

²⁸ В. А. Мазур — науковий співробітник Всеукраїн-
ського історичного музею ім. Т. Шевченка.

²⁹ Виявленого на розкопі II, закладеному на березі
р. Ірпін у кутку «Заріччя».

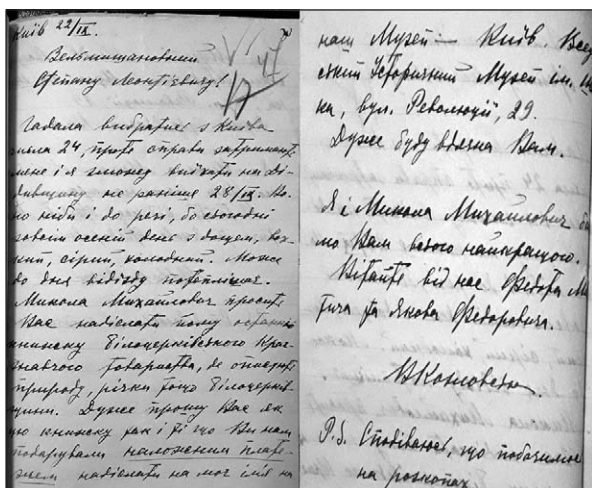

Рис. 5. Лист В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова від 22.09.[1929]

Fig. 5. Letter from V. E. Kozlovskaya to S. L. Drozdov dated September 22 1929

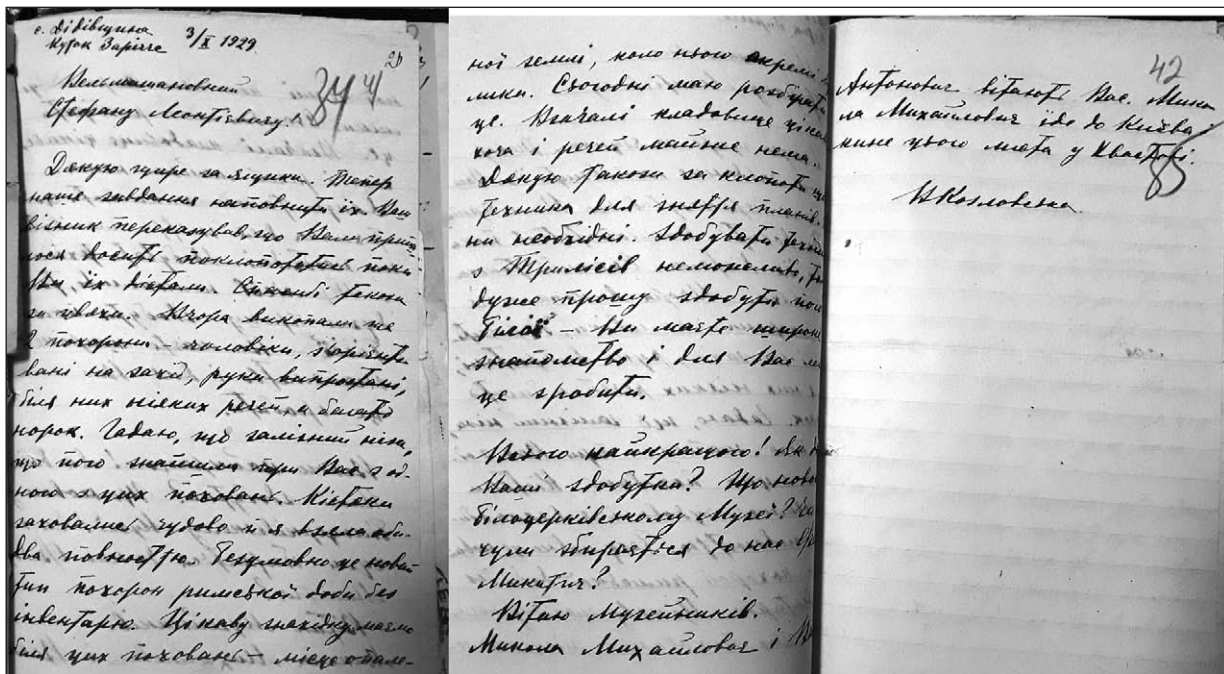

Рис. 6. Лист В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова від 03.10.1929
Fig. 6. Letter of V. E. Kozlovskaya to S. L. Drozdov dated October 03 1929

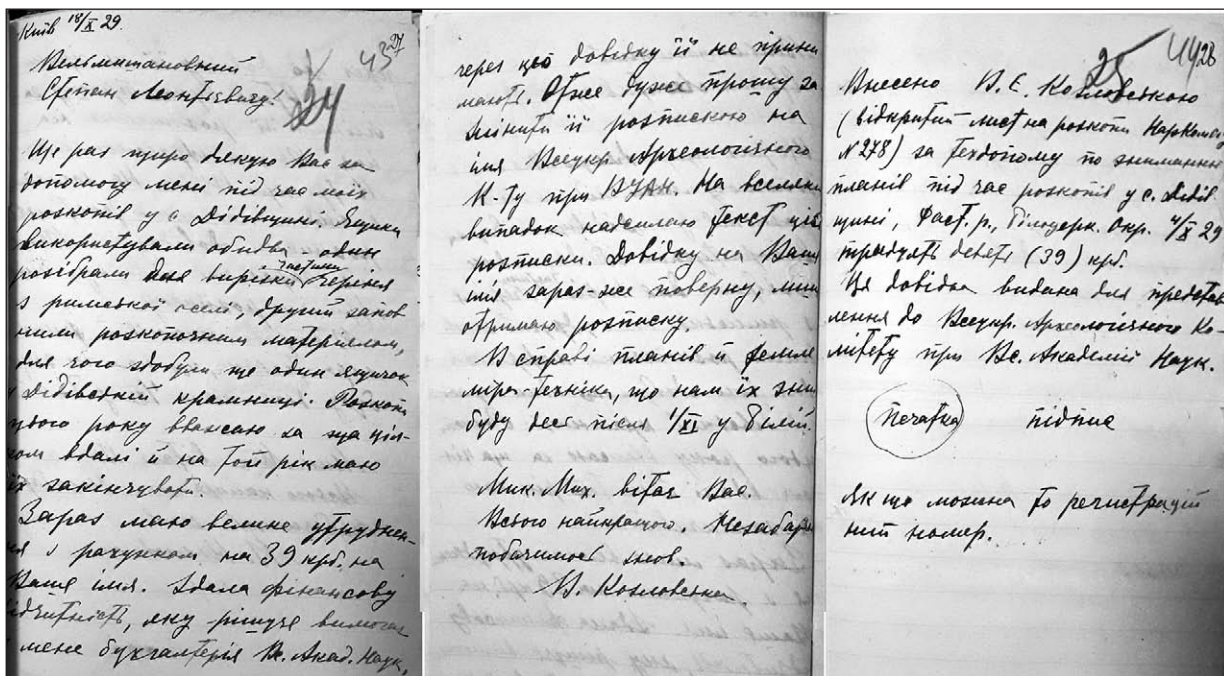

Рис. 7. Лист В. Є. Козловської до С. Л. Дроздова від 18.10.1929
Fig. 7. Letter of V. E. Kozlovskaya to S. L. Drozdov dated October 18 1929

цю довідку її не прий-мають. Отже дуже прошу за-мі-нити її розпискою на / імя Всеукраїнського Археологічно-го / Комітету при ВУАН. На всякий / випадок надсилаю текст цієї / розписки. Довідку на Ваше / ім'я зараз-же поверну, лише / отримаю розписку.

В справі планів й земле-/міра-техніка, що нам їх зняв /, буду десь після 1/XI у Білій.

Мик. Мих. вітає Вас.

Всього найкращого. Незабаром / побачимось знов.

В. Козловська.

Внесено В.Є. Козловською / (відкритий лист на роз-копки НарКомвід / № 278) за техдопомогу по зніманню / планів під час розкопів у с. Дідів-/щині Фаст. р. Білоцерк. окр. 4/X 29 / тридцять дев'ять (39) крб.

Ця довідка видана для представ-/лення до Всеукр. Археологічного Ко-/мітету при Вс. Академії Наук.

(печатка) підпис

Як що можна то регистрацій-/ний номер».

- Археологічні дослідження на Білоцерківщині 1929 р. Розкопки В. Козловської. Фотоальбом з розкопок — 1 зошит, с. Ділішчина 30 фото, № 1—30 +46—48, м. Біла Церква 2 фото, № 31—32, с. Ромашки 9 фото, № 33—41, с. Черепин 4 фото, № 42—45. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*, ф. ВУАК, спр. 309/22, 45 фото на 51 арк.
- Білокінь, С. І. 1996. Київська школа акад. М. С. Грушевського. *Український історичний журнал*, 5, с. 106–131.
- Відділ давньоруської та середньовічної археології, у: *Інститут археології Національної академії наук України (1918—2014)*. 2015. Київ, ВД «АДЕФ-Україна», с. 167–185.
- Геппенер, А. 1928. С. Л. Дроздов-Мишковський. *Бібліологічні вісті*, 1, с. 137–138.
- Горькова, А. 2012. Козацькі клейноди в експозиції Білоцерківського краєзнавчого музею. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.*, 21(2), с. 111–117.
- Діденко, Л. 2004. Документальна фондова колекція Білоцерківського краєзнавчого музею як джерело краєзнавчих досліджень. *Студії з архівної справи та документознавства*, 11, с. 42–54.
- Життєпис Степана Леонтьєвича Дроздова-Мишківського. м. Біла Церква. 15.XI.1927 р. Машинопис, рукопис. *Архів НМІУ*. До ф. 4 (К. В. Болсуновський, епістолярна спадщина), оп. 1, спр. 15а (Матеріали С. Л. Дроздова).
- Козловська, В. Є. 1930. Новіші археологічні дослідження на території Білоцерківщини. *Хроніка археології та мистецтва*, 2, с. 39–48.
- Листи К. В. Болсуновського до С. Л. Дроздова. 1916—1926 рр. *Архів НМІУ*. Ф. 4 (К. В. Болсуновський), оп. 1, спр. 19.
- Лист М. Р. Дроздова (племінника С. Л. Дроздова) до І. В. Кардаша — директора Державного історичного музею Української РСР. 02.01.1990]. *Архів НМІУ*. До ф. 4 (К. В. Болсуновський, епістолярна спадщина), оп. 1, спр. 15а (Матеріали С. Л. Дроздова).
- Павлова, В. В. 2007. Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської. *Археологія*, 4, с. 70–82.
- Піскова, Е. М. 2004. Дроздов Степан Леонтьєвич. *Енциклопедія історії України*, 2. Київ: Наукова думка, с. 467.
- [Свідчення академіка ВУАН С. О. Єфремова про те, що С. Л. Дроздов у 1893—1900 рр. ввозив з-за кордону нелегальну літературу]. 1927 р. Машинописна копія. *Архів НМІУ*. До ф. 4 (К. В. Болсуновський, епістолярна спадщина), оп. 1, спр. 15а (Матеріали С. Л. Дроздова).
- Юркова, О. В. 2013. Ткаченко Микола Михайлович. *Енциклопедія історії України*, 10. Київ: Наукова думка, с. 101.
- Якімова, І. В. 2016. Феномен гендерної археології на теренах України на зламі епох (друга половина XIX — 1930-ті рр.). Дисертація ... канд. іст. наук Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро.

Надійшла 05.09.2020

Е. А. Попельницкая

Кандидат исторических наук, заведующая отделом научно-издательской деятельности, Национальный музей истории Украины, ORCID 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

ПИСЬМА АРХЕОЛОГА В. Е. КОЗЛОВСКОЙ КРАЕВЕДУ С. Л. ДРОЗДОВУ (по материалам архива Национального музея истории Украины)

В архиве Национального музея истории Украины в фонде 4 (К. В. Болсуновский) хранятся личные документы известного краеведа и музейного деятеля Степана Леонтьевича Дроздова, среди них — пять писем известного археолога Валерии Евгеньевны Козловской. Это переписка является фрагментом архива В. Е. Козловской, часть которого ныне пребывает за пределами Украины, либо рассредоточена по личным архивам украинских ученых, входивших в круг общения В. Е. Козловской, и до сих пор не введена в научное обращение. Поэтому каждое новое выявленное письмо В. Е. Козловской имеет значительную научную ценность как источник к биографии выдающейся личности и ученого.

Наиболее раннее из писем В. Е. Козловской к С. Л. Дроздову датировано 14 июня 1916 г.; в нем упоминается об эвакуации коллекций Киевского художественно-промышленного и научного музея в годы Первой мировой войны.

Следующие четыре письма касаются деятельности экспедиции Всеукраинского археологического комитета 1929 г. на Белоцерковщине. Кроме В. Е. Козловской — руководителя экспедиции, в ее состав вошли Ф. М. Иванов и Я. Ф. Маслун — сотрудники Белоцерковского окружного археолого-этнографического музея, В. А. Мазур — сотрудник Всеукраинского исторического музея имени Т. Шевченко, чертежник (фамилия которого в письмах не указана) и упомянутый в письмах некий Николай Михайлович. Последний, очевидно — Н. М. Ткаченко, сотрудник Всеукраинской академии наук и супруг В. Е. Козловской.

В письме от 14 мая 1929 г. В. Е. Козловская обращается к С. Л. Дроздову с предложением провести совместные раскопки Всеукраинского археологического комитета и Белоцерковского музея.

Письмом от 22 сентября 1929 г. В. Е. Козловская сообщает С. Л. Дроздову, что сможет прибыть в с. Дедовщину не раньше 28 сентября.

Местом написания письма от 3 октября 1929 г. указан угол Заречье в с. Дедовщина. В письме упоминается приезд С. Л. Дроздова на раскопки, находки железного ножа и двух мужских погребений, упаковка археологических находок в ящики. В. Е. Козловская также просит С. Л. Дроздова найти в Белой Церкви техника для черчения планов раскопок.

В письме от 18 октября 1929 г. сообщается об упаковке вырезки пода печи из исследованного жилища и о намерении В. Е. Козловской 1 ноября приехать в Белую Церковь за готовыми чертежами раскопок.

К л ю ч е в ы е с л о в а: В. Е. Козловская, С. Л. Дроздов, Национальный музей истории Украины, археология, архивы.

LETTERS OF THE ARCHAEOLOGIST V. YE. KOZLOVSKA TO THE REGIONAL RESEARCHER S. L. DROZDOV
(According to the Archive of the National Museum of History of Ukraine)

In the archives of The National Museum of History of Ukraine in the fund No. 4 (K. V. Bolsunovskiy) there are personal documents of the famous local historian and museum figure Stepan Leontiiiovych Drozdov, among them — five letters of the famous archaeologist Valeria Yevhenivna Kozlovskaya. This correspondence is a fragment of V. Ye. Kozlovskaya's archive, part of which is now outside Ukraine, or is scattered across the personal archives of Ukrainian scientists who were a part of V. Ye. Kozlovskaya's circle of contacts and have not yet been introduced into scientific circulation. Therefore, each new revealed letter of V. Ye. Kozlovskaya has a significant scientific value as a source for the biography of this outstanding personality and scientist.

The earliest of V. Ye. Kozlovskaya's letters to S. L. Drozdov is dated by June 14, 1916; there was mentioned the evacuation of the Kyiv Art, Industrial and Scientific Museum collections during the First World War.

The next four letters concerned the activities of the expedition of the All-Ukrainian Archaeological Committee in 1929 in Bilotserkivshchyna. In addition to V. Ye. Kozlovskaya — the head of the expedition, it included F. M. Ivanov and J. F. Maslun — employees of the Bilotserkivskiy District Archaeological and Ethnographic Museum, V. A. Mazur — an employee of the T. Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum, a draftsman (whose surname is not mentioned in the letters) and a certain Mykola Mykhailovych was also mentioned in the letters — obviously M. M. Tkachenko — an employee of the All-Ukrainian Academy of Sciences and the husband of V. Ye. Kozlovskaya.

In a letter dated by May 14, 1929, V. Ye. Kozlovskaya appealed to S. L. Drozdov with a proposal to conduct joint excavations of the All-Ukrainian Archaeological Committee and the Bila Tserkva Museum.

In a letter dated by September 22, 1929, V. Ye. Kozlovskaya informed S. L. Drozdov that she would be able to arrive to Didivshchyna village not earlier than in September 28.

The place of writing the letter dated by October 3, 1929 is the corner of Zalissia in Didivshchyna village. The letter mentions the arrival of S. L. Drozdov for excavations, finds of an iron knife and two male burials, packing archaeological finds in boxes. V. Ye. Kozlovskaya also asked S. L. Drozdov to find in Bila Tserkva a technique for drawing excavation plans.

In the letter dated by October 18, 1929 there was informed about the packing of a cut-out of the hearth of the stove from the investigated dwelling and about V. Ye. Kozlovskaya's intention to come to Bila Tserkva in November 1 for ready-made drawings of the excavations.

Key words: V. Ye. Kozlovskaya, S. L. Drozdov, The National Museum of History of Ukraine, archaeology, archives.

References

- Arkheolohichni doslidy na Bilotserkivshchyni 1929 r. Rozkopy V. Kozlovskoi. Fotoalbom z rozkopiv - 1 zoshyt, s. Didivshchyna 30 foto, N 1-30 +46-48, m. Bila Tserkva 2 foto, N 31-32, s. Romashky 9 foto, N 33-41, s. Cherepyn 4 foto, N 42-45. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. VUAK, spr. 309-22, 45 foto na 51 ark.
- Bilokin, S. I. 1996. Kyivska shkola akad. M. S. Hrushevskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, p. 106-131.
- Viddil davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, u: *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918-2014*. 2015. Kyiv: VD ADEF-Ukraina, p. 167-185.
- Heppener, A. 1928. S. L. Drozdov-Myshkovskiy. *Bibliolohichni visti*, 1, p. 137-138.
- Horkova, A. 2012. Kozatski kleinody v ekspozitsii Bilotserkivskoho kraieznavchoho muzeiu. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*: Zb. nauk. st., 21 (2), p. 111-117.
- Didenko L. 2004. Dokumentalna fondova koleksiia Bilotserkivskoho kraieznavchoho muzeiu yak dzherelo kraieznavchykh doslidzhen. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 11, p. 42-54.
- Zhyttiepyss Stepana Leontiiievycha Drozdova-Myshkovskoho. m. Bila Tserkva. 1927, 15.XI. Mashynopys, rukopys. *Arkhiv NMIU*. Do f. 4 (K. V. Bolsunovskiy, epistoliarna spadshchyna), op. 1, spr. 15a (Materialy S. L. Drozdova).
- Kozlovskaya, V. Ye. 1930. Novishi arkheolohichni doslidy na tereni Bilotserkivshchyny. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 2, p. 39-48.
- Lysty K. V. Bolsunovskoho do S. L. Drozdova. 191-1926. *Arkhiv NMIU*. F. 4 (K. V. Bolsunovskiy), op. 1, spr. 19.
- Lyst M. R. Drozdova (pleminnyka S. L. Drozdova) do I. V. Kardasha - dyrektora Derzhavnoho istorychnoho muzeiu Ukrainskoi RSR]. 1990, 02.01. *Arkhiv NMIU*. Do f. 4 (K. V. Bolsunovskiy, epistoliarna spadshchyna), op. 1, spr. 15a (Materialy S. L. Drozdova).
- Pavlova, V. V. 2007. Storinky zhyttia ta naukova diialnist V. Ye. Kozlovskoi. *Arkheolohiia*, 4, p. 70-82.
- Piskova, E. M. 2004. Drozdov Stepan Leontiiiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 2. Kyiv, Naukova dumka, p. 467.
- [Svidchennia akademika VUAN S. O. Yefremova pro te, shcho S. L. Drozdov u 1893-1900 rr. vvozyv z-za kordonu nelehalmu literaturu]. 1927. Mashynopysna kopiia. *Arkhiv NMIU*. Do f. 4 (K. V. Bolsunovskiy, epistoliarna spadshchyna), op. 1, spr. 15a (Materialy S. L. Drozdova).
- Yurkova, O. V. 2013. Tkachenko Mykola Mykhailovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 10. Kyiv, Naukova dumka, p. 101.
- Yakimova, I. V. 2016. *Fenomen hendernoi arkheolohii na terenakh Ukrainy na zlami epokh (druga polovyna XIX - 1930-ti rr.)*. Dysertatsiia ... kand. ist. nauk; Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara. Dnipro.

Олег Сухобоків, Світлана Юренко ДАВНІЙ ПУТИВЛІ

Київ; Суми: Університетська книга, 2019, 344 с.: іл.

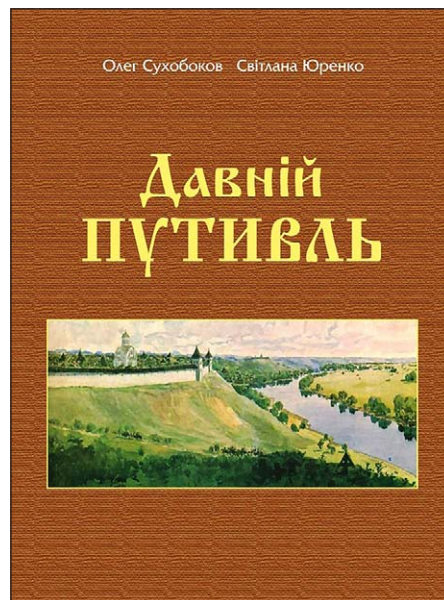

Рецензована фундаментальна монографія Олега Сухобоківа та Світлани Юренко «Давній Путивль» підводить підсумки багаторічних досліджень літописного міста, ставить і вирішує дослідницькі завдання, пов'язані з обробкою, аналізом та введенням до повноцінного наукового обігу результатів тривалих археологічних досліджень історичного середмістя Путивля. Автори, з одного боку, прагнули познайомити читача з сучасним баченням історії цього давнього міста, з іншого — окреслити проблеми, що потребують подальшого поглибленого дослідження.

У книзі влогічній послідовності реалізовано усі завдання цього комплексного дослідження та відтворено всеохоплюючу систематизовану картину виникнення і розвитку давньоруського міста Путивля, який постав на місці сів'рянських поселень. Важливо, що ці складні і тривалі процеси розглядаються з врахуванням аналізу природних умов Путивльського регіону і просторово-хронологічної динаміки розвитку демографічної та етнокультурної ситуації Путивльського Посейм'я слов'яно-руської доби. Імпонує також те, що у дослідженні широко використані писемні джерела, конкретні події регіональної історії подано в загальноісторичному контексті.

Визначені мета і завдання зумовили структуру монографії, яка складається з передмови, шести розділів, висновків та двох додатків.

Перший розділ присвячений ґрунтовному розгляду давньої історії Путивля, базованій на писемних джерелах. Яскравості писемній історії міста додає те, що, крім літописних повідомлень про Путивль, він оспіваний у «Слові о полку Ігоревім», завдяки якому місто здобуло всесвітню славу. Ця обставина обумовлює відповідні додаткові обов'язки і завдання для тих, хто здійснює його наукові дослідження та

намагається зберегти ексклюзивну історико-археологічну спадщину. Вже від першої літописної згадки під 1146 роком Путивль постає великим, багатолюдним, добре укріпленим містом, яке надалі неодноразово згадується протягом XII—XIII ст. Систематизовані давні писемні джерела є основою для коректного розуміння контексту виникнення Путивля, його подальшого історико-топографічного, фортифікаційного, демографічного, політичного, господарського і культурного розвитку.

У трьох підрозділах II розділу монографії згідно виділених авторами періодів послідовно і розлого викладена структурована історія археологічних досліджень Путивля та його округи від їх початку в першій половині XIX ст. і до останніх розвідок у наші дні. Це — беззаперечна перевага даної книги, адже таку зведену деталізовану картину історії археологічних досліджень міста розроблено та повно викладено вперше. Завдяки цьому ми бачимо значний, су-

купно досягнутий і накопичений обсяг польових археологічних досліджень Путивльського Посейм'я і його центру — Путивля, що саме по собі є цінним з наукової точки зору.

Авторам вдалося зібрати та систематизувати матеріали аматорських і початкових наукових обстежень путивльських старожитностей у XIX — 30-х роках XX століття (перший період досліджень регіону), віднайти цікаві, часом маловідомі факти про них, дати їх наукову інтерпретацію. Обґрунтовано констатується, що початок цілеспрямованих археологічних досліджень Путивля (другий період) фактично розпочинається з робіт Дмитра Березовця у 1947 р. Грунтовний аналіз історії досліджень Путивльського Посейм'я кінця 40-х — середини 60-х років XX ст. пов'язує напрацювання з дослідження краю Василя Довженка, Володимира Богусевича, Івана Ляпушкіна, Бориса Рибаківа. Вчені зробили вагомий внесок у вивчення літописного Путивля та його округи, а здобуті ними артефакти поклали початок формування археологічної джерельної бази з його історії. Серед іншого цей період позначився відкриттям і дослідженням унікальної пам'ятки — мурованого храму на Городку, що впевнило його дослідників В. Богусевича і Б. Рибаківа у їхніх гіпотезах щодо локалізації дитинця літописного Путивля і подальших перспектив дослідження городища, на відміну від Д. Березовця, який зробив припущення щодо іншого місцезнаходження путивльського дитинця.

Новий етап (1979—2010 роки) у дослідженні Путивля (третій період з виділених авторами) розпочався в 1979 році і пов'язаний з Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ на чолі з Олегом Сухобоковим, який із кінця 1960-х років проводив масштабні дослідження слов'янських та давньоруських пам'яток Лівобережжя. Саме в цей час, з 1979 по 1983 рр., були проведені найбільш об'ємні, цілеспрямовані і результативні роботи під керівництвом авторів рецензованої монографії, які остаточно сформували сучасне уявлення про основні компоненти давнього Путивля, стан збереження і дослідження його ключових пам'яток та дозволили найбільш повно відтворити середньовічну історію міста.

Отриманий великий масив належно задокументованих даних та здобутих артефактів досить повно продемонстрований читачу у третьому підрозділі II розділу монографії. У результаті розкопок сформувалася чимала археологічна колекція з понад п'яти тисяч одиниць предметів матеріальної культури населення Путивля VIII—XVIII ст., яка зберігається у Державному історико-культурному заповідни-

ку в місті Путивлі. Накопичені та опрацьовані Лівобережною слов'яно-руською експедицією археологічні джерела, крім всього іншого, дозволили суттєво доповнити літописні згадки щодо початків міста. Це, в свою чергу, дало вагомий підстави для відзначення 1000-літнього ювілею Путивля у 1989 році. До цього ж періоду відносяться й невеликі за обсягом розкопки, проведені співробітниками ДП НДЦ «Охоронної археологічної служби України» під керівництвом Лариси Білінської, учасниці Лівобережною слов'яно-руською експедиції, учениці Олега Сухобокова.

Відносно невеликий за обсягом, але змістовний, III-й розділ книги присвячений характеристиці та аналізу природно-географічних передумов виникнення Путивля, а також питанням його історичної географії доби удільного князівства. Тут стисло, але інформативно і наочно представлені й проаналізовані фактори, які зумовили заселення краю, фортифікаційну та господарську діяльність його мешканців, а також багато віків визначали важливе стратегічне положення Путивля на північному сході України.

Варто наголосити, що цей розділ зроблений на найсучаснішому науковому і технічному рівні та містить всі необхідні візуальні матеріали. Тематичні картографічні матеріали, виконані за допомогою засобів сучасних географічних інформаційних систем, численні фотографічні зображення, комп'ютерні цифрові моделі місцевості дозволяють читачу сформувати найбільш повну і адекватну уяву про значення різноманітних за властивостями географічних чинників у процесі формування та подальшого розвитку Путивля та його волості.

IV розділ присвячено презентації та аналізу результатів вивчення городищ роменської культури в урочищах Коптева Гора і Микільська Гірка як попередників Путивля. Автори ретельно та детально розглянули попередньо верифіковані та систематизовані фактичні результати й ключові матеріали, отримані в результаті проведених ними та їхніми колегами досліджень. Зацікавлений читач має можливість побачити численні креслення планів та стратиграфічних розрізів, різноманітні різночасові графічні зображення і світлини археологічних комплексів та окремих артефактів, робочих моментів розкопок. Опис пам'яток та об'єктів доповнений оригінальними планами, фотографіями і виразними інформативними матеріалами аерофотозйомки, спеціально здійсненої в ході підготовки монографії.

У найбільшому за обсягом V розділі розглянуто результати розкопок на дитинці літописного Путивля в урочищі Городок, де було проведено основні за масштабами та значенням археологічні дослідження. Охарактеризовано оборонні споруди, житла та господарсько-виробничі комплекси, пам'ятки монументальної архітектури, масове захоронення захисників Путивля від Батієвої навали 1239 р. Широко і ґрунтовно показана матеріальна культура мешканців Городка у її хронологічному та культурно-технологічному розвитку. Текстову частину супроводжують ілюстративні матеріали, що вражають своєю якістю та кількістю. Великий науковий інтерес становить третій підрозділ V розділу, де йдеться про монументальну архітектуру Путивля, репрезентовану автентичними фундаментами та залишками стін мурованого храму на Городку, великою колекцією давньоруської плінфи з князівськими знаками і літерами, яка ще чекає на фахове дослідження. Принагідно зазначимо, що на сьогодні путивльський храм — єдина давньоруська мурована споруда на теренах Сумської та сусідньої Полтавської області.

З новітніми дослідженнями Городка пов'язане ще одне важливе для міста та його історії відкриття. Досі не було опубліковано жодної праці, у якій би розглядалася історія і результати дослідження археологічних пам'яток Путивля доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Певною мірою вирішення цієї проблеми започаткували автори рецензованої монографії. У ній відображені істотні результати досліджень 1979—1981 рр. горизонту даного періоду на Городку, які позначилися цікавими об'єктами та знахідками. Особливу увагу привертає майстерня ливарника, в якій, окрім ремісничих інструментів, трапилися кілька гарматних ядер, десятків протикіннотних шипів, кулелійка, кілька десятків свинцевих куль та свинцева плита-болванка вагою 120 кг із 35 вдавненими клеймами на горішній поверхні. Ця унікальна знахідка становить предмет особливого наукового зацікавлення при вивченні питання використання таких значних за вагою сировинних злитків свинцю у ранній Новий час у Східній Європі. Водночас вона є важливим джерелом для реконструкції конкретних подій в історії Путивля цієї доби, які автори знахідки пов'язують з перебігом польсько-московської війни 1617—1618 років. Зауважимо, що такий свинцевий злиток на території України виявлено вперше. Наразі він зберігається у Путивльському краєзнавчому музеї.

Загалом, у монографії подано досить детальну характеристику поселенських археологічних комплексів, поховань та речового матеріалу доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу зі здійснених Лівобережною слов'янською експедицією розкопок Путивля.

Важливим доповненням до розлогої картини Городка доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу є відомості про обстеження сучасного стану дитинця літописного Путивля, розгляд проекту його благоустрою та музеєфікації (автори — архітектори В. І. Трегубов, В. В. Вечерський, А. І. Дейнека, 2006), надання рекомендацій по виробленню концепції нового проекту музеєфікації пам'ятки археології національного значення схвалені фахівцями відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ.

В останньому, VI розділі автори детально розглянули результати та проблеми у вивченні давньоруського поселення Путивля, його окольного міста. Тут зібрані і проаналізовані всі накопичені наявні дані та матеріали про заселення прилеглих до Городка територій, імовірні посад, окольне місто та найближчу округу літописного міста. Попри вже здійснені певні дослідження, ця частина Путивля, виходячи з прогностичного моделювання та аналізу найближчих історико-археологічних аналогів, має бути найбільшою за площею і ще чекає свого спеціального обстеження, документування та подальшого вивчення і збереження. Дослідники цілком слушно констатують, що саме ці завдання повинні стати одним із основних напрямків науково-практичної діяльності Путивльського історико-культурного заповідника.

У підсумках монографічного дослідження подано короткий історичний нарис літописного давньоруського міста Путивля, від сіверянських городищ IX—X ст. в урочищах Коптева Гора, Микільська Гірка й Городок до перетворення на центр Путивльської волості, а у середині XII ст. — Путивльського удільного князівства. Автори наводять достатньо переконливих аргументів, щоб розкрити важливу роль Путивля в обороні південно-східних рубежів Київської держави, підпорядкування його центральній київській владі та подальшого одержавлення території. За часів розквіту в XII — середині XIII століття Путивль був значним адміністративним, ремісничо-торговельним і культурним центром Дніпровського Лівобережжя. Переконливим свідченням величчя та значимості давнього граду був мурований храм на території княжого двору на Городку.

Розгорнута авторами історико-археологічна панорама дозволяє читачеві зрозуміти особливості унікальної багатовікової історії Путивля та його ролі в середньовічній історії України.

Крім результатів власне археологічних досліджень, у книзі вперше представлено результати палеоантропологічного вивчення населення давньоруського Путивля на основі матеріалів із могильника на Микільській Гірці та масового поховання загиблих містян у 1239 р. на Городку. Цікавими та дещо неочікуваними виявилися висновки його авторів Павла Покаса та Тетяни Рудич, які не підтвердили попередні припущення про суттєві степові впливи на формування антропологічного складу мешканців Путивля. Навпаки, результати аналізу демонструють подібність путивльців до слов'янського населення правобережних та західних міст (Київ, Юр'їв, Галич).

Також книга містить результати металографічного аналізу колекції ковальських виробів із розкопок 1979—1980 рр. у Путивлі, проведеного Галиною Вознесенською. Вони засвідчують високий рівень ковальства: путивльські майстри володіли повним спектром техніко-технологічних прийомів, поширених у Київській Русі.

Повертаючись до мотиваційних чинників появи рецензованої монографії ще раз зауважимо, що в результаті багаторічних археологічних досліджень Середнього Посейм'я були здобуті матеріали, на підставі яких стало можливим розв'язання багатьох питань і висвітлення історії населення літописного Путивля та його округи. За значний внесок у дослідження давньої історії міста Олегу Сухобокову в 1989 р. було присвоєне звання Почесний громадянин Путивля (Світлані Юренко — у 2020 р.) та нагороджено дипломом і почесною відзнакою «Золота Ярославна». Тоді ж, наприкінці 1980-х рр., результати проведених ґрунтовних археологічних досліджень міста лягли в основу праці О. Сухобокова «Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований)» (Путивль 1990, 152 с.), віддрукованої невеликим накладом. Це видання було одночасно і звітом і історичним нарисом давньої історії Путивля. На жаль, через складні фінансові обставини 1990-х років, ця книжка (радше — брошура) виявилася обмеженою в обсязі та поліграфічних можливостях, до того ж при підготовці до друку були втрачені ілюстрації. Ці обставини, поряд з величезним не повністю розкритим у виданні 1990 року потенціалом накопиченого археологічного матеріалу, спонукали О. Сухобокова та

С. Юренко, очільників Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології, до створення значно ширшого, ґрунтового монографічного дослідження, присвяченого Путивлю, з сучасним оформленням, а головне — багатим ілюстративним матеріалом.

Раптовий відхід у вічність Олега Сухобокова змусив Світлану Павлівну Юренко, дружину і колегу Олега Васильовича, взяти на себе важку і копітку працю по обробці, впорядкуванню, переосмисленню і системному викладенню всіх напрацьованих матеріалів та нових даних про давній Путивль. У цьому їй допомагали колеги-однодумці, колектив Путивльського історико-культурного заповідника, особливо його директор Сергій Тупик, родина. Автору цієї рецензії також пощастило побувати в Путивлі і взяти участь в уточненні деяких даних та впорядкуванні зібраних матеріалів.

Показово, що відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту Археології НАН України охоче підтримав створення і публікацію монографії «Давній Путивль».

Таким чином, актуальна потреба у компетентному зведенні, систематизації та переосмисленні з врахуванням сучасного ступеню розвитку археологічної та історичної науки унікальних археологічних джерел, здобутих у Путивлі та Путивльському Посейм'ї, реалізувалася у новому науковому виданні, яке є незрівнянно повнішим та ширшим за попереднє, має відмінну структуру і візуальну концепцію.

У книзі «Давній Путивль» гармонійно поєднано високий рівень наукового дослідження, науково-популярний стиль викладу матеріалу та максимально можливу на сьогодні виразну візуальність, що є передумовою значної уваги до видання не лише фахівців, а й широкого читачького загалу, зацікавленого давньою історією Путивля, Дніпровського Лівобережжя, зрештою — України в цілому.

Важко знайти приклад співставних за обсягом, змістом, сутністю, оформленням праць останніх десятиліть про середньовічне Лівобережжя, та й не тільки про цей регіон. Матеріали досліджень багатьох давньоруських пам'яток все ще чекають своїх нових опрацювань, осмислень та системних комплексних публікацій. Навіть нещодавно успішно захищені дисертації і об'ємні польові дослідження, присвячені легендарно відомим літописним давньоруським містам — Вишгороду, Білгороду, Юр'єву, Новгород-Сіверському та іншим поки що монографічно й поліграфічно не презентовані. Сподіваємося, що досвід видання

книги про давній Путивль буде надихаючим прикладом для дослідників інших історичних міст та пам'яток України.

Окремо відзначимо розкішне візуальне та поліграфічне виконання, що є надзвичайно важливим для археологічної літератури. Оформлення монографії, без перебільшення, блискуче, візуальний ряд багатий, інформативний, всебічно віддзеркалює різноманіття археологічних матеріалів та писемних джерел, що дало змогу цілісно репрезентувати середньовічне місто. Вдало підібрані численні до революційні світлин Путивля, його окремих урочищ та місцевостей, які дозволяють наочно уявити та вірогідно реконструювати поселенські, архітектурно-пейзажні, планувальні картини давнього міста, є надзвичайно цікавими і доречними, позаяк часто фіксують природний рельєф, ще не порушений масовою забудовою ХХ століття. Ці світлин органічно доповнюються матеріалами наукових реконструкцій. Книгу можна розглядати і як художній фотоальбомом, адже вона містить 300 якісних зображень всіх типів і різновидів. Їх споглядання дає змогу читачу немов би побувати у давньому Путивлі, осягнути пам'ятки його тисячолітньої давнини. Описи путивльських краєвидів, запозичені авторами з праць місцевих дослідників посилюють це уявлення.

На мій погляд, рецензована монографія, підготовлена до друку у видавництві «Університетська книга» міста Суми і віддрукована на Харківській книжковій фабриці «Глобус» є вагомим внеском у сучасну археологічну наукову літературу та займає гідне місце у різнобарвній палітрі історичної краєзнавчої літератури, й одночасно є публікаційно-видавничим взірцем для подібних праць, вартим спеціальної професійної відзнаки.

З огляду на свою безпосередню причетність до багатодесятилітнього вивчення давньоруської та середньовічної археології Правобережжя, Київської землі, Овруцької волості, Болохівської землі, Півночі Чернігівщини можу констатувати, що давньоруському Путивлю дуже пощастило. По-перше, він не зник, не стерся з лиця землі, а вижив і досі стоїть як місто на своєму первинному місці. По-друге, тут працювали, досліджуючи давнє місто, декілька знаних

фахівців археологів — корифеїв нашої науки. По-третє, тут є свій історико-культурний заповідник, завдяки керівництву якого дослідження і збереження спадщини тисячолітнього Путивля поставлено на міцну основу. Зрештою, останнє — за всебічного сприяння і підтримки управління культури Сумської обласної адміністрації та комунального закладу Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у місті Путивль» Світлана Юренко успішно реалізувала непросту справу підготовки комплексного об'ємного історико-археологічного дослідження, середньовічного Путивля, завершивши проект, розпочатий ще за життя Олега Сухобокова.

Безумовно, для пізнання минулого Лівобережжя, Чернігово-Сіверської землі вихід даної монографії є непересічною, визначною подією. Особливо важливо це для сучасного Путивля, його історико-культурного заповідника, оскільки у книзі зібрано і подано найважливіші та найактуальніші знання про давню історію міста та його округи. «Давній Путивль» може бути науковою візитівкою Путивля, музею та заповідника міста.

Впевнений, що рецензована праця є прекрасною науковою основою музейної, туристичної, заповідної, пам'яткоохоронної роботи в Путивлі. Книга «Давній Путивль» має стати підставою та запорукою збереження автентичності історико-археологічного надбання міста, вагомим аргументом проти науково необґрунтованих новобудов чи псевдо-реконструкцій. Це також очевидна, наочна і надрукована на багато десятиліть наперед Програма подальшого розвитку досліджень Путивля та наукової, охоронної та просвітницької діяльності місцевого заповідника. Зокрема, актуальною є проблема дослідження окольного міста і посаду давньоруського Путивля, його округи. Це місто, поза сумнівом, варте продовження новітніх історико-археологічних досліджень на сучасному науково-методичному рівні.

Насамкінець маємо привітати авторів, колег науковців, керівництво та працівників заповідника, путивльську муніципальну і регіональну владу, всіх зацікавлених з виходом у світ цієї високоякісної, цікавої, змістовної і красивої книги.

*ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу
Давньоруської та середньовічної археології
Інституту археології НАН України*

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІЛЛІНЬСЬКА ВАРВАРА АНДРІЇВНА — ВИДАТНА ДОСЛІДНИЦЯ СКІФІЇ (до 100-річчя від дня народження)»

В давньому місті Путивлі, на Сумщині, 07—10 жовтня 2020 р. відбулася конференція, яка була присвячена 100-річному ювілею з дня народження видатного скіфознавця, доктора історичних наук В. А. Іллінської.

Археологічний форум проходив у краєзнавчому музеї Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі. Його співorganizаторами виступили Відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України (співробітником якого була свого часу В. А. Іллінська) та означений заповідник.

Вибір місця проведення меморіальної конференції не був випадковим: поблизу Путивля молода дослідниця В. А. Іллінська рівно 70 років тому провела археологічні розкопки на Ширяєвському городищі скіфської доби. До того ж, це укріплене поселення протягом вже 4 років вивчається спільною експедицією Інституту археології НАН України та Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі (керівник — к. і. н., с. н. с. Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України Д. В. Каравайко).

Слід особливо підкреслити, що до початку конференції були видані тези доповідей. Це стало можливим завдяки фінансовій підтримці ДП «НДЦ ОАСУ» та технічній й інформаційній підтримки ВГО «Спілка археологів України».

У роботі конференції взяли участь кілька десятків науковців із різних інституцій України (Київ, Харків, Суми, Котельва та інші), зокрема, Інституту археології НАН України, Музею історичних коштовностей України (філія НМІУ), Київського національного університету культури і мистецтв, Національного університету академії «Києво-Могилянська академія», Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Історико-культурного заповідника «Більськ» тощо.

Окрім ювілейної доповіді (С. А. Скорий), яка була присвячена науковому та життєвому шляху В. А. Іллінської, була заслухана низка доповідей, що торкалися різноманітних та важливих питань археології раннього залізного віку, в тому числі старожитностей Сумщини. Мова йде про виступи Д. В. Каравайка,

Відкриття конференції в Краєзнавчому музеї

Учасники конференції. Фото на добру згадку

В музеї горюньської культури, с. Нова Слобода

Д. С. Гречка, Є. О. Величко — Ю. Б. Полідовича, В. І. Клочко, Л. С. Клочко, І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова, С. А. Скорого — Р. В. Зимовця — В. М. Окатенко, О. Ліфантій, К. Ю. Пеляшенко, О. В. Короті — Є. М. Осадчого.

Більшість доповідей визвали жвавий інтерес науковців, про що свідчили численні запитання, що отримали доповідачі.

Вельми цікавою стала культурна програма конференції. Науковці мали нагоду ознайомитися не тільки з дуже привабливою експозицією краєзнавчого музею, історичними місцями Путивля, а й побувати в декількох чудових філіалах заповідника: Музею горюньської культури в селі Нова Слобода, Спадщанському лісі, де знаходяться музеї партизанської слави (пов'язаний з діяльністю С. А. Ковпака), зброї та військової техніки, а також нещодавно відкритий «Парк радянського періоду». Залиши-

ло дуже позитивне враження і знайомство с Мовчанським жіночим монастирем, що вражає красою архітектури та чудовими квітами.

Слід підкреслити, що в досить тривалу підготовку цієї меморіальної конференції зробили чималий внесок і спеціалісти Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України (Д. В. Каравайко, Д. С. Гречко, О. О. Крютченко), і представники колективу «Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі» на чолі з його директором С. В. Тупиком, серед яких, перш за все, слід назвати О. В. Качуру, с. н. с. Відділу пам'яткоохоронної роботи та археології.

Учасники конференції дуже вдячні співробітникам заповідника за прекрасно організовану роботу конференції та щирий, сердешний прийом.

С. А. Скорий, Д. В. Каравайко, Д. С. Гречко

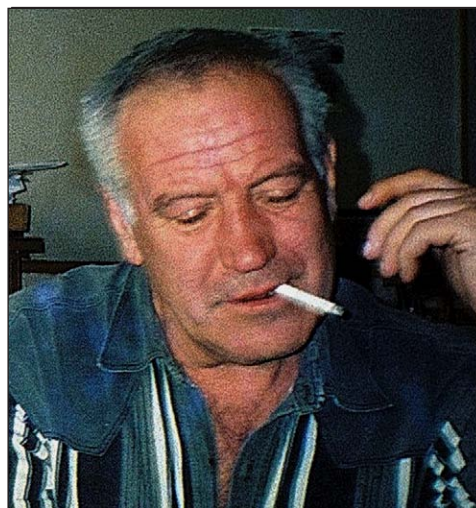
К. К. МАРЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ

1 жовтня 2020 р. відвійшов у вічність наш колега, знаний фахівець-античник, доктор історичних наук Костянтин Костянтинович Марченко, чия наукова діяльність у великій мірі була пов'язана з Україною.

Народився К. К. Марченко у Ленінграді 6 вересня 1938 р. у сім'ї службовця. Все його життя пройшло у місті на Неві. У 1961–1966 рр. вчився на історичному факультеті ЛГУ, де основним предметом його інтересів стала антична археологія. Оскільки його наставниками були О. І. Леві та О. М. Карасьов, то не дивно, що Ольвія, Березань, Нижнє Побужжя увійшли в його серце і в його долю на все життя. У 1967 р. К. К. Марченко починає свою роботу у Відділі історії античності Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР, який з 1998 до 2005 р. йому судилося очолювати.

Основні ключові моменти у працях науковця базуються на українських старожитностях. У 1974 р. він блискуче захищає кандидатську дисертацію *«Варвари в составе населения Березани и Ольвии»*. Переосмислений та покращений текст цієї роботи став основою його монографії *«Варвари в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э. (по материалам лепной керамики)»* (Ленінград, 1988). Це був прорив в античній археології, оскільки вперше у науковий обіг вводився масовий археологічний матеріал — не такий яскравий, як інші знахідки, але такий інформативний та унікальний. Ця робота не втратила актуальності до сьогодні.

Польові археологічні дослідження вченого у Нижньому Подніпров'ї були зосереджені в основному на о. Березань та на периферії Ольвії. Розкопки поселень хори Ольвії (Козирка, Стара Богданівка, Куцуруб, Лупарево, Станіслав) дозволили по-іншому вирішити дея-

кі актуальні проблеми у вивченні найпівнічнішого краю ойкумени античного світу. У своїй докторській роботі 1991 року *«Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья в VII—I вв. до н. э.»* Костянтин Костянтинович звертається до загальноісторичних проблем у вивченні степової зони Північного Причорномор'я — досліджує співіснування та взаємовплив кочових та античних суспільств. Отже, К. К. Марченко відносився до тих дослідників, які визначають магістральні наукові напрямки у вивченні не тільки регіонів, але й цілих країн, закладають підвалини розвитку науки, які розвиваються і будуть розвиватися у працях прийдешніх поколінь археологів-античників. К. К. Марченко мав величезний авторитет у науковому середовищі. Він був непересічною особистістю, чудовим організатором, порядною людиною, надійним товаришем, колегою. Саме таким він залишається у наших серцях.

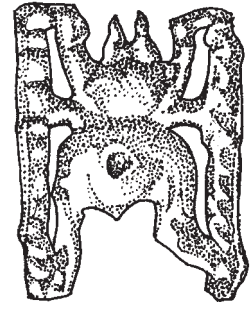
Світла пам'ять К. К. Марченку та співчуття сім'ї та близьким.

Колеги та друзі

Malcolm Lillie, Inna Potekhina (eds.)

PREHISTORIC UKRAINE: FROM THE FIRST HUNTERS TO THE FIRST FARMERS

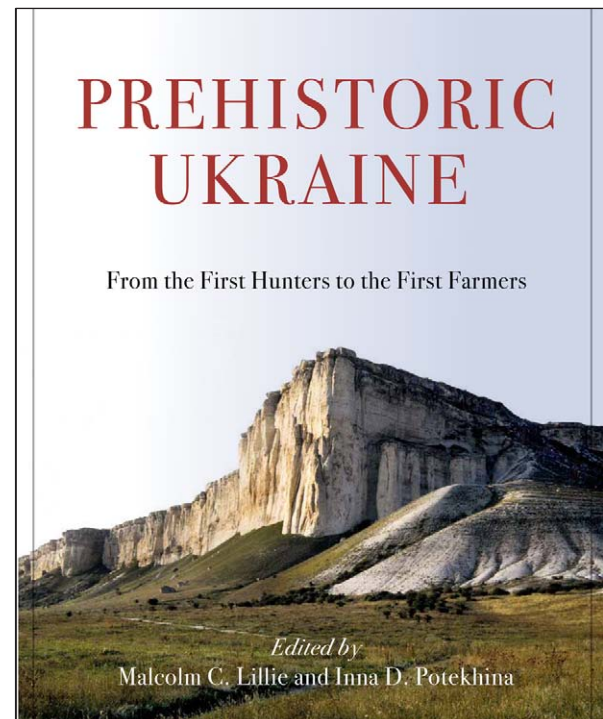
Oxford: Oxbow Books, 2020, 336 p.

У вересні цього року Британське видавництво Oxbow Books, яке є одним із світових лідерів з публікації і поширення археологічної та історичної літератури, випустило в світ монографію «Prehistoric Ukraine: From the First Hunters to the First Farmers». Книга підготовлена міжнародним колективом провідних фахівців з археології та антропології України, які присвятили її пам'яті видатного археолога Д.Я. Телегіна. До авторського колективу увійшли вчені з України (Л. Залізняк, І. Потехіна, В. Степанчук та М. Товкайло), Швеції (М. Ліллі), Великої Британії (Ч. Бад), США (А. Нікітін) та Литви (Г. Мотузайте-Матусевичюте). Книга презентує новітні результати вивчення первісних спільнот території України від нижнього палеоліту до початку епохи енеоліту і являє собою перше комплексне монографічне дослідження з передісторії України, яка є чи не найперспективнішою цариною для міжнародної співпраці.

Перші чотири розділи книги містять вичерпну характеристику ключових місцезнаходжень, знахідок та концепцій по періодах нижнього і середнього палеоліту (В. Степанчук), верхнього палеоліту і мезоліту (Л. Залізняк) та неоліту (М. Товкайло), а також репрезентують погляди цих авторів на важливі аспекти розвитку доісторичних культур в Україні. У п'ятому розділі (І. Потехіна) проаналізовано антропологічні матеріали з поховальних пам'яток широкого хронологічного діапазону — від верхньопалеолітичних до ранньоенеолітичних — та викладено сучасні погляди на антропологічну історію населення України цього періоду, висвітлено питання походження, антропологічного складу, демографії та генетичних зв'язків носіїв різних культур до епохи енеоліту включно.

У шостому розділі (М. Ліллі, Ч. Бад та І. Потехіна) представлені результати 25-річного співробітництва українських і британських

учених в області радіовуглецевого датування кісткових решток з могильників Дніпровського Надпоріжжя, а також наводяться нові дати, отримані авторами в ході проекту по вивченню ДНК цих матеріалів. Розглядається значення виявленого на могильниках прісноводного резервуарного ефекту для встановлення хронології поховальних пам'яток регіону. Сьомий розділ (М. Ліллі) присвячений аналізу патологічних змін на кістках з неолітичних могильників Наддніпрянщини та енеолітичних черепак з печери Вертеба. У восьмому розділі книги (М. Ліллі, Ч. Бад) йдеться про визначення раціону харчування мисливців-збирачів-рибалок за даними стабільних ізотопів у людських та фауністичних рештках. У дев'ятому розділі (Г. Мотузайте-Матусевичюте) викладено висновки палеоботанічного досліджен-

ня про початок культивування злаків на території України не раніше середини-другої половини 6 тис. до н. е., з приходом племен культури лінійно-стрічкової кераміки. У десятому, фінальному розділі (А. Нікітін), проведено огляд результатів археогенетичних досліджень, які поєднують висловлені у попередніх розділах гіпотези і дозволяють краще розуміти процеси формування і культурного розвитку племен Північного Надчорномор'я в період від палеоліту до епохи раннього металу.

Надзвичайно важливо, що це унікальне англomовне видання стане доступним для міжнародної археологічної спільноти, оскільки досі не існувало подібної книги англійською

мовою — зі всебічним синтезом археологічних і антропологічних даних з території України вказаного періоду. Книга містить історіографію висвітлених проблем та практично вичерпну бібліографію з її проблематики й стане унікальним джерелом для фахівців і студентів, які вивчають європейську передісторію. Запорукою тому є склад авторського колективу, до якого увійшли провідні активні дослідники зазначених напрямів української передісторії. Як зазначається у тексті, саме завдяки багаторічній плідній роботі Д. Я. Телегіна у вітчизняній науці та сфері міжнародного співробітництва стало можливим проведення таких досліджень і створення монографії.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2020 р.

Вітаємо Олександра Петровича Моцю! 3 5—7

Статті

BRUIAKO I. V. Specifics of Trade-Economic Relations Within the North-Western Black Sea Region in the Antiquity	4	5—11
GRECHKO D. S. About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe	4	12—27
MAIER A., STUPAK D., VASYLIEV P., KHOPTYNETS I., TKACH V. On the Technological and Typological Integrity of Assemblages From North-western Ukraine Between 35 and 30 kyr cal BP	3	8—23
ZALIZNYAK L. L. Balkan-Danube Version of the Neolithization of Ukraine	1	5—22
АКСЬОНОВ В. С. Вогняні ритуали у аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця (за матеріалами катакомбних могильників)	4	28—38
БІБІКОВ Д. В. Релігійна належність давньоруських камерних поховань	1	69—79
ВАКУЛЕНКО Л. В. Пізньолатенський період на території Прикарпаття	2	42—51
ГОТУН І. А., КАЗИМІР О. М. Матеріальна культура населення східних передмість середньовічного Києва.	3	53—67
КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. Про верхню межу використання київських гривень	4	39—48
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. †, ШЕІН С. С., БУЙСЬКИХ А. В. Реєстр нерухомих пам'яток Верхнього міста Ольвії: досвід наукової паспортизації.	2	32—41
МОЦЯ О. П. Середньовічні поселенські структури півдня Східної Європи.	1	57—68
МОЦЯ О. П. Київська Русь: деякі регіональні особливості державотворення й етнічного розвитку	2	52—61
РУДИЧ Т. О. Населення лісостепової зони України в скіфську добу	3	40—52
СТАРІК О. В., КУШТАН Д. П. Комплекси ливарних форм доби пізньої бронзи з Токівського ...	1	23—38
ТАРАСЕНКО М. О. Ушебті Панефернефера з колекції Полтавського краєзнавчого музею	3	24—39
ЧАБАЙ В. П., СТУПАК Д. В., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ А. П., ДУДНИК Д. В. Культурно-хронологічна варіабельність епіграфету Середнього Подніпров'я	2	5—31
ШЕВЧЕНКО Т. М. Погруддя-фіміатерії та культ Діоніса в Ольвії	1	39—56

Публікації археологічного матеріалу

GAVRYLYUK N., MATERA M. Handmade Pottery from Tanais on the Material From the Trench XXV (Closed Vessels)	1	80—98
KLOCHKO D. D. On One of the Weapon Types of Cimmerian Time	2	62—70
АКСЬОНОВ В. С. Амулети з пазурів хижих птахів катакомб Верхньо-Салтівського могильника	2	84—93
ДІДУХ Л. М., ОСИПЕНКО М. С. Нова сюжетна композиція на стільці квадрифолія з розкопок Т. М. Мовчанівського	3	81—90
ЄВДОКИМОВ Г. Л. †, ДАНИЛКО Н. М., ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Кургани біля с. Качкарівка.	4	49—64
ІВАНОВ М. С. Поширення донецьких кубків серед поховань інгульської катакомбної культури	4	65—72
КОЛОДА В. В. Господарчі споруди Вовчанського городища: проблеми реконструкції та інтерпретації	3	68—80
КОРОХІНА А. В., ГЕРШКОВИЧ Я. П. Кераміка поселення Глибоке Озеро 2	1	99—111
КРАВЧЕНКО Е. А. Керамічна посудина із кургану біля с. Зольне у Криму	4	73—81
СЕРГЄЄВА М. С., КОЗЛОВСЬКИЙ А. О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Нові знахідки виробів з кістки з Копиревого Кінця у Києві	3	91—105
СЕРГЄЄВА М. С., ЖИГОЛА В. С. Нова знахідка художньої різьбленої кістки із с. Зарічне	4	82—89
СКОРОХОД В. М., БЛАЖЧЕК Д. Дослідження Шестовицьких курганів	2	94—100
ЧЕЧУЛІНА І. О. Аттична чорнолакова кераміка з Ольвії в зібранні Археологічного музею ІА НАН України	2	71—83

Київські старожитності

ІВАКІН Г. Ю.†, БІБІКОВ Д. В., ІВАКІН В. Г., БАРАНОВ В. І. Знахідки пломб дрогичинського типу з Києва	2	101—117
ІВАКІН Г. Ю.†, ПИСАРЕНКО Ю. Г., БАЛАКІН С. А. ІВАКІН В. Г. Давньоруська пам'ятка на території Києво-Печерської фортеці XVIII ст.	3	106—125
КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Давньоруський металургійний комплекс у Копиревому Кінці.	2	118—132
КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Ювелірни виробничі осередки Київського дитинця	4	90—104

До історії стародавнього виробництва

МИРОНЕНКО Л. В. Кахляна піч з будинку В. Кочубея в Батурині.	4	113—122
Додаток: КОРОХІНА А. В., БЕЛЬСЬКИЙ В. М. Сировинно-технологічний аналіз формувальних мас двох кахлів із Батурина.	4	123—127
СУШКО А. О. Технологія виготовлення керамічних полив'яних писанок за археологічними матеріалами Києва	4	105—112

Історія науки

KARIAKA O. V. The First Years of Ukrainian Investigations in Olbia Pontica	1	124—135
ROMANOVA O. O. Unknown Old Photos of Karnak Monuments	1	136—142
ПОПЕЛЬНИЦЬКА О. О. Листи археолога В. Є. Козловської до краєзнавця С. Л. Дроздова (за матеріалами архіву Національного музею історії України).	4	128—137
ШЕВЧЕНКО Т. М. Літописець Херсонеса: до 70-ї річниці з дня народження Віталія Михайловича Зубаря	2	133—146

Методи археологічних досліджень

ГНЕРА В. А. Використання металодетектора в археологічних дослідженнях.	3	126—142
ВЕЙБЕР А. В., КУБЛІЙ М. В. Археозоологічний аналіз фауністичних матеріалів поселення XI—XIII ст. Огринь 8	3	143—152
НАУМЕНКО О. О., СТЕПАНЧУК В. М. Техніко-морфологічні ознаки обробки вапняку на нижньопалеолітичній стоянці Меджибіж А	1	112—123

Рецензії

МОЦЯ О. П. Рец.: Олег Сухобоков, Світлана Юренко. Давній Путивль	2	147—149
ТОМАШЕВСЬКИЙ А. П. Рец.: Олег Сухобоков, Світлана Юренко. Давній Путивль	4	138—142

Хроніка

Всеукраїнська археологічна конференція «Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження)»	4	143—144
До ювілею Сергія Миколайовича Рижова	1	143—144
До 60-річчя Богдана Степановича Строця	2	150—151
К. К. Марченко та Україна	4	145
Пам'яті Валентина Лаврентійовича Яніна	1	144—145
Пам'яті В'ячеслава Юрійовича Мурзіна	1	145—146
Світлої пам'яті Сергія Борисовича Буйських	1	147—148

Нові видання

LILLIE M., POTEKHINA I. (eds.) Prehistoric Ukraine: From the First Hunters to the First Farmers. .	4	146—147
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Стародавня історія України	1	149—150